

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin

Aleš Nováček

**HISTORICKÝ VÝVOJ TERITORIÁLNÍ
POLARIZACE ČESKÝCH ZEMÍ**

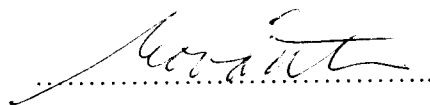
Příklad kraje Vysočina

Rigorózní práce

Praha 2006

Prohlašuji, že jsem rigorózní práci zpracoval samostatně s použitím uvedené literatury a pramenů a způsobem adekvátním pro vědeckou práci.

V Praze dne 5. 6. 2006

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Nováček', written over a horizontal dotted line.

Aleš Nováček

OBSAH

ÚVOD	5
1. DISKUSE S LITERATUROU A TEORETICKÉ PŘÍSTUPY	9
1.1. Přehled historických přístupů	9
1.2. Východiska sledování teritoriální polarizace	14
2. METODIKA	22
3. KRAJ VYSOČINA	28
3.1. Vymezení sledovaného území	28
3.2. Obecná charakteristika a podmínky rozvoje kraje	30
3.3. Podmínky rozvoje mikroregionů	32
4. VÝVOJ TERITORIÁLNÍ POLARIZACE ČESKÝCH ZEMÍ A PROMĚNY POSTAVENÍ KRAJE VYSOČINA	42
4.1. Obecné trendy a tendence vývoje	43
4.2. Předindustriální éra vývoje	45
4.2.1. Období do počátku 16. století	45
4.2.2. Období 16. a 17. století	51
4.2.3. Období protoindustrializace: 18. – počátek 19. století	55
4.3. Industriální éra vývoje	62
4.3.1. Období průmyslové revoluce: do 1880	62
4.3.2. Období technickovědecké revoluce: 1880–1918	71
4.3.3. Období 1. republiky: 1918–1938	80
4.3.4. Období otřesů a přesunů: 1938–1948	84
4.3.5. Období socialismu: 1948–1989	88
4.4. Post-industriální éra vývoje – nástin	94
4.5. Shrnutí	97

5. HLAVNÍ ASPEKTY HISTORICKÉHO VÝVOJE TERITORIÁLNÍ POLARIZACE KRAJE VYSOČINA	99
5.1. Přístup a vymezení územních jednotek při studiu jejich populačního vývoje	99
5.2. Předindustriální éra vývoje	105
5.3. Industriální éra vývoje	115
5.3.1. Analýza vlivu napojení na železnici	116
5.3.2. Analýza vlivu administrativní funkce	119
5.3.3. Analýza vlivu kontinuity koncentračního procesu a hierarchie sídel	125
5.3.4. Dynamika vývoje sídelního systému Vysočiny	127
5.3.5. Proměny teritoriální polarizace Vysočiny	132
5.4. Post-industriální éra vývoje – nástin	147
5.5. Shrnutí	149
6. ZÁVĚR	156
<i>Seznam literatury a pramenů</i>	162
Kartografické prameny a statistické zdroje	170
Internetové odkazy	171
<i>Seznam tabulek a grafů v textu</i>	172
<i>Seznam příloh</i>	173
<i>Přílohy</i>	

ÚVOD

Nástup post-industriálních rozvojových procesů umocněný v České republice potřebou komplexní socioekonomické transformace po roce 1989 se zákonitě projevuje v rovině prostoru, především ve formě obnovení přirozené územní diferenciaci. Tyto změny pochopitelně působí jako výrazný impulz pro hlubší poznání těchto procesů, jejich příčin a důsledků. V této oblasti se pozornost vědy soustředí především na detekci a vysvětlení současných transformačních proměn s možností percepce budoucího vývoje. Vzhledem k zaměření takovýchto studií se většinou bere v potaz pouze krátkodobý časový horizont několika posledních let, případně období od konce 2. světové války.¹ Dnešní stav je ovšem výsledkem daleko delšího vývoje a postupného formování stavu teritoriální polarizace, jednoho z projevů přirozeného, tedy nerovnoměrného společenského a hospodářského vývoje.²

Tento fakt se stal hlavním důvodem, proč jsem zaměřil své bádání právě tímto směrem a pokusil se tak doplnit dosavadní výzkum v této oblasti o časově delší a specificky zaměřenou historickou, případně historickogeografickou analýzu. Percepce budoucího vývoje (např. v oblasti regionální politiky, strategického plánování, územního plánování apod.) vyvolává v současné době zvýšenou nutnost znalosti dlouhodobé kontinuity historického vývoje regionů a jeho socioekonomických vztahů, vazeb a struktur.³ V této souvislosti můžeme považovat pohled na zmíněnou problematiku prismatickým spojujícím sociální a hospodářské dějiny s historickou geografii⁴ za oprávněný a potenciálně přínosný.

Pohled na otázky vývoje teritoriální polarizace českých zemí pretendovaný tímto způsobem sleduje několik základních cílů:

1. Na základě studia vývojově proměnlivé územní, hospodářské a populační reality objasnit kořeny současného stavu.

¹ Například: David CHANG (ed.), *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*, Taipei, National Taiwan University 1994, 308 s.

² Na tento fakt upozorňuje mj. Martin HAMPL, *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*, Praha, PŘF UK 1998, 110 s.

³ Jak uvádí Pavel CHROMÝ, *Výzvy pro českou historickou geografii*, *Historická geografie* 31, 2001, s. 87-108.

⁴ Blíže viz 1. a 2. kapitola.

2. Odhalit a specifikovat dlouhodobé trendy vývoje teritoriální polarizace českých zemí pomocí statistické analýzy vývoje obyvatelstva.
3. Pokusit se pro jednotlivé časové průřezy a období o rekonstrukci stavu a vývoje diferenciací území českých zemí ve smyslu jádro – periferie a zasazení do širších hospodářských a sociálních kontur.
4. Diagnostikovat hlavní přírodní a socioekonomické determinanty tohoto vývoje, stejně jako jejich dobovou proměnlivost a intenzitu působení.
5. Cíle 1 až 4 aplikovat na užší rámec kraje Vysočina a jeho vnitřní diferenciaci.
6. Nalézt zákonitosti a specifika vývoje teritoriální polarizace na úrovni českých zemí a kraje Vysočina.

Naplněním těchto cílů by mělo dojít k zodpovězení klíčových otázek: Co vedlo k tomuto stavu? Jak se na tom podílely jednotlivé faktory? Byla vždy v rámci polarizace českých zemí Vysočina periferní? Lze mluvit v tomto případě o jakési „vývojové předurčenosti“? Za tímto účelem bylo nutné vycházet z některých předpokladů – premis stanovených na základě znalosti teoretických východisek a obecně uváděných zákonitostí společenského a hospodářského historického vývoje:

1. V minulosti nejlépe postavení oblasti demonstrovala míra (hustota) jejího zalidnění.
2. Územní rozmístění a koncentrace obyvatelstva závisí na jeho ekonomických aktivitách a příležitostech obživy.
3. V rámci vývoje území se projevuje jistá míra kontinuity, setrvačnosti a kumulativnosti.
4. Hornaté a výše položené oblasti jsou historicky předurčeny být periferií, nikoliv jádrem.⁵
5. Hraniční poloha území (včetně hranice mezi Čechami a Moravou) a značná vzdálenost od hlavních jader znemožňovala jeho vzestup.
6. Území se vyvíjí rychleji, je-li dopravně napojeno na metropolitní areály a je-li postavení jeho centra podepřeno územněsprávní funkcí.

⁵ S touto hypotézou pracoval Walter LEIMGRUBER, *From highlands and high-latitude zones to marginal regions*. In: *Perceptions of Marginality – Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, eds. Heikki Jussila – Walter Leimgruber – Roser Majoral, Aldershot 1998, s. 27-34.

7. Tržní systém kapitalistického hospodářství vede k růstu přirozené teritoriální polarizace, zatímco státem řízené socialistické hospodářství vykazuje prvky nivelizace.

Ústřední postavení v názvu zaujímá sousloví „teritoriální polarizace“. V kontextu vědeckého zaměření práce se tímto rozumí diferenciací území na jádrové a periferní oblasti. Pro vymezení a komparaci teritoriálních jednotek bylo pro kontext českých zemí akceptováno současné krajské uspořádání (14 VÚSC⁶), a to díky přijatelnému počtu administrativních jednotek, jejich vzájemné srovnatelnosti, možnosti statistické práce a konečně i aktuálnosti samé. Ze stejných důvodů bylo pro území Vysočiny použito současné dělení na obvody obcí s rozšířenou působností (15 tzv. mikroregionů III. stupně⁷). Příklad kraje Vysočina nebyl zvolen náhodně. Jeho postavení v systému českých zemí poukazuje na dlouhodobou periferii, v rámci regionálního zaměření dějin skýtá možnost jistého „průkopnictví“ a v neposlední řadě je to oblast, kterou poměrně dobře znám a váže mne k ní blízký – domovský vztah. Za hlavní kritérium pro sledování teritoriální polarizace byla zvolena hustota zalidnění⁸, neboť právě populační statistiky a odhady mají jako jediné dostatečný dosah do minulosti a zároveň značný potenciál pro rekonstrukci dobového stavu a historického vývoje.

Pokud pomineme úvodní pasáž, je celá práce rozdělena do šesti zastřešujících kapitol. Prvé dvě zahrnují nezbytnou diskusi s literaturou, definici základních pojmů a teoretické přístupy ke sledované problematice, jako i použitý způsob a metodiku zpracování. Ve třetí kapitole přichází ke slovu vymezení a zevrubná charakteristika kraje Vysočina a jeho dílčích jednotek. Především z pohledu podmínek pro historický vývoj zdejšího osídlení a hospodářství. Jádro a hlavní obsahová váha rigorózní práce spočívá ve dvou stěžejních kapitolách (4. a 5.), v nichž dochází k naplnění výše jmenovaných cílů. Zatímco první z nich se zabývá vnějším/vyšším rozměrem sledované problematiky v rámci diferenciací českých zemí, druhá je zaměřená na její vnitřní/nížší úroveň – kontext samotného kraje Vysočina. Za tímto účelem jsou obě kapitoly hlouběji

⁶ Vyšší územně samosprávné celky – oficiální název pro kraje.

⁷ Jejich vymezení je podmíněno relativní vnitřní uzavřeností funkčních vztahů středisko – jeho zázemí (dojíždka do zaměstnání, škol, za službami). Kromě toho se blíží i uspořádání politických okresů z let 1868–1948 a malých okresů 1949–1960, svou kontinuitou splňují tedy nejlépe historické požadavky.

členěny jak z hlediska časové (předindustriální, industriální, post-industriální), tak obsahové návaznosti. Závěr studie pak shrnuje poznatky, kterých bylo dosaženo, především ve spojitosti s ověřením, přehodnocením či případnou negací vstupních hypotéz.

Předložená rigorózní práce tematicky a metodicky vychází z mé diplomové práce⁹, která vznikala před dvěma lety v rámci grantového projektu GA ČR č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislosti evropské integrace“ a měla převážně historickogeografický charakter. Nová práce je navíc prohloubena o poznatky a závěry učiněné v mých pozdějších studiích a člancích.¹⁰ Především se však snaží více akceptovat a zdůrazňovat historickou stránku sledované problematiky. Z tohoto popudu došlo k částečnému přeformulování cílů a tím i z toho plynoucích závěrů. Nutné bylo provést i jisté zásahy do samotného textu, případně názvů některých kapitol a podkapitol tak, aby forma celého elaborátu plně vyhovovala požadavkům rigorózní práce a jejím historickým ambicím.¹¹

⁸ Reprezentativnost a vypovídací hodnota tohoto faktoru vychází z hypotéz 1 a 2 – viz dále v textu.

⁹ Aleš NOVÁČEK, *Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciace kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje*. Diplomová práce, Praha, PŘF UK 2004, 122 s. + 16 s. příloh.

¹⁰ Aleš NOVÁČEK, *Vývojové trendy polarizace prostoru v Česku*. In: *Problémy periferních oblastí*, ed. Marie Novotná, Praha, PŘF UK 2005, s. 25-35.; Aleš NOVÁČEK, *Dlouhodobé vývojové trendy polarizace prostoru v Česku z zrcadle populačního vývoje*, *Historická geografie* 33, 2005, s. 367-396.; Aleš NOVÁČEK, *Analýza vlivu vybraných faktorů na vývoj sídelního systému Vysočiny od roku 1869*, *Vlastivědný sborník Vysočiny* 15, 2006 (v tisku); Aleš NOVÁČEK, *Historický vývoj teritoriální polarizace systému osídlení v kraji Vysočina*, *Západní Morava* 10, 2006 (v tisku).

¹¹ Včetně úpravy citací, poznámkového aparátu a bibliografických zápisů dle úzu české historie.

1. DISKUSE S LITERATUROU A TEORETICKÉ PŘÍSTUPY

Vstup do vybrané problematiky a její odpovídající badatelské uchopení si vyžaduje patřičné ukotvení na základě posouzení tematicky příbuzné vědecké literatury a teoretických východisek přístupu. Jak jsem již v úvodních pasážích nastínil, lze sledovanou problematiku předmětově zařadit do dvou širších okruhů. První podkapitola je tím pádem věnována přehledu jednotlivých historických přístupů, které se přímo dotýkají vyčteného tématu. Naopak druhá se pokouší polemizovat a hodnotit práce zabývající se výzkumem teritoriální polarizace v současnosti.¹²

1.1. Přehled historických přístupů

Práce, které se v rámci historických přístupů nějakým způsobem vyjadřují k problematice územní polarizace a na ni navazujícím otázkám můžeme rozdělit dle charakteru jejich zaměření, respektive předmětu bádání. Na prostorové aspekty polarizace klade důraz především historická geografie, její ekonomické a společenské projevy prezentují práce hospodářských a sociálních historiků, otázkami populačního vývoje a metodami jeho sledování se zabývá historická demografie. Přehlédnout nelze ani jistý akcent regionálních a environmentálních dějin.

Popis vývoje historické geografie, jako historické disciplíny na pomezí přírodních a společenských věd, nemá vzhledem k účelu práce většího opodstatnění. Navíc se jím zabývalo společně s vymezením paradigmatu, členěním, teoretickým přístupem, pramennou základnou a metodikou v nedávné době hned několik českých historických geografů: J. Kašpar¹³, L. Jeleček¹⁴, P. Chromý¹⁵ a v syntetické podobě

¹² U nás především práce vznikající na základě grantových projektů GA ČR č. 126/1998/M s názvem „Perspektivy vývoje periferních oblastí ČR“, č. 205/99/1142 „Postavení pohraničí v regionálním rozvoji České republiky se zřetelem k zapojení ČR do evropských struktur“ a č. 403/03/1369 pod názvem „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ řešených na KSGRR PŘF UK, resp. dalších pracovištích v Česku.

¹³ Jaroslav KAŠPAR, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*, Praha, FF UK 1990, s. 19-36.

hlavně E. Semotanová.¹⁶ Obvykle bývá definována na základě předmětu svého studia: „Studuje stav, vývoj a proměny geografického prostředí v minulosti, příčiny, které tyto proměny způsobily, jejich následky a příslušné zákonitosti. Rekonstruuje dnes již zaniklou krajinu z hlediska vzájemného vztahu člověka a přírody, kladného i záporného.“¹⁷ Z pohledu jiné možné definice historická geografie „geografickými a historickými metodami zkoumá geografický obraz daného místa či území buď v určitém období minulosti, nebo v jeho dlouhodobém vývoji s cílem objasnit historické kořeny jeho současného stavu a charakteru“.¹⁸ Tento přístup se v aplikované formě uplatňuje zvláště jako podklad pro percepci budoucího vývoje – územní plánování a regionální rozvoj.¹⁹

Zmínku si zaslouhuje rovněž příklad netradičního pojetí historickogeografického uchopení problematiky, a to pod širším geopolitickým úhlem pohledu dlouhodobého a kontinuálního vývoje našeho území J. Korčáka.²⁰ Ač jeho dílo lze hodnotit jako věkem starší, rozhodně se však dosud úspěšně brání označení zastaralé. Také proto jsem se nebál jeho širší rámec aplikovat na vymezení a hodnocení polohy Vysočiny.

Striktní rozlišení na historické a historickogeografické metody není vzhledem k jejich blízkosti a vzájemnému propojení zcela namístě. Také tato práce synkreticky propojuje obojí vědecké přístupy obvyklé jednak pro výzkum periferií (v následující podkapitole), a jednak běžné v historické vědě.²¹ Klíčový oddíl prací, které byly ve svých koncepcích a pohledech na minulou realitu významnou inspirací, tvoří především publikace z okruhu hospodářských a sociálních dějin. Ze všech období socioekonomického vývoje se přirozeně soustřeďovala pozornost těchto prací na období vlastní modernizace společnosti – fázi industrializace. V tomto smyslu se totiž jedná,

¹⁴ Leoš JELEČEK, *Environmentální dějiny a česká historiografie a historická geografie*. In: Sborník VIII. sjezd českých historiků, ed. Jiří Pešek, Praha, Skripitorium 2000, s. 306-326.

¹⁵ Pavel CHROMÝ, *Výzvy pro českou*, s. 87-108.

¹⁶ Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha, HÚ AVČR 2002, 279 s.

¹⁷ Tamtéž, s. 11-12.

¹⁸ Leoš JELEČEK, *Komplexní revoluce moderní doby, průmyslová a zemědělská revoluce: definice, nástín periodizace, fázové posuny a geografické aspekty v Česku*. Studijní příručka k výběrové přednášce „Obecná historická geografie“, Praha, PŘF UK 2002, 25 s.

¹⁹ Pavel CHROMÝ, *Výzvy pro českou*, s. 87-108.

²⁰ Jaromír KORČÁK, *Regionální základy Československa (jeho kmenové oblasti)*, Praha, Orbis 1938, 170 s.

²¹ Miroslav HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu IV. Metody historikovi práce*. Praha 1983, 118 s.

slovy J. Purše²², o „komplexní revoluci moderní doby“, tedy zásadní přeměnu společenského řádu vlivem buržoazní, vědecké, technické, komunikační, zemědělské, průmyslové a demografické revoluce. Takovéto komplexní pojetí je zřejmé právě u J. Purše a také L. Jelečka²³, na jejichž platformě jsem konstruoval časové vymezení problematiky – její periodizaci. Dílčí monografický přístup byl naopak uplatněn v souvislosti s českými zeměmi v pracích M. Hlavačky²⁴ a J. Auerhana²⁵ týkajících se výstavby železnice a jejího vlivu na osídlení. Přehledně dokládají silně determinační úlohu železnice v územním vývoji, a zvláště Auerhanova studie mi byla inspirací i po metodologické stránce. Předmětem studia změn a míry určujících vlivů je díky dostatečné datové základně pro toto období kupříkladu také historický Land Use – změny využití půdního fondu (Program LUCC výzkumné skupiny pod vedením I. Bičíka od počátku 90. let 20. století²⁶) a jemu blízké téma zemědělství²⁷, případně historické územněsprávní členění. V přímé návaznosti na dílčí statě L. Jelečka a P. Chromého²⁸ jsem přijal ideu pozitivního dopadu administrativní funkce sídla na jeho přitažlivost a dále se ji snažil pomocí statistických metod na konkrétním případě Vysočiny upřesnit a rozvést.²⁹

Ze zajímavých koncepcí s jistým inspiračním potenciálem stojí za zmínku i teorie rozvojového determinismu mentalitními a náboženskými předpoklady od M. Webera³⁰, jenž se zamýšlel nad podílem protestantské etiky na urychlení nástupu kapitalismu. Jeho mentalitní schéma jsem se částečně pokusil přenést do vlastních

²² Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Státní nakladatelství technické literatury, Praha 1960, 168 s. + 32 s. obr. příloh. Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Academia, Praha 1973.

²³ Leoš JELEČEK, *Komplexní revoluce*.

²⁴ Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha, Academia 1990, 179 s.

²⁵ Jan AUERHAN, *Vliv železnice na hustotu a vzrůst obyvatelstva okresních měst a ostatních obcí v Čechách v letech 1869–1930*, Statistický obzor 15, 1934, s. 186–191.

²⁶ Ivan BIČÍK a kol., *LUCC okresů Vysočiny 1845, 1948, 1990, 2000*. In: Databáze z výzkumného projektu GA ČR č. 205-98-1184 „LUCC: Vývoj, souvislosti, perspektivy“, Praha, PFF UK 2001.

²⁷ Konkrétně práce Eduarda ALBERTA, *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*, Praha, Československé zemědělské muzeum 1970, 597 s.

²⁸ V přehledné podobě: Leoš JELEČEK – Pavel CHROMÝ, *Vývoj českého státu v pojmech a datech*, Geografické rozhledy 7/2, 1997–1998, s. 43–45.; Leoš JELEČEK, *Územněsprávní reformy v Česku v letech 1848–2000*, Geografické rozhledy 9/5, 1999–2000, s. 136–137.

²⁹ Blíže v kapitole 5.3.2.

³⁰ Max WEBER, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904–1905; nověji vyšlo v Beltz-Athenaeu 2000, s. 239.

závěrů a odůvodnění vzniku bipolarity územního vývoje mezi „Severem“ a „Jihem“ českých zemí v počátcích kapitalismu.

Hlubokou studnici informací a přístupů nezbytných pro výzkum regionálního demografického vývoje a dobového rozložení populace v českých zemích představují hlavní přehledová díla spíše z oboru historické demografie autorů: L. Kárníkové³¹, Z. Boháče³² a L. Fialové³³ (a kol.). Důležité je upozornit především na inovativní pojetí Kárníkové, která podmiňuje vývoj obyvatelstva od poloviny 18. století proměnou ekonomických faktorů a za tímto účelem vymezuje jednotlivé kategorie diferenciací území. Její regionalizaci srovnávám v kapitole č. 4 s vlastními závěry učiněnými na základě sledování populačního a hospodářského rozvoje českých zemí. Krom toho se přikláním ve shodě s touto autorkou (resp. také dílčí statí P. Horské³⁴) k předpokladu vývoj zcela určující spojitosti mezi ekonomickými aspekty a demografickými dopady.

Z celé řady historických prací týkajících se otázky migrace lze upozornit zvláště na díla J. Mrkose³⁵ či B. Pintorové³⁶, respektive J. Polišínského³⁷ o vystěhovalectví do zahraničí nebo T. Staňka³⁸ týkající se poválečného vystěhování Němců. Vzhledem k charakteru emigrace z území Vysočiny byl pak důraz kladen na hlavní cílovou destinaci – Vídeň: práce především současných rakouských a německých badatelů: M. Glettlér³⁹, J. Ehmer⁴⁰, R. Reith⁴¹, A. Steidl.⁴² K tomuto účelu jsem využil přístup do zdejších vědeckých institucí v době studijního pobytu ve Vídni.

³¹ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.

³² Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*, Historická demografie 12, 1987, s. 59-87.

³³ Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha, Mladá fronta 1998, 399 s.

³⁴ Pavla HORSKÁ, *K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích ve druhé polovině 19. století*. In: Demografie 7, Praha 1965, s. 344-351.

³⁵ Josef MRKOS, *Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva let 1790–1930*, Brno, Zemský studijní a plánovací ústav 1948, 72 s.

³⁶ Blahoslava PINTOROVÁ, *Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa)*, Slezský sborník 73, 1975, s. 12-20.

³⁷ Josef POLIŠENSKÝ, *Obecné problémy dějin českého vystěhovalectví do Ameriky 1848–1914*, Praha, Univerzita Karlova 1992, 56 s.

³⁸ Tomáš STANĚK, *Vysídlení Němců z Československa*, Ostrava, Amosium Servis 1992, 111 s.

³⁹ Monika GLETTLER, *Die wiener Tschechen um 1900 – Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt*, München – Wien, Oldenbourg 1972, 628 s.; Monika GLETTLER, *Böhmisches Wien*, Wien, Herold 1985, 128 s.

⁴⁰ Josef EHMER, *Worlds of mobility: migration patterns of Viennese artisans in the eighteenth century*. In: *The Artisan and the European Town, 1500-1900*, ed. Geoffrey Crossick, Aldershot, Scolar Press 1997, s. 172-199.; Josef EHMER, *Tramping Artisans in Nineteen-Century Vienna*. In: *Migration, Mobility and Modernization*, ed. D. J. Siddle, Liverpool, Liverpool University Press, s. 164-185.

V rovině konkrétních možností a perspektiv regionálních dějin, které svým záběrem i východisky rovněž odpovídají tématu práce, jsem se v základních konturách opíral o stať V. Bůžka.⁴³ Autor se v ní zmiňuje o potřebě zpracování dosud „panenských“ regionálně pojatých témat včetně oblastí periferního hraničního pomezí (i Čech – Moravy). Z tohoto podnětu se mohu jen domnívat, že právě zpracované téma je jakousi reflexí této nepřímé výzvy. Za konkrétními informacemi o Vysočině lze nahlédnout do současného Programu rozvoje kraje Vysočina⁴⁴ nebo pro starší období do příslušných svazků Vlastivědy Moravské II (Místopis).⁴⁵ Nicméně pro území Vysočiny bylo dosud učiněno jen velmi málo takovýchto pokusů, a to formou diplomových prací L. Krajíčka⁴⁶ a v nedávné době J. Kabrды.⁴⁷ Prvá se zabývala otázkami geografických podmínek průmyslové výroby v 50. letech 20. století, zatímco druhá fundovaným způsobem přistoupila k hodnocení jednotlivých faktorů změn ve využití ploch v kraji. V konfrontaci s nimi se mi podařilo vyprofilovat téma práce do dosud (nejen) pro území Vysočiny nezpracovaného směru pohledu vývoje.

Speciální kapitulu v posuzování východisek výzkumu by mohly tvořit vlastní – přímé prameny. Jejich kompletnímu přehledu je však vymezen konkrétní pododdíl v rámci Seznamu literatury a pramenů, proto bych tu jen uvedl rozdělení na prameny statistické povahy na jedné a prameny kartografické na straně druhé. Statistickým pramenům dominuje z hlediska analytického využití Retrospektivní lexikon obcí ČSSR

⁴¹ Reinhold REITH, *Arbeitsmigration und Gruppenkultur deutscher Handwerker im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Scripta Mercaturae 23, Heft 1/2, Wien 1989, s. 1-35.; Reinhold REITH, *Arbeitsmigration und Technologietransfer in der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Die Gesellenwanderung aus der Sicht der Kommerzienkoncesse, Blätter für Technikgeschichte 56, Wien 1994, s. 9-33.

⁴² Annemarie STEIDL, *Regionale Zuwanderungsräume Wiener Handwerker im 18. und 19. Jahrhundert*. In: IMIS – Beiträge, Heft 18, Osnabrück, Universität Osnabrück 2001, s. 107-122.

⁴³ Václav BŮŽEK, *Regionální dějiny v České republice*. Stav a perspektivy bádání s důrazem na raný novověk. In: Sborník VIII. sjezd českých historiků, ed. Jirí Pešek, Praha, Skriptorium 2000, s. 33-47.

⁴⁴ Viz internetová prezentace kraje Vysočina (PRK) – <http://www.kr-vysocina.cz>.

⁴⁵ Konkrétně práce F. Dvorského, A. J. Pátka a J. F. Svobody – viz Seznam literatury a pramenů.

⁴⁶ Libor KRAJÍČEK, *Geografické podmínky průmyslové výroby Jihlavského kraje*. Diplomová práce, Praha, PŕF UK 1959, 115 s.

⁴⁷ Jan KABRDA, *Faktory ovlivňující vývoj využití ploch v kraji Vysočina od poloviny 19. století*. Diplomová práce, Praha, PŕF UK 2003, 111 s. + 27 s. příloh.

1850–1970.⁴⁸ Z kartografických pramenů jsem ze stejného důvodu ponejvíce pracoval s Atlasem československých dějin⁴⁹ a Mapovým lexikonem obcí ČSSR.⁵⁰

1.2. Východiska sledování teritoriální polarizace

Studium problematiky teritoriální polarizace, resp. perifernosti, a to na jakékoli úrovni, ať už obecné nebo regionální, se opírá o širší teoretické koncepty teritoriálního a hospodářského rozvoje. V přehledné formě je nejnověji zpracovali J. Blažek a D. Uhlíř.⁵¹ Na základě této systematicky uspořádané publikace by bylo vhodné alespoň zběžně se pozastavit u těch teorií, které se staly vzhledem ke své povaze pro mou práci podkladovými východisky stanovení jednotlivých hypotéz a historických vývojových předpokladů.

První teorie územního rozvoje vznikaly na základě prostého pozorování skutečnosti, jež dnes označujeme jako nerovnoměrný, divergentní vývoj. Většina z nich však věnovala svou pozornost centrálním oblastem a na periferie nahlížela jako na jejich pouhý doplněk. Již W. Christaller⁵², který ve své teorii centrálních míst navazoval na starší práce J. H. von Thüнена⁵³, spatřoval v přirozené hierarchii sídel i jejich vzájemný vztah podřízenosti okolních míst danému centru (jádro). Z některých čistě ekonomických pohledů (keynesiánské teorie tzv. skupiny jádro – periferie⁵⁴) lze zde vyzdvihnout teorii exportní základny D. Northa⁵⁵, jejíž možná aplikace na periferní region profiluje jeho postavení neschopností produkovat výrobky pro export, čímž nemá co do systému „nabídnout“. Podobně se ve vztahu k mnou sledovanému území uplatňuje teorie kumulovaných příčin. Její autor G. Myrdal⁵⁶ rozlišil v rámci teritoriální dynamiky vývoje dva typy působení: tzv. „spread effects“ – způsobem difúze (např. technologií) z vyspělých oblastí do zaostávajících s pozitivními dopady na ty méně

⁴⁸ *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680-1184 s.

⁴⁹ *Atlas československých dějin*, Praha, ÚSGK a HÚ ČSAV 1965, 45 mapových listů + 17 s. textu + 39 s. rejstřík.

⁵⁰ *Mapový lexikon obcí ČSSR (podle správního rozdělení 1. února 1967) – 1:200 000*, Praha, Kartografické nakladatelství, Praha 1968.

⁵¹ Jiří BLAŽEK – David UHLÍŘ, *Teorie regionálního rozvoje*, Praha, Univerzita Karlova 2002, 212 s.

⁵² Tamtéž, s. 59-64.

⁵³ Tamtéž, s. 59-64.

⁵⁴ Tamtéž, s. 78-105.

⁵⁵ Tamtéž, s. 78-81.

vyspělé a tzv. „backwash effects“ – prohlubující rozdíly a mající tím pádem negativní dopady na periferní oblasti, jejichž rozvojový potenciál je odčerpáván vyspělými regiony. Podobně jako Myrdal jsem vycházel z předpokladu úzké provázanosti faktorů, tedy jejich kumulativního charakteru působení.

Daleko nejvíce mne z klíčových teoretiků polarizovaného vývoje oslovil J. Friedmann.⁵⁷ Svým inovativním přístupem a de facto zakladatelskou rolí stál u zrodu pevného terminologického základu (zavedl pojem jádro – periferie) nezbytného pro následný výzkum polarizace. Samu periferii však definoval nepřímou, a to jako opak jádra – pólu růstu a vzniku inovací. Tímto antagonismem vymezený region se stává ekonomicky nesamostatným a závislým, bez růstu a zaostávající vlivem opoždující se difúze inovací z jádra. V tomto smyslu vytvořil model čtyř stupňů vývoje územní polarizace: 1. předindustriální společnost s lokálními ekonomikami – 2. vznik a růst polarity jádra a periferie – 3. difúze ekonomických aktivit do periferií se ziskem jejich podílu na řídicích mechanismech – 4. prostorová integrace a posilování vzájemné závislosti mezi jádrem a periferií vedoucí k oslabení divergence vývoje.

Při stanovování některých vlastních vstupních hypotéz jsem postupoval v souladu s některými novějšími světovými autory (J. Gottmann, M. Schuler – R. Nef⁵⁸, W. Leimgruber⁵⁹), jejichž teoretické koncepty považuji za možné přenést i na sledovanou konkrétní úroveň (kraje – obvody obcí III. stupně). S odvoláním na Gottmannem formulovaný vliv politické organizace a ekonomických funkcí jeví svou oprávněnost v kapitole Úvod stanovená hypotéza č. 7. Z ostatních se například premisa č. 3 opírá o Schullerem a Nefem uznávanou kontinuitu bipolárního vývoje jádra a periferie, naopak hypotéza č. 4 zapadá do Leimgruberova předpokladu determinace vývoje přírodním prostředím, zvláště pak reliéfem a nadmořskou výškou. Pro další uváděné hypotézy jsem hledal inspiraci již přímo v pracích převážně současných autorů.

Otázka hlubšího výzkumu s přímým zaměřením na periferní oblasti i samotný fenomén marginality (tomuto pojmu dává cizojazyčná literatura přednost⁶⁰) je

⁵⁶ Tamtéž, s. 86-90.

⁵⁷ Tamtéž, s. 99-101.

⁵⁸ Tomáš HAVLÍČEK – Pavel CHROMÝ, *Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 5.

⁵⁹ W. LEIMGRUBER, *From highlands*, s. 27-34.

⁶⁰ Vymezení pojmů viz dále v textu.

předmětem zájmu sociálních věd víceméně až od 90. let 20. století. Z cizojazyčné literatury citujeme především souborné kolektivní práce vzniklé převážně jako výstupy mezinárodních konferencí – dle editorů: D. Chang⁶¹, R. B. Singh a R. Majoral⁶², H. Jussila, W. Leimgruber a R. Majoral⁶³. Zde obsažené vybrané statě mne inspirovaly jak ve formě teoretických přístupů, tak konkrétními příklady polarizace ve světě.

V domácím prostředí se výzkum periferních oblastí a teritoriální polarizace soustřeďuje do několika rovin. První linie se zaměřuje na samotné vymezení území českých zemí z pohledu jádro – periferie. Bližší nežli přístup J. Mareše⁶⁴ opírající se o rozložení průmyslu a P. Červinky⁶⁵ hodnotící hlavně aspekty sociální vybavenosti mi byl způsob vymezení sociálněgeografických regionů na základě dlouhodobého systému osídlení našeho státu práce M. Hampla, V. Gardavského a K. Kühnla.⁶⁶ Jinak obecně pojatému dílu s širokou metodicko-teoretickou základnou se podařilo zhodnotit, kromě současného stavu, hlavně samotný vývoj systému osídlení. Nezabíhá v tomto směru do konkrétní regionální podoby, nicméně i tak se stalo užitečným vodítkem ke sledování obecně vývojových tendencí i pro případ kraje Vysočina. Inovativní přístup zde představuje hledisko tzv. exponovanosti (agregátně vyjádřené polohy vůči hlavním centrům osídlení). Z tohoto pohledu byly vyhodnoceny jako periferní (slabě, středně a výrazně periferní) čtyři rozsáhlejší oblasti: a) moravsko-slovenské pomezí (Bílé Karpaty a Beskydy), b) široké území na jih od linie Břeclav – Jihlava – Příbram – Plzeň – Karlovy Vary (narušeno Povltavím od Českých Budějovic), c) severní pohraničí: Jeseníky – Orlické hory – Krkonoše a Podkrkonoší a d) sever Českomoravské vrchoviny (Žďárské vrchy). Samotné území kraje Vysočina tak vesměs (s výjimkou „neutrálního“ středního pásu: spojnice Brno – Jihlava – Havlíčkův Brod) vychází jako periferní. Proti tomu k dosti odlišným závěrům dospěl J. Musil⁶⁷, který za pomoci generelových

⁶¹ D. CHANG (ed.), *Marginality and Development*.

⁶² R. B. SINGH – Roser MAJORAL (eds.), *Development Issues in Marginal Regions*, Calcutta, Oxford + IBH Publishing 1996, 320 s.

⁶³ Heikki JUSSILA – Walter LEIMGRUBER – Roser MAJORAL (eds.), *Perceptions of Marginality – Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, Aldershot 1998, 312 s.

⁶⁴ Jaroslav MAREŠ, *Průmyslové regiony ČSR*, Praha, Academia 1980, 82 s.

⁶⁵ Pavel ČERVINKA, *Vybrané aspekty územní diferenciacie necentrálních oblastí ČSR z hlediska studia problematiky zaostávání*. Disertační práce, Praha, PřF UK 1989, 154 s. + 15 s. příloh.

⁶⁶ Martin HAMPL – Václav GARDAVSKÝ – Karel KÜHNEL, *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*, Praha, Univerzita Karlova 1987, 256 s.

⁶⁷ Jiří MUSIL, *Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení*. In: *Územní plánování a urbanismus* 15/2, 1988, s. 67-72.

jednotek⁶⁸ a statistických metod (shluková analýza především sociálních a populačních faktorů) určil z důvodu absence dat pro pohraničí tyto hlavní periferizující se oblasti: a) vnější okraj Středočeského kraje s přilehlými oblastmi jiných krajů a na ně navazující okolí Plzně včetně jihu Západočeského kraje, b) sever Českomoravské vrchoviny, c) jihozápadní a jižní Morava a d) Dražanská vrchovina. Tyto „vnitřní periferie“ charakterizoval jako vylidňující se, převážně zemědělské a při migraci málo přitažlivé. Z území Vysočiny sem zahrnul část žďárského okresu a jih třebského a jihlavského okresu). Osobně však považuji za realitu územní diferenciaci vystihující výsledky studie M. Marady⁶⁹, která vychází z komplexní analýzy celé řady faktorů (hlavně osídlení a ekonomických aspektů) v návaznosti na současné transformační změny. Inovativní a vzhledem k takto získaným poznatkům pro mou práci přínosná byla Maradou uvedená vyšší determinace současného vývoje periferií jejich polohou k jádrům než přírodními podmínkami. Tuto skutečnost dokládá vzájemnou korelací přírodních a socioekonomických podmínek. Široce a komplexně uchopená faktorová analýza zde byla umožněna administrativním vymezením sledovaných jednotek (bývalých „velkých“ okresů), na jejichž základě se jeví jako periferní především: a) ve shodě s Hamplem a kol. příhraniční horské oblasti severu a b) jihozápadu (Šumava a Český les), c) navíc vnitřní periferie podél hranic Středočeského kraje (shoda s Musilem) a především d) celá Českomoravská vrchovina. Zde bych výslovně uvedl závěrečná slova autora týkající se mnou sledovaného kraje: „Nejvýraznější perifernost vykazují okresy Českomoravské vrchoviny. V rámci regionu vystupuje do popředí okres Jihlava s okr. městem, které je jediným větším střediskem osídlení v centrální části pohoří. Popsaný stav ukazuje, že ustavení Jihlavského kraje (Vysočina) je přes problematičnost jeho vymezení přínosem pro budoucí rozvoj regionu, neboť periferní oblasti, které dosud ležely na prostorové periférii bývalých krajů, se nyní dostávají do středu kraje nového.“⁷⁰ Nejenže tato práce definitivně potvrdila „správnost“ mého výběru Vysočiny jako periferie, ale přesvědčila mne o možnostech a „potenciálu“ sledování vývoje za použití administrativního členění územních jednotek.

⁶⁸ Spádová území středisek osídlení, autor uvádí jejich neúplný počet 916 pro celou ČSR

⁶⁹ Miroslav MARADA, *Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 12-23.

⁷⁰ Citováno z: tamtéž, s. 19.

Z mladší generace vědců zabývajících se problematikou periferií se v posledních letech vytvořila skupina při PřF UK v Praze: T. Havlíček, P. Chromý, V. Jančák, M. Marada. Na platformě několika grantových projektů výzkumu periferních oblastí Česka⁷¹ vzešla z tohoto okruhu řada studií. Z nich bylo možné čerpat podněty jak v rovině teoretických východisek a vymezení základních pojmů⁷², tak i přístupů ke sledování mikroregionální úrovně.⁷³ V svých výstupech mi především vyhovovala těmito autory kodifikovaná nutnost dvojího přístupu: a) vyšší/vnější úroveň = poloha a postavení regionu v Česku a b) nižší/vnitřní úroveň = vlastní vnitřní diferenciaci regionu z pohledu polaritativity jádra a periferie. Zásadu tohoto přístupu lze spatřovat i ve vymezení a vzájemném oddělení dvou hlavních kapitol rigorózní práce (4. a 5.).

Z mé strany došlo také víceméně k akceptaci jejich pohledu na pojmy: jádro, periferie, semiperiferie, jádrovost, perifernost, marginalita, polarizace, jadernizace, periferizace. Proto považuji za vhodné na následujících řádcích tyto základní pojmy, se kterými ve své práci běžně operuji, alespoň ve stručnosti vymežit.

Jádro (centrum, metropolitní sídlo/region): místo koncentrace rozhodovací moci, inovačních sil; v pojetí mé práce koncentrace populace, příp. ekonomických aktivit.

Periferie: území nedostatečně integrované do systému, závislé na jádru a bez inovačního potenciálu, většinou se v našich podmínkách vyznačuje horšími ekonomickými (HDP na osobu, méně progresivní ekonomická struktura, menší počet podnikatelů, nižší objem hmotných investic) a sociálními ukazateli (menší vybavenost, vzdělanost apod.), příp. přírodními podmínkami (vyšší lesnatost a průměrná nadmořská výška) a venkovským charakterem; v mém pojetí především řídké zalidněné oblasti s nízkou ekonomickou vahou.

Jádrovost/perifernost: od jádra/periferie odvozená míra jejich postavení v systému.

⁷¹ Grantový projekt GA ČR č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ (hl. řešitel: V. Jančák, 2003–2005); Grantový projekt GA UK č. 205/2002/B-GEO/PřF „Geografický výzkum periferních oblastí Česka v transformačním období: aplikace v terciérním vzdělávání“ (hl. řešitel: V. Jančák, 2002–2003); Grantový projekt GA UK, č. 12-980-126/98/M „Perspektivy vývoje periferních oblastí ČR“ (hl. řešitel: V. Jančák, 1998–1999).

⁷² Tomáš HAVLÍČEK – Pavel CHROMÝ, *Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 1-11.

⁷³ Vít JANČÁK, *Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 26-35.

Marginalita (marginální oblast): většinou užívaná jako synonymum periferie; v mé práci se přikláním k vymezení ve smyslu izolovaného území bez užších vazeb na jádro (tedy pro období před vytvoření funkčního systému).

Semiperiferie: mezistupeň vyplňující „pomyslný prostor“ mezi jádrem a periferií, většinou lépe napojena na jádra, případně v jejich zázemí.

Polarizace: vývoj vztahu mezi jádrem a periferií, který dělí Havlíček a Chromý na čtyři typy: a) narůstající = zvyšování divergence mezi jádrem a periferií, b) stagnující = udržování stávajících rozdílů (stagnace vztahu) mezi jádrem a periferií, c) ubývající = postupná konvergence postavení jádra a periferie (také užívám označení nivelizace) s teoretickým vyústěním do d) tzv. nivelizující polarizace = vedoucí k úplnému vyrovnání rozdílu mezi těmito subjekty, neboli jejich absolutní nivelizaci.

Jadernizace: vývoj směřující k jádrovému postavení, v této práci užívaný ve smyslu relativního „zlepšování“ postavení v systému.

Periferizace: vývoj směřující k perifernímu postavení – „zhoršování“ postavení v systému.

Jak je patrné, nejedná se o striktní definice základních pojmů, nýbrž volněji pojatá pracovní vymezení tak, aby odrážela význam relevantní cílům této práce. V ní jsou tyto pojmy, oproti pohledu většiny jmenovaných autorů, spojovány s výsledky analýzy historického vývoje a stavu. Vhodné je však zdůraznit relativní rozměr užívaných pojmů, a to vždy v poměru k územnímu vymezení (v rámci českých zemí, v rámci kraje Vysočina, respektive jejich „průměru“) nebo způsobu pohledu.⁷⁴

Současný výzkum vývoje systému osídlení Česka se většinou omezuje na dnešní transformační procesy případně podchycení rozvoje maximálně od konce 2. světové války.⁷⁵ Například L. Kopačka⁷⁶ ale upozorňuje na skutečnost, že v moderní historii

⁷⁴ W. Leimgruber rozlišuje 4 základní typy: geometrický, ekologický, ekonomický a sociální, případně ještě politický či kulturní. Blíže viz Walter LEIMGRUBER, *Marginality and Marginal Regions: Problems of Distribution*. In: *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*. National, David Chány (ed.), Taipei, Taiwan University 1994, s. 1-18.

⁷⁵ Martin HAMPL a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PřF UK 1996, 268 s.; Martin HAMPL a kol., *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*, Praha, PřF UK 2001, 328 s.

⁷⁶ Ludvík KOPAČKA, *Strukturální změny ekonomiky se zvláštním zřetelem k průmyslu*. In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace*, s. 219-237.

proběhly na našem území čtyři takovéto transformace: 1) osamostatnění čs. ekonomiky po I. světové válce, 2) začlenění do válečné ekonomiky III. říše, 3) socializace po r. 1948 (resp. už od r. 1945) a 4) po r. 1989. Za možný výsledek takovéto reflexe uvádí M. Hampl a J. Müller⁷⁷ zajímavou sociálněgeografickou regionalizaci přínosnou také pro můj dílčí záměr sledování časoprostorových vazeb a vztahů. V regionální podobně se tomuto nově věnoval opět M. Hampl⁷⁸ a stejný časový horizont zvolili také ve svých periferními územími se zabývajících magisterských pracích kupříkladu K. Zeman a J. Stockmann.⁷⁹ Vyzdvihují ve svých závěrech zvláště určující příhraniční polohu zvolených regionů. Inspirativní pojetí lze spatřovat v přístupu Zemana, který dokázal na příkladu Jindřichohradecka přetrvávající roli staré zemské hranice Čechy – Morava, a ani tento fakt nelze přehlížet vzhledem k mnou vymezenému příkladu území. Z pohledu konkrétní mikroregionální diferenciaci na základě vývoje počtu obyvatel nabídl adekvátní přístup M. Hampl na příkladu Karlovarska.⁸⁰ Jím uváděné sledování změn (a to už od r. 1869, v čemž tvoří mezi podobnými pracemi výjimku) pomocí podílů a indexů koncentrace obyvatelstva, hierarchizace měst a následná teritoriální typologizace se proto objevuje i v mé kapitole 5.

Předchozí uvedená díla dokládají dosavadní zaměření studia periferních oblastí Česka převážně na příhraniční území, zatímco samotný regionální pohled na dlouhodobou populační dynamiku a diferenciaci konkrétní vnitrostátní periferie⁸¹ chybí! V tomto duchu lze hodnotit mou práci jako jakýsi první pokus. Naopak analýza na úrovni jednotlivých sídel není žádnou novinkou.⁸² Celostátními aspekty vývoje

⁷⁷ Martin HAMPL – Jan MÜLLER, *Komplexní organizace systému osídlení*. In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace*, s. 53-90.

⁷⁸ Martin HAMPL, *Regionální vývoj v období transformace*. In: Martin Hampl a kol., *Regionální vývoj*, s. 17-41.

⁷⁹ Karel ZEMAN, *Vliv hranic na příhraniční území na příkladu Jindřichohradecka*. Diplomová práce, Praha, PŘF UK 2001, 150 s. + 50 s. příloh.; Jiří STOCKMANN, *Vliv periferní a hraniční polohy na rozvoj mikroregionu (příklad Moravské Kopanice)*. Diplomová práce, Praha, PŘF UK 2003, 119 s. + 25 s. příloh.

⁸⁰ Martin HAMPL, *Diference a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?* *Geografie – Sborník ČGS 108/1*, 2003, s. 173-190.

⁸¹ Pojem „vnitrostátní periferie“ byl poprvé ve vědecké literatuře vymezen ve spojitosti s politickou periferizací Neapole (Wirth 1963).

⁸² Jiří MUSIL – Lenka VELÍŠKOVÁ, *Vývoj hierarchie českých měst*. Příspěvek k otázce rovnoměrného a nerovnoměrného vývoje měst. In: *Sborník Otázky urbanizace*, 1976, s. 79-90.; Zdeněk RYŠAVÝ – Václav LINK, *Vývoj polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj*. In: *Tamtéž*, s. 91-128.; J. MUSIL, *Nové pohledy*, s. 67-72.

systemu osídlení českých zemí se zabývali například V. Häufler a Z. Ryšavý⁸³ a za účelem metodického odkrytí a teoretického rozboru obecných tendencí hlavně již zmínění M. Hampl, V. Gardavský a K. Kühnl.⁸⁴ Ovšem ani jejich práce nesahají za hranice prvního moderního sčítání lidu 1869.

Vyjma výše uvedených děl a autorů byla za účelem zpracování této práce použita celá řada dalších publikací a pramenů. Z hlediska významu se ale jedná vesměs o práce doplňující či parciální povahy. Jejich úplný přehled lze pak nalézt v závěrečných partiích práce pod hlavičkou Seznamu literatury a pramenů.

⁸³ Vlastislav HÄUFLER, *Changes in the Geographical Distribution of Population in Czechoslovakia*, Praha, Academia 1966, 128 s. + 10 map v přílohách.; Zdeněk RYŠAVÝ, *Dlouhodobé tendence vývoje osídlení v Československu*, Praha, VÚVA 1989, 38 s.

⁸⁴ M. HAMPL – V. GARDAVSKÝ – K. KÜHNL, *Regionální struktura*.

2. METODIKA

V předchozí kapitole již bylo nastíněno v konfrontaci s teoreticko-metodologickými východisky a klíčovou literaturou, jaká vědecká cesta byla pro práci zvolena a o co se ve svých závěrech opírá. Na tomto místě můžeme tedy přistoupit k přiblížení konkrétního užitého postupu zpracování a představení jednotlivých aplikovaných metod. Ze samotného charakteru a zasazení tématu práce vyplývá, že při jejím zpracování bylo použito metod, jež se uplatňují jak v historii a historické geografii, tak v jiných sociálních vědách (sociální geografii, demografii apod.).

Teprve ze zorného pole hypotéz byl studijní záměr a postup práce s literaturou jasnější. V tomto směru bylo nutné vybrané publikace podrobit jak vnitřní, tak i vnější kritice. Zvažovat tedy dobu a okolnosti vzniku i jejich původní účel (to platí zejména pro díla staršího data), stejně jako obsahovou stránku a v případě starších dat nebo pramenných neshod též přistoupit k verifikaci. Studium pramenů a literatury si pro vyšší objektivitu vyžadovalo užití většího množství metod. V první řadě bylo nutné diagnostikovat a odlišit různé typy periferií a působících faktorů, k čemuž posloužila metoda typologizace. Pro účel této práce proto došlo z hlediska působení jednotlivých aspektů (faktorů) teritoriální polarizace k jejich následné dvojí typologizaci:

I. Dle řádovostní úrovně na:

- a) působící na celorepublikové (příp. mezi kraji) úrovni
- b) působící na mikroregionální (příp. uvnitř kraje) úrovni

II. Dle charakteru působení na:

- a) prostorové - plošné (přírodní podmínky, poloha v systému atd.)
 - liniové (hranice, administrativní členění, dopravní síť atd.)
 - bodové (urbanizace, budování průmyslu, administrativní funkce sídla atd.)
- b) časové
 - dlouhodobé (přírodní podmínky atd.)
 - střednědobé (těžba stříbra, administrativní funkce sídla, industrializace atd.)
 - krátkodobé (válka, mor, transformace ekonomiky atd.)

Podobným způsobem byla pro faktor času aplikována na základě shodných charakteristik socioekonomického vývoje metoda periodizační. Při ní nebylo možné uplatnit běžné historické etapy vývoje. Namísto užívaných historicko-politických zvrátů vychází zde uplatněné periody z analýzy ekonomických a demografických trendů v měřítku regionálních dějin. Jako základní vývojové členění proto byly aplikovány následující etapy: předindustriální, industriální a post-industriální.⁸⁵ Podrobnější dělení pak bylo vázáno na dostupnost statistických dat (roky pravidelného sčítání obyvatelstva, příp. vystihující dílčí širší milníky ekonomických dějin) a záviselo na převažujících trendech a tendencích socioekonomického vývoje. Z důvodu zaostávání rozvoje na území kraje Vysočina muselo následně pro její vnitřní teritoriální úroveň nutně dojít úměrně této skutečnosti i k úpravě periodizace.⁸⁶ Pro pohled na časovou linii byl zvolen způsob retrospektivně-progresivní (tedy převážně od nejstarších dob po dnešek s doplňujícími vhledy z dneška do minulosti).

Velký význam při zpracování dat, pokud tak již jiní autoři neučinili přede mnou v jimi publikovaných tabulkách a grafech, měly různé statistické – kvantitativní metody. Po jejich aplikaci došlo k systematizaci dat, generalizaci a odhalení informací a trendů důležitých pro podložení mých badatelských závěrů. Pro pochopení demografických změn ve vývoji a pro lepší práci se statistickými informacemi se zákonitě speciálně postup dotýká demografických metod. Těmto metodám, které ve své podstatě tvořily dílčí empirický a analytický fundament studie, byl rovněž věnován z hlediska časové náročnosti zřejmě největší podíl. Primárně bylo nezbytné stávající údaje o sčítání lidu za daná období transformovat na sledované teritoriální jednotky (dnešní VÚSC a obvody obcí III. stupně v kraji Vysočina). Pro kraje tak bylo učiněno na základě dat z Retrospektivního lexikonu obcí ČSSR 1850–1970 a dalších příslušných statistických pramenů⁸⁷ součtem hodnot jednotlivých „velkých“ okresů bez jejich dalších úprav.⁸⁸

⁸⁵ Tuto periodizaci teoreticky etabloval W. W. Rostow, v českém prostředí především J. Purš a nověji též M. Hampl.

⁸⁶ Blíže se k oběma stupňům periodizace vyjadřují úvodní pasáže kapitol 4 a 5.

⁸⁷ Jejich kompletní výčet uveden za textem v Seznamu literatury a pramenů – oddíl Kartografické prameny a statistické zdroje.

⁸⁸ Současné změny příslušnosti několika obcí k jiným krajům byly pominuty jakožto zanedbatelné.

Naopak při sčítání hodnot pro obce náležící dnes pod tzv. správní území obcí s rozšířenou působností (ORP)⁸⁹ již byly případné změny příslušnosti obcí zahrnuty.

Nejdůležitější a z hlediska následného vyvozování závěrů nosná se stala zejména analýza vývoje obyvatelstva v krajích a mikroregionech a jejich vzájemná komparace. Výsledkem bylo vytvoření ucelené tabulky, na jejímž základě bylo možné přejít k výpočtu ostatních dílčích ukazatelů.⁹⁰ Pro lepší představu o této důležité fázi výzkumu je vhodné alespoň ve stručnosti na tomto místě uvést způsob konstrukce zmíněné tabulky.⁹¹

Zdrojem dat o obyvatelstvu, podobně jako u ostatních podkladových studií, byl Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970 a ostatní doplňující příslušné statistické prameny.⁹² Pro období 1764 až 1850 byly převedeny hodnoty uváděné Kárníkovou.⁹³ Tyto zde byly totiž autorkou vztaženy buď k jí vymezeným výrobním oblastem, nebo starým – dobovým 24 krajům. Proto je bylo nutné buď zkombinovat, nebo danou oblast rozdělit tak, aby potřebný díl byl zahrnut do vymezeného území, které se mělo co nejvíce blížit rozloze a vymezení dnešních VÚSC. Dále byla takto získaná čísla převedena na veličinu relativní, a tedy vzájemně porovnatelnou – na hustotu zalidnění regionů. Pro odhady let starších než 1764 posloužily (pochopitelně jen přiměřeně) Fialovou a kol. publikované mapy hustot zalidnění českých zemí⁹⁴, z nichž byly po převedení na dnešní kraje pomocí přepočtu podílů jednotlivých daných (průměrných zde uvedených) hodnot hustoty zalidnění vytvořeny konečné odhady krajských průměrných hodnot hustoty zalidnění. Takto získané hodnoty prošly statistickou komparací s celkovou hustotou zalidnění českých zemí (pro dobu starší než 1869 existují fundované odhady⁹⁵). Teprve dle míry této vypočítané odchylky od průměru byl při kategorizaci stanoven příslušný stupeň: odchylka nad +25 % = 1/jádro, +5 až +25 % = 2/spíše jádro, +/-5 % = 3/neutrální průměrné postavení, -5 až -25 % = 4/spíše

⁸⁹ Jejich vymezení viz kapitola 3.

⁹⁰ Tyto stěžejní tabulky jsou přesunuty a případně rozděleny z důvodu jejich značného plošného rozsahu v Přílohách.

⁹¹ Pro kraje viz příloha 2 a pro mikroregiony viz příloha 11.

⁹² Jejich kompletní výčet uveden za textem v Seznamu literatury a pramenů – oddíl Kartografické prameny a statistické zdroje.

⁹³ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

⁹⁴ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

⁹⁵ Tamtéž.

periferie, nad -25% = 5/periferie (pro obvody obcí III. stupně uvnitř Vysočiny platí hodnota 20% namísto hraniční odchylky 25% uplatněné pro kraje – důvodem je celkově nižší diverzita mezi mikroregiony Vysočiny). Podobný postup byl uplatněn i v případě „relativního indexu změny“ (příklad výpočtu: počet obyvatel daného kraje v r. 1980/poč. obyv. daného kraje v r. 1970 ku poč. obyv. Česka 1980/poč. obyv. Česka 1970). Z výsledného čísla byly stanoveny i kategorie vývoje; následovně dle intervalů: nad $1,051$ = silná, $1,011-1,05$ = lehká jadernizace, $0,99-1,01$ = stagnace, $0,95-0,989$ = lehká, pod $0,949$ = silná periferizace. Pro období do 1869 bylo totéž řešeno jen přibližně, spíše s přihlédnutím k historickým reáliím a skutečnostem.⁹⁶ Absence komplexních dat pro určení výrobní váhy daného území (dnes bychom mohli použít ukazatele HDP na osobu) byla nahrazována zdroji informací o charakteru a zaměření výroby.⁹⁷ Větší důraz než na zemědělství byl kladen na ostatní – jádrové (progresivní) výrobní aktivity – např.:

- a) Pro středověk podíl obyvatelstva ve městech = řemesla (ta měla jen nízký podíl EAO, proto se úroveň výrobní váhy většinou shoduje s faktorem populačním) a těžba.
- b) Pro předindustriální období zdůrazněny oblasti manufakturní a domácí textilní výroby, resp. těžby.
- c) Pro industriální období budování průmyslu a dopravní sítě v několika fázích.

Na základě takto zpřehledněného populačního vývoje bylo možné dále v 5. kapitole (zabývající se vnitřní úrovní teritoriální polarizace kraje Vysočina) vytvořit několik dílčích historických analýz pro statistické období od r. 1869. Jejich účelem bylo zjistit determinální roli vybraných socioekonomických faktorů (železnice, územněsprávní funkce a velikostní kategorie sídla) a míru jejich intenzity působení. K tomu byla vybrána⁹⁸ reprezentativní množina 41 (v případě metodického úzu pro velikostní strukturaci a hierarchizaci sídel⁹⁹ omezena na 34) dlouhodobě nejlidnatějších a „nejdůležitějších“ obcí. Samostatnému zpracování, jehož způsob je z důvodu úzkého

⁹⁶ Příklad: za třicetileté války zasáhly procentuálně nejcitelnější ztráty populaci nejméně nejúrodnějších oblastí, neboť jedině ty byly s to dlouhodobě uživit početné válčící armády, které zde svým působením šířily smrt, nemoci, hlad a zkázu.

⁹⁷ Příslušné historické mapy z *Atlasu československých dějin a pasáže z práce L. KÁRNÍKOVÉ, Vývoj obyvatelstva.*

⁹⁸ Způsob a parametry výběru uvedeny v kapitole 5.1.

⁹⁹ Viz kapitola 5.3.3.

vztahu s příslušným textem vysvětlen přímo v rámci podkapitol č. 5.3.1. až 5.3.3., rovněž předcházela příslušná typologizace a periodizace.

V případě konstrukce některých navazujících ukazatelů pro minulost bylo použito přístupu a metod ve shodě s prací autorů M. Hampla, V. Gardavského a K. Kühnla.¹⁰⁰ Konkrétně šlo o index velikostní strukturalizace, index vývoje počtu obyvatel největších měst, srovnání vývoje jejich hierarchizace a míru koncentrace obyvatelstva. Na závěr 5. kapitoly uvedená typologizace mikroregionů je, stejně jako ukazatele výše jmenované, vždy dovysvětlena a charakterizována v poznámkách přímo pod konkrétní tabulkou. Tento způsob propojení metod s textem byl shledán pro mou práci vhodnějším a konečně i přehlednějším.

Získané ukazatele systematizované v podobě přehledových tabulek a grafů¹⁰¹ vytvořily podklad pro srovnávání postavení kraje Vysočina v teritoriálně polarizovaném systému českých zemí. Bráno hlediskem stavu a dynamiky vývoje územní polarizace jádro – periferie byla hlavním úkolem komparace sledovaného území s ostatními jednotkami, zvláště pak „průměrem“ českých zemí, respektive Vysočiny. Proto je nutné poukázat na relativní rozměr závěrečné kategorizace stavu (jádro – spíše jádro – neutrální průměr – spíše periferie – periferie) i samotné dynamiky (jadernizace – stagnace – periferizace postavení).

Z ostatních statistických/kvantitativních přístupů by bylo možné aplikovat kupříkladu koeficient determinace jednotlivých faktorů nebo korelační koeficient.¹⁰² Jejich uplatnění především na socioekonomické aspekty ovšem naráží na nedostupnost, ba neexistenci ucelených dat (s výjimkou obyvatelstva). Oproti tomu korelace některých přírodních faktorů (průměrná nadmořská výška či dnešní úrodnost půd) s dobovou hustotou zalidnění regionů by sice možná byla, leč vzhledem k zaměření rigorózní práce ji lze považovat za alternativní. Každopádně můžeme i tento přístup brát jako výzvu k případným rozvíjejícím a navazujícím studiím.

Rozbor ostatních metod považuji za nadbytečný, už z toho důvodu, že se mj. jedná o přístupy více nebo méně automatické a všeobecně známé (indukce/dedukce,

¹⁰⁰ M. HAMPL – V. GARDAVSKÝ – K. KÜHNLA, *Regionální struktura*.

¹⁰¹ Mnohé z nich jsou uvedeny i mimo text – v Přílohách.

kartografická, přímá/nepřímá metoda apod.). V této kapitole uvedené metodické přístupy nelze považovat za samoučelné a jednu od druhé oddělené, nýbrž na sebe postupně navazující, prolínající se, vzájemně spolupracující a doplňující se tak, aby bylo dosaženo kýžených a komplexních vědeckých výsledků.

¹⁰² Tyto přístupy uplatňoval např. J. KABRDA, *Faktory ovlivňující vývoj*.

3. KRAJ VYSOČINA

Jak již název kraje „Vysočina“ napovídá, je odvozen od místního mírně zvlněného reliéfu Českomoravské vrchoviny. Toto v podvědomí obyvatelstva zažité pojmenování se stalo v roce 2000 oficiálním názvem kraje. Důvodem k tomu byla snaha o posílení regionální identity a otupení hrotu případné vnitřní řevnivosti, kterou by původní návrh „Jihlavský kraj“ mohl vzbuzovat.

3.1. Vymezení sledovaného území

Vymezení území Vysočiny v literatuře není zdaleka jednoznačné a nabízí se hned několik možných způsobů. Asi nejčastěji se užívalo především ve starších pracích označení Vysočina jako synonymum pro celou Českomoravskou vrchovinu.¹⁰³ Některé středověké historické prameny uvažovaly o tomto prostoru jako o „oblasti hraničních hvozdu“ (na pomezí Čech, Znojemského a Brněnského údělného knížectví, případně později oblast dělící České království a Moravské markrabství). Za podobně „mlhavé“ a bez ostrých hraničních kontur můžeme považovat rovněž kulturní (etnografické) vymezení „Horácka a Podhorácka“, nebo jemu blízké subjektivní – „citové“ („Cítíte se jako obyvatel Vysočiny?“). Uchopitelné, ale poměrně komplikované, by se jevilo vytyčení území metodou zohledňující přirozenou spádovost k Jihlavě nebo lépe pěti zdejšími hierarchicky nejvyšším centry: Jihlavě, Třebíči, Žďáru n. Sázavou, Havlíčkovu Brodu a Pelhřimovu.¹⁰⁴ Ovšem i v tomto případě by mohl vzniknout problém při jejich statistickém hodnocení.

Jako nejvhodnější a potřebám této práce nejvíce vyhovující se ukázalo z důvodu uchopení a sledování statistických dat vymezení oblasti na základě administrativního členění. K akceptování administrativních hranic dnešního kraje Vysočina (platnost od r. 2000) vedla snaha o aktuálnost. Kraj, původně ustavený sloučením pěti „velkých“ okresů (s menšími dodatečnými úpravami), je dnes jedním ze 14 hlavních samosprávních jednotek – tzv. vyšších územně samosprávních celků. Právě v jejich

¹⁰³ Používal J. KORČÁK, *Regionální základy*.

¹⁰⁴ Tento přístup používali M. HAMPL – V. GARDAVSKÝ – K. KÜHNEL, *Regionální struktura*; M. HAMPL – J. MÜLLER, *Komplexní organizace*, s. 53-90.

rámci bylo přistoupeno ke komparativnímu hodnocení historického vývoje teritoriální polarizace. Byť se jedná o zčásti ne zcela přirozené ohraničení, které se značně liší od výše uvedených ostatních možností, lze konstatovat, že jde o oblast výjimečně kompaktní a vnitřně homogenní, a to jak z pohledu jejího přírodního, tak socioekonomického charakteru.

Oproti hranicím Českomoravské vrchoviny se kraj Vysočina rozprostírá pouze na části této geomorfologické jednotky. Kromě vnějších sníženin nepatří pod kraj rozlehlé oblasti severovýchodu (okolí Poličky a Hlinska, které jsou svým charakterem a kulturní spřízněností velmi podobné kraji Vysočina) a jihozápadu (Dačicko a Novobystřicko) Českomoravské vrchoviny. Poměrně jednotný a typicky zvlněný krajinný ráz již naopak nesdílí oblast jihovýchodu kraje (Moravskobudějovicko, Hrotovicko, Jaroměřicko). Také z pohledu dnešních funkčně prostorových vztahů nejsou některé oblasti plně identifikovány s krajem. Především severozápadní okraj (Ledečsko a Pacovsko) a východ (Bystřicko, Velkobítešsko, Náměšťsko) vykazují větší podíl „odstředivých sil“ a tíhnou k okolním krajům. Projevuje se u nich přirozená spádovost východu k Jihomoravskému kraji – Brnu, Ledečsko ke Středočeskému – Praze a Pacovsko k Jihočeskému kraji – případně k Táboru.

Ze stejných důvodů, jaké byly uvedeny při vymezení sledovaného vyššího celku, bylo přijato administrativní hledisko i při vnitřním členění kraje za nosné a praktické. Od roku 2002 vstoupily v platnost namísto zrušených okresů tzv. obvody obcí III. a II. stupně. První kategorie, která představuje vyšší stupeň správy, vymezuje 15 mikroregionů oficiálně označovaných jako „správní území obcí s rozšířenou působností“. Druhá, nižší kategorie dělí kraj na 24 jednotek – tzv. „obcí pověřených výkonem státní správy“. Mezi těmito dvěma stupni došlo k volbě obvodů III. stupně¹⁰⁵, a to z důvodu jejich lepší statistické srovnatelnosti, jejich nižšímu počtu a konečně i historické podobnosti s bývalými funkčními politickými okresy z let 1949–60.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Přehledně zakresleny jsou v příloze 13.

¹⁰⁶ Blíže k vývoji územněsprávního členění v kapitole 5.3.2.

3.2. Obecná charakteristika a podmínky rozvoje kraje

Úkolem této kapitoly není obecný a rozvláčný popis kraje a jeho podrobná charakteristika, už z toho důvodu, že těmito otázkami se podrobně zabývala řada jiných autorů a prací.¹⁰⁷ Vzhledem k rozsahu práce a jejímu zaměření se omezuje jen na nejnútnejší hodnocení směřované účelně tak, aby posloužilo k vytvoření potřebné půdy pro „ukotvení“ výsledků a závěrů hlavní – historické části mé studie.

V současnosti patří kraj Vysočina s rozlohou 6 925 km² (5. největší v pořadí krajů ČR) a 517 845 obyvateli (11. místo v ČR, k 30. 9. 2003) mezi nejméně zalidněná území České republiky. Hodnotou 75 obyvatel na km² se řadí na předposlední pozici před kraj Jihočeský a představuje tak pouhých 58 % úrovně průměrného zalidnění státu. Tato skutečnost je výsledkem souhry relativně horších přírodních a následně i socioekonomických podmínek.

Díky vnitrostátní poloze na pomezí historických zemí Čech a Moravy, ale především pro podprůměrné hodnoty bývá označována za „vnitřní periferii“ Česka. Její geopolitická poloha a geomorfologický charakter byly ovšem z vývojového pohledu nezanedbatelné. Pro upřesnění lze citovat Korčáka: „Můžeme s jistotou předpokládati, že jihovýchodní okraj českého masivu, tedy Českomoravská vysočina, se ocitl v poloze tolik nižší nežli ostatní okraje Čech jen z té příčiny, že byl stržen poklesem pánve Vídeňské, tedy jedním ze série poklesů panónských; jižní Čechy se tehdy ostatně odvodňovaly k Dunaji... Jelikož tato nízká poloha Českomoravské vysočiny jest jedním z nejdůležitějších geopolitických činitelů pro Československo, můžeme v tomto smyslu nazvat také Čechy zemí podunajskou;... Českomoravská vysočina nemá jen tohoto užšího významu pro Čechy a Moravu. Uplatňuje se jedinečným způsobem i v celé oné širé oblasti středního Podunají; neboť na celé jeho rozvodní hranici představuje nejširší snížení.“¹⁰⁸ Zmíněný autor dále tvrdí, že z výše popsaného důvodu bylo sice umožněno dějinné propojení Čech s Moravou, nikoli však úplné splynutí v jednolitý celek.

¹⁰⁷ Lze odkázat například na PRK – Program rozvoje kraje Vysočina, respektive oficiální internetové stránky kraje: <http://www.kr-vysocina.cz>, ze starších prací se podrobně touto problematikou zabýval např. také L. KRAJÍČEK, *Geografické podmínky*.

¹⁰⁸ J. KORČÁK, *Regionální základy*, s. 28.

Reliéf Českomoravské vrchoviny nese relativně plochý lehce zvlněný ráz bez souvislejších hřbetů narušený širokými údolními s místy ostřeji zaříznutými vodními toky. Největší podíl na rozloze zaujímají polohy mezi 400–500 m n. m. (cca 30 %) a 500–600 m n. m. (cca 40 %). Geomorfologicky je území dále členěno na Křižanovskou vrchovinu (střed a východ), Jevišovickou pahorkatinu (jihovýchod), Křemešnickou pahorkatinu (západ), Hornosázavskou pahorkatinu (severozápad), izohypsu 800 m n. m. však převyšují pouze Javořická vrchovina (jih, s nejvyšším bodem Českomoravské vrchoviny i kraje Javořicí 837 m n. m.) a Žďárské vrchy (severovýchod, s vrcholem Devět skal 836 m n. m.). Pouze oblasti na severu a jihovýchodě až východě klesají pod vrstevnici 400 m n. m. a nejnižše položeným bodem kraje je nádrž Švihov (253 m n. m.). Při průměrné výšce České republiky 446 m n. m. je Vysočina s výškovým průměrem 537 m n. m. třetím nejvýše položeným krajem (po Karlovarském a Jihočeském). S vyšší polohou je spojeno i celkově „drsnější“ klima. V hospodářské činnosti člověka se v minulosti projevila omezujícím způsobem především nižší průměrná roční teplota 5–7 °C, což řadí kraj mezi nejchladnější oblasti Česka.

Významná je poloha kraje v rámci říčního systému, a to přímo na evropském rozvodí. Zatímco většina moravské části je odvodňována prostřednictvím Svatky, Olavy, Jihlavy, Rokytne a Moravské Dyje do Černého moře, česká strana patří převážně k úmoří Severního moře (Doubravka, Sázava, Želivka, Kamenice, Žirovnice...). Zmíněné toky tvořily především v předindustriální éře hlavní lokalizační faktor výroby i osídlení. Pramenný charakter oblasti s sebou přinášel jisté nevýhody při industrializaci kraje, neboť malá vodnost toků dlouho nedovolovala ve větší míře rozvoj průmyslových odvětví náročných na vodu. Poměrně nízké zásoby podzemních vod byly motivací k výstavbě několika vodních děl – nádrží: Švihov, Vír a Dalešice a v minulosti byla velmi hustá i rybníční síť (např. největší z nich Velké Dářko na Žďársku), jejíž „relikty“ lze nalézt především na Telčsku, Třebíčsku, Velkomeziříčsku a Žďársku.

Geologické podloží kraje lze hodnotit jako poměrně jednotvárné, z hornin převládají krystalické břidlice (rula) místy narušené rozsáhlými areály plutonů (žula). Díky dobrým technickým vlastnostem se dodnes těží žula na Jihlavsku, Telčsku (tzv. Mrákotínská žula) a u Světlé n. Sázavou. Absence energetických nerostných surovin byla alespoň v minulosti přechodně vyvážena těžbou stříbra (Jihlavsko, Havlíčkovobrodsko), železné rudy (Žďársko a Novoměstsko) či sklářských písků (okolí

Světlé n. Sázavou, na Novoměstsku a Bystřicku). Tato těžba umožnila ve své době rozvoj řemeslné malovýroby (železářství a sklářství) i koncentraci obyvatelstva do těchto oblastí. Jejich zásoby byly vesměs do 18. století vyčerpány a v posledních letech byla těžba provozována jen v lokalitách Staré Ransko na Chotěbořsku (nikl, olovo) a Dolní Rožínka na Bystřicku (uranová ruda). Souhrnně můžeme kvalifikovat Vysočinu jako na nerostné suroviny chudou. Tento fakt měl přirozeně v industrializačním období vývoje negativní vliv na koncentraci obyvatel.

Stejně tak i bonita zdejších půd vykazovala vždy podprůměrných hodnot, neboť převládají méně úrodné typy půd: kambizemě (48 %) a kyselé půdy (21 %).¹⁰⁹ Vhodnější podmínky pro intenzivnější formy zemědělství se nachází pouze na jihovýchodě (Moravskobudějovicko, Hrotovicko a Náměšťsko), případně severovýchodě kraje (Chotěbořsko). Na pomyslném opačném pólu fyzickogeografických předpokladů pro rozvoj osídlení stojí oblasti s vyšší nadmořskou výškou a drsnějším klimatem: na severu – Žďárské vrchy a na jihozápadě – dodnes podprůměrně zalidněný prostor Telčska, Třeštska a Pelhřimovska.

Celkově méně vhodné přírodní podmínky pro lokalizaci výroby a intenzivnější formy osídlení stojí za periferním postavením kraje také z pohledu většiny kvantitativně vyjádřitelných socioekonomických znaků. Na podprůměrnou hustotu zalidnění, navíc po celou dobu industrializace převážně stagnující, měla negativní vliv poloha mezi třemi nepřilíživě vzdálenými metropolitními areály: pražským, brněnským a vídeňským. Jejich silnější „konkurence“ zákonitě odsunula region do semiperiferního až periferního vztahu k těmto růstovým jádrům. Ve vzájemném interaktivním působení historicky převážily v tomto vztahu v konečném součtu pro Vysočinu spíše záporné dopady nad pozitivními.¹¹⁰ Zmíněné postavení dokládá i s tím spojené víceúrovňové vývojové zaostávání: pozdní osidlování (hlavní vlna až od konce 11. do 14. století), opožděný nástup (o 20 až 30 let za českými jádry) a malá intenzita industrializace, případně dnešní sektorové terciarizace. Výsledkem těchto skutečností je místní charakteristický sídelní systém s nízkou mírou koncentrace obyvatelstva. Zatímco v současných 33 sídlech

¹⁰⁹ Zdařilou magisterskou práci na téma vývoje využití ploch v kraji Vysočina napsal J. KABRDA, *Faktory ovlivňující*.

¹¹⁰ Zde lze vycházet z Myrdalovy teorie dynamiky regionálního vývoje: „backwash effects“ nad „spread effects“.

s městským statutem žije 58 % lidí (spolu s Olomouckým krajem nejméně v Česku), podíl osob v obcích do 500 obyvatel přesahuje 20 % (nejvíce mezi kraji ČR; 2,5x více než republikový průměr). Tomuto rozložení nasvědčuje též vysoký počet sídel (kolem 1 400) a obcí (729), které jsou s průměrnou velikostí 710 obyvatel nejmenší mezi kraji Česka. Nízká koncentrace obyvatelstva se projevuje i ve slabém postavení největšího města Jihlavy (s 51 tisíci tvoří pouhých 9,7 % populace kraje), jejíž faktický centralizační a integrační potenciál je mezi všemi krajskými městy nejslabší.¹¹¹ Role přirozeného hospodářského střediska, kterou pro tento region až do poloviny 19. století Jihlava zastávala, je proto nyní rozložena i mezi ostatní větší centra kraje – dříve okresní města: Třebíč (39 tis. k roku 2001), Havlíčkův Brod (24,5 tis.), Žďár n. Sázavou (24,5 tis.) a Pelhřimov (17 tis.). Přetrvávající disperzní osídlení, tradičně venkovský zemědělský charakter oblasti a dlouhodobě chudší a hospodářsky zaostávající prostředí pro život utvářelo po staletí vlastní charakter zdejších lidí. Sklony ke stabilitě až konzervativnosti lze druhotně spatřovat v:

- a) demografickém chování (ovlivněno i relativně zdravým životním prostředím) – nejvyšší střední délka života mužů i žen v Česku, vyšší natalita, mladší populace (průměrný věk 38,7 let proti 39,3 let celé ČR), nižší fluktuace apod., přesto dochází od r. 1994 k mírné depopulaci;
- b) menším podílu sociopatologických jevů – nejnižší kriminalita, potratovost a rozvodovost v ČR;
- c) kulturním a volebním chování – větší podíl věřících, z politických stran tradičně lepších výsledků oproti celorepublikovým dosahují KDU-ČSL a KSČM.

Podobně jako hustotou zalidnění a charakterem sídelní struktury zaostává Vysočina v porovnání s ostatními kraji ČR také hospodářskou úrovní. Míra hrubého domácího produktu na obyvatele činila k r. 2001 asi 84 % průměru Česka¹¹², což odpovídá 52 % průměru EU. Tato hodnota vychází zčásti z neprogresivní struktury zaměstnanosti, kde si stále významný díl udržuje zemědělství (asi 10 % EAO = 2,5x více než podíl ČR), i když proti roku 1989 = 23 % EAO došlo k výraznému poklesu. Naopak nedostatečně je zastoupen terciér. Nezaměstnanost se sice drží lehce pod

¹¹¹ Bereme-li v potaz specifický případ Středočeský kraj – Praha.

republikovým průměrem, ale zato vykazuje značné vnitřní územní rozdíly (nejmenší na území bývalého okresu Pelhřimov = pod 5 %, nejvyšší v bývalém okrese Třebíč = nad 12 %). S tímto stavem je spojen nízký počet podnikatelů a mezi kraji 3. nejmenší podíl vysokoškolsky vzdělaných lidí nad 15 let mezi kraji (6,7 %¹¹³) – faktory determinující i možný budoucí rozvoj.

Zemědělská výroba, i když ve svých možnostech značně omezena relativně nepříznivými přírodními podmínkami, představovala až do poloviny 20. století vedle průmyslové malovýroby hlavní zdroj obživy. Její poměrně silné zastoupení je dnes spíše výrazem nedostatku jiných pracovních příležitostí v kraji. Od konce 19. století se specializuje na intenzivní pěstování brambor, obilnin (žito, ječmen), řepky, lnu a píce. Dříve rozšířený extenzivní chov ovcí je dnes nahrazen velkochovem skotu a v menší míře prasat.

Struktura průmyslu, přes zásah socialistické industrializace, nepůsobí taková rizika při ekonomické transformaci jako v případě Severních Čech a Ostravska (s výjimkou např. kolapsu proslulého obuvnictví v Třebíči). Pouze pár podniků přesahuje svými rozměry výrazně krajský význam (žďárský Žďas, JE Dukovany, Bosch Jihlava). Strojírenské závody si sice udržují své postavení především ve velkých městech (Jihlava, Třebíč, Žďár n. S., Chotěboř, Velké Meziříčí), ale daleko větší tradice má v kraji průmyslová výroba lehkého průmyslu založená na zpracování místních zdrojů. Návaznost na prvovýrobu uplatňuje významný potravinářský (masozávody v Krahulčí a Kostelci, škrobárny v Havlíčkově Brodě), dřevozpracující (dřevotřískové desky v Jihlavě, lyže Sporten v Novém Městě n. M., kartáčovny v Pelhřimově) a textilní průmysl (Humpolec, Havlíčkův Brod, Jihlava). Z tradičních odvětví se místně udrželo sklářství (Světlá n. Sázavou), naopak kožedělná a obuvní produkce (dříve BoPo Třebíč) dnes „naslouchá své labutí písni“.

Z terciérní (příp. kvartérní) sféry stojí za zmínku oblast dopravy, školství a cestovního ruchu. Páteř dopravní sítě tvoří rychlíková železniční trať (Brno) – Žďár n. S. – Havlíčkův Brod – (Kolín – Praha) a dálnice D1 (Praha – Brno), která v současnosti tvoří klíčovou osu hospodářského rozvoje. Ostatní tahy železniční sítě,

¹¹² Vypočteno podle Rudolfa ŠTIKY, *Srovnání krajů Česka*, Geografické rozhledy 13/1, 2003–2004, s. 18-19.

¹¹³ Tamtéž.

kteřá je mezi kraji Česka druhá nejřidší a silnic zdaleka nedosahují jejich důležitosti.¹¹⁴ V oblasti školství představuje slabou stránku absence významnější instituce vysokoškolského charakteru, neboť jediná Západosmoravská VŠ v Třebiči dosud potřebných rozměrů nenabyla. Velké rezervy rozvoje vzhledem k možnostem Vysočiny skýtá životní prostředí. Lze očekávat, že zdejší zachovalé a svým způsobem jedinečné životní prostředí¹¹⁵, případně řada unikátních historických památek¹¹⁶ budou splňovat požadavky předpokládaných rozvojových trendů budoucnosti – agroturistiky a ekoturistiky.¹¹⁷

Už při letmém pohledu na výše uvedené hodnoty a charakteristiky, stejně jako jejich srovnání s republikovým průměrem, se nemůže vyhnout ve vztahu ke kraji Vysočina jeho označení – „periferie“. Podobně tak je z předešlého výčtu a zběžné analýzy podmínek vývoje kraje zjevné, že nositelem hlavního rozvojového potenciálu surovinově i ekonomicky slabé Vysočiny byla v minulosti a dodnes je především zde žijící populace. Proto právě tento aspekt stojí v této práci v popředí zájmu, jakožto detektor a určující prvek pro sledování historického vývoje teritoriální polarizace českých zemí, potažmo kraje Vysočina.

3.3. Podmínky rozvoje mikroregionů

Jednotlivé oblasti Vysočiny vykazovaly v průběhu svého vývoje často odlišné tendence způsobené rozdílnou konstelací jejich přírodních a socioekonomických podmínek rozvoje. Ve srovnání s diferenciací na celostátní úrovni, nebyly tyto zmíněné rozdíly i podmínky vývoje díky relativní homogenitě Vysočiny tak výrazné. Přesto lze v rámci tohoto kraje spatřovat jisté odlišnosti, kterým je nutné vzhledem k zaměření studie věnovat alespoň základní pozornost.

¹¹⁴ K podrobnějšímu popisu vývoje dopravní sítě viz dále v textu.

¹¹⁵ 124 chráněných území, 9 přírodních parků, lesnatost 30,1 %. Např. CHKO Žďárské vrchy, CHKO Železné hory, Jihlavské vrchy, Mohelenská hadcová step, CHKO Stvořidla, Vodní nádrž Dářko, Údolí řeky Doubravy, Údolí řeky Oslavy .

¹¹⁶ Objekty UNESCO: historické jádro Telče, zámek a židovská čtvrť v Třebiči, kostel na Zelené Hoře u Žďáru n. S., kromě toho městské památkové rezervace v Jihlavě, Pelhřimově, hrad Pernštejn.

¹¹⁷ Údaje o kraji Vysočina uvedené v předcházejících odstavcích převzaty z oficiální internetové prezentace (PRK – Program rozvoje kraje) – <http://www.kr-vysocina.cz>.

K tomuto účelu postačí následný přehled jednotlivých abecedně seřazených 15 mikroregionů¹¹⁸ ve vztahu k odlišnostem jejich podmínek historického rozvoje. Pro lepší přehlednost je systematicky rozdělen na dvě části – přírodní a socioekonomickou. Z přírodních faktorů byly zvoleny následující čtyři sledované determinanty.¹¹⁹

Přírodní determinanty vývoje mikroregionů:

	nadm. výška	kvalita půd	hl. vodní tok	klima
<i>Bystřice n. Pernštejnem</i>		N	P	
<i>Havlíčkův Brod</i>	P	P	P	P
<i>Humpolec</i>		P	P	P
<i>Chotěboř</i>	P	P		
<i>Jihlava</i>	N	N	P	N
<i>Moravské Budějovice</i>	P	P	N	P
<i>Náměšť n. Oslavou</i>	P	P	P	P
<i>Nové Město n. M.</i>	N	N	N	N
<i>Pacov</i>	N		N	N
<i>Pelhřimov</i>	N	N	N	N
<i>Světlá n. Sázavou</i>	P		P	
<i>Telč</i>	N	N	N	N
<i>Třebíč</i>	P	P	P	P
<i>Velké Meziříčí</i>	P		N	P
<i>Žďár n. Sázavou</i>	N	N		N

¹¹⁸ Vizualně přehledná podoba a územní vymezení mikroregionů Vysočiny – příloha 13 a s hodnocením k nim vztáženým – v přílohách 10 a 11.

¹¹⁹ P/relativně (v rámci kraje Vysočina) pozitivní determinace; N/relativně negativní determinace; pokud není zaznačena žádná varianta, jedná se o nevyprofilovanou determinaci s relativně neutrálním dopadem. V případě hlavního vodního toku se jedná o existenci významné řeky (pozitivní vliv na osidlování, resp. dopravní napojení oblasti). Pro tyti závěry byly použity příslušné svazky Vlastivědy Moravské II (viz práce F. Dvorského, A. Kratochvíla, A. J. Pátka, J. F. Svobody a J. Tenory uvedené v Seznamu literatury a pramenů); *GIS model středních nadmořských výšek*. Interní databáze LUCC PŘF UK, Praha, PŘF UK 2004.; *Atlas ČSSR*, Praha, Geografický a kartografický podnik 1984, 50 s. map + 12 s. rejstřík.

Narozdíl od přírodních faktorů nelze poněkud komplexnější a časově proměnlivější socioekonomické podmínky rozvoje takto jednoznačně strukturovat. Proto též byla za účelem vizualizace zvolena následující forma:

Pozitivní vliv na rozvoj osídlení:	Negativní vliv na rozvoj osídlení:
<i>Bystřice n. Pernštejnem</i>	<
<ul style="list-style-type: none"> - poloha: blízkost růstového Brna a jeho širšího zázemí - tradice: plátenictví a železářství 	<ul style="list-style-type: none"> - centrum: slabé bez vyššího integračního a rozvojového potenciálu - doprava: relativní izolace a pozdní vybudování železnice - identifikace s územím kraje Vysočina: slabá - struktura osídlení: venkovský a zemědělský charakter
<i>Havlíčkův Brod</i>	>
<ul style="list-style-type: none"> - poloha: dopravně výhodná - centrum: silné průmyslové městské sídlo je dopravním uzlem, „tahounem“ růstu mikroregionu i díky správné funkci se silným integračním potenciálem - doprava: rychlé železniční napojení na Jihlavu a metropolitní areály - tradice: textilní výroby - těžba: stříbra 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: vyšší přitažlivost růstového Žďáru od pol. 20. století - investice: bez větších investic v období socialismu
<i>Humpolec</i>	>
<ul style="list-style-type: none"> - centrum: lokálně silné centrální postavení města Humpolce, jeho územněsprávní funkce (do r. 1960) - doprava: dálnice D1 - tradice soukenictví 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: přitažlivost okolních sídel vykazujících vyšší dynamiku růstu (Jihlava, Pelhřimov, Havlíčkův Brod) - doprava: dlouho izolován, pozdní zavedení železnice

<p><i>Chotěboř</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - centrum: relativně silné s integračním potenciálem - investice: budování strojírenského průmyslu za socialismu - tradice: soukenictví a dobytčářství 	<p><</p> <ul style="list-style-type: none"> - poloha: odlehlost od hlavních metropolitních areálů, vyšší růstové tempo okolních center v období socialistické industrializace (Žďár nad Sázavou, Havlíčkův Brod, Hlinsko)
<p><i>Jihlava</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - centrum: po celé sledované období velmi silné, až do 2. světové války nadregionálního významu (obchod, soukenictví, dopravní uzel), řídicí funkce krajského sídla - doprava: napojení na Vídeň a další růstová centra, dálnice D1 - tradice: nezemědělské výroby - těžba: stříbra 	<p>></p> <ul style="list-style-type: none"> - poloha: „hraniční“, blízkost konkurenčního Brna - odsun Němců
<p><i>Moravské Budějovice</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - doprava: napojení na Vídeň a Jihlavu - tradice: potravinářství 	<p><</p> <ul style="list-style-type: none"> - centrum: slabé s nízkým integračním potenciálem - struktura osídlení: zemědělský a venkovský charakter - identifikace s územím kraje Vysočina: slabá - ztráta vídeňských trhů po r. 1918
<p><i>Náměšť n. Oslavou</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - poloha: blízkost Brna a rosicko-oslavanské pánve - doprava: napojení na Brno a Jihlavu 	<p><</p> <ul style="list-style-type: none"> - centrum: absence silnějšího průmyslového střediska - identifikace s územím kraje Vysočina: slabá - struktura osídlení: zemědělský a venkovský charakter

<i>Nové Město n. M.</i>	<	<ul style="list-style-type: none"> - tradice: železářství, dřevařství a sklářství - těžba: železné rudy 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: konkurence blízkého růstového Žďáru od pol. 20. století (ztráta územněsprávní funkce Nového Města) - doprava: pozdní napojení na železnici
<i>Pacov</i>	<	<ul style="list-style-type: none"> - nenalezena, jedná se o nejperifernější a za období industrializace nejvíce poklesový mikroregion 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: geografická odlehlost od rozvojových jader - centrum: neexistence silného průmyslového integračního sídla - doprava: dlouhodobá dopravní izolovanost od rozvojových jader - ident. s územím kraje Vysočina: slabá
<i>Pelhřimov</i>	<	<ul style="list-style-type: none"> - centrum: poměrně silné s územněsprávní funkcí (včetně „velkého“ okresu) - tradice: soukenictví a dřevařství 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: geografická odlehlost od rozvojových jader - doprava: nedostatečné napojení na větší růstová centra
<i>Světlá n. Sázavou</i>	>	<ul style="list-style-type: none"> - doprava: napojení na pražskou metropolitní oblast, hlavní železniční trať - tradice: sklářství - těžba: sklářské písky 	<ul style="list-style-type: none"> - centrum: dvě vzájemně si konkurující centra a tím i absence hierarchicky nejvyššího integračního sídla - identifikace s územím kraje Vysočina: slabá
<i>Telč</i>	<	<ul style="list-style-type: none"> - centrum: silné již od dob protoindustrializace - tradice: soukenictví a dřevařství 	<ul style="list-style-type: none"> - poloha: odlehlost od jader rozvoje, soukenická konkurence Brna - doprava: izolace a pozdní příchod železnice - struktura osídlení: venkovský charakter

Třebíč

>

- poloha: relativní blízkost jader rozvoje (Brno, Vídeň)
- doprava: železniční napojení na Brno (včetně rosicko-oslavanského uhlí) i Jihlavu
- centrum: historicky silné, s územněsprávní funkcí (včetně „velkého“ okresu) a vysokým integračním potenciálem
- tradice: soukenictví a kožedělnictví
- investice: JE Dukovany

- poloha: soukenická konkurence Brna

Velké Meziříčí

<

- poloha: blízkost Brna a rosicko-oslavanské černouhelné pánve
- centrum: před industrializací silné, do r. 1960 územněsprávní funkce
- doprava: na hlavní silnici do Brna, dálnice D1
- tradice: soukenictví

- poloha: soukenická konkurence Brna
- doprava: až do pol. 20. století bez důležitějšího železničního napojení
- struktura osídlení: venkovský charakter

Žďár n. Sázavou

>

- centrum: od pol. 20. století silné integrační a růstové, správní funkce (včetně „velkého“ okresu)
- doprava: od pol. 20. století dobré napojení
- tradice: železářství a dřevařství
- těžba: železné rudy
- investice: Žďas

- poloha: „hraniční“
- centrum: do pol. 20. století slabé
- doprava: do pol. 20. století izolace

Jak je patrné, nebylo záměrem předešlého výčtu kompletní podchycení a analýza vývoje jednotlivých mikroregionů na základě projevů jejich dynamiky, nýbrž prostý

výčet hlavních hybatelů, které nejvíce ovlivnily lokální historický vývoj. Statistické sledování a podrobnější analýza projevů takového determinativního působení je součástí kapitoly 5.

4. VÝVOJ TERITORIÁLNÍ POLARIZACE ČESKÝCH ZEMÍ A PROMĚNY POSTAVENÍ KRAJE VYSOČINY

V této kapitole nese historický vývoj teritoriální polarizace podobu relativního srovnávání Vysočiny s ostatními třinácti kraji Česka. Jejich vymezení je, jak již bylo v předcházejících pasážích zdůvodněno, shodné s dnes platnými VÚSC. Ovšem jejich aplikace a promítnutí na stav před rokem 1869 se nemohly obejít bez komplikací a nepřesností. Z tohoto důvodu lze pracovat jen s čísly přibližnými, resp. s rámcovými odhady. Nebezpečí výrazné odchylky, neřku-li závažné chyby, bylo proto nezbytné minimalizovat pečlivými verifikačními postupy, uchopením více pramenů a různé literatury a důkladnou komparací s historickými tematickými kartografickými materiály.¹²⁰ V konečné fázi – vlastním vzájemném porovnávání krajů tak již bylo použito dat relativních (hustota zalidnění, příp. odhadovaná váha výrobních aktivit na územní jednotku). Jen takto bylo možné zpětně konstruovat stav a vývoj ve smyslu polarizace: „jádro – periferie“. Je ale vhodné opakovaně připomenout, že se jedná o označení ve své podstatě relativní a závislé na řádovostní úrovni sledování (stát, kraj, mikroregion), v našem případě českých zemí. Případnou komplikací, se kterou bylo nutné počítat, byl problém přírodní a jí přirozeně podmíněné socioekonomické územní diverzity. Dnešní, a pro účel této studie akceptované, administrativní členění totiž často zahrnuje více rozdílných oblastí, na jejichž území, jak se ukázalo, probíhal i díky přírodním podmínkám (nadmořská výška, bonita půd, klima, řeky, nerostné suroviny) leckdy značně od sebe odlišný demografický a ekonomický vývoj.¹²¹ V průběhu aplikace historické dobové reality na sledované území proto byla nezbytná jistá dávka opatrnosti a především pak komplexního přístupu. Naštěstí pro případ samotného kraje Vysočina platí zmíněné riziko v porovnání s ostatními jen minimálně.¹²²

¹²⁰ *Atlas československých dějin.*; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva.*

¹²¹ Blíže k problematice L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva.*

¹²² K této charakteristice blíže kapitola 3.

4.1. Obecné trendy a tendence vývoje

Komplexní přístup ke studiu dobového stavu a vývoje teritoriální polarizace, jako i vzájemná komparace jednotlivých dílčích jednotek byly přirozeně určovány postavením a historickým vývojem jednotky nadřazené – v našem případě českých zemí v zúženém rozsahu: Čech, Moravy a „rakouského“ Slezska. Popis demografického a ekonomického vývoje českých zemí však zdaleka není účelem této kapitoly, ovšem zákonitě se její kontext (i v rámci střeoevropského prostoru) odrážel v „dění“ jednotlivých regionů. Právě s postupem času automaticky docházelo k oslabování hospodářské autarkie nejnižších jednotek, prohlubování ekonomických vztahů a tím i užšímu propojování a interakci jednotlivých území uvnitř komplexního socioekonomického systému.¹²³ Tak se dělo jak mezi různě hierarchicky postavenými stupni – na vertikální linii (svět – Evropa – české země – kraje – mikroregiony), tak mezi jednotkami v rovině horizontální (např. mezi kraji). Tento proces byl navíc urychlen vzrůstajícím počtem obyvatel (koncentračními, urbanizačními procesy – růstem hustoty zalidnění atd.), především od 18. století v součinnosti s industrializačními procesy a budováním sítě komunikací (zintenzivnila přepravu materiálu, osob a informací). Stále vyšší citlivost ke krizím přišla nejprve do oblasti demografické (tzv. demografické krize: rapidní nárůst mortality v důsledku rychlého šíření nemocí, např. morové rány) a následně i ekonomické (hospodářské cykly: střídání konjunktur a krizí).

Pod úhlem pohledu těchto zákonitostí historického vývoje obyvatelstva se jeví jako zajímavější sledování jednotek stejného hierarchického stupně – krajů, a to právě díky své vzájemné porovnatelnosti. Následujícím rozborem problematiky došlo pro tuto úroveň k vysledování některých obecně platných dějinných trendů a zákonitostí vývoje. Prvním trendem byl postupný růst sociální a ekonomické vývojové dynamiky vrcholící v 19. století (tzv. „komplexní revoluce moderní doby“¹²⁴: buržoazní, vědecká, technická, komunikační, zemědělská, průmyslová a demografická revoluce) a její pozvolné snižování v průběhu 20. století (s výjimkou několika let po 2. světové válce) v důsledku stabilizace systému osídlení. Druhý trend se vztahuje k prohlubování teritoriálních rozdílů, resp. polarizaci na bázi modelu jádro – periferie. Na začátku

¹²³ Blíže viz Friedmannova teorie polarizovaného vývoje: J. BLAŽEK – D. UHLÍŘ, *Teorie regionálního rozvoje*, s. 99-101.

sledovaného období byla patrná značná územní diferenciaci v důsledku jejich rozdílných přírodních podmínek (přírodní determinismus): zpočátku málo početná populace se usazovala až na výjimky (strategická obrana, těžba) pouze na místech nejvhodnějších pro tehdejší způsob života a mohla si dovolit „ignorovat“ výše položené a málo úrodné oblasti. Následný vzrůst počtu obyvatel narazil v nejstarších sídelních oblastech na omezené možnosti obživy, a tím zahájil difúzi na dosud nevyužívaná a neobydlená území. Tuto fázi osidlování českých zemí končí zhruba přelomem 18. a 19. století lze proto, byť s rezervami, označit za období s převahou nivelizačních tendencí. S nastupujícími změnami ve výrobě – průmyslovou revolucí a kapitalismem se již zmiňovaná dynamika rozšířila i do vývoje obyvatelstva. Kvůli výraznému nárůstu populace a jeho zvýšené determinaci ekonomickými faktory došlo ruku v ruce s koncentrací kapitálu rovněž ke koncentraci populace do měst a průmyslových oblastí. Proto se též nesla většina 19. a 1. poloviny 20. století na úrovni krajů ve znamení rostoucí teritoriální polarizace a diferenciaci – zvyšování rozdílů mezi jádrem a periferií. Nastoupivší období socialismu v 2. polovině 20. století přineslo do ekonomického vývoje systém regulací, který ve svých důsledcích vedl ne přímo k obnovení nivelizačních tendencí (sledovatelné jen zčásti), jako spíše k deformovanému zakonzervování stávající situace. V posledním desetiletí se opět dostává do pohybu „přidušená“ přirozená územní diferenciaci a polarizace, a to se všemi pozitivními i negativními důsledky. Neděje se tak ovšem již na bázi převahy kvantitativních, nýbrž kvalitativních tendencí charakteristických pro post-industriální éru vývoje.¹²⁵

Zmíněné vývojové trendy a jejich charakter vybízí považovat předpoklad těsné provázanosti a podmíněnosti rozmístění obyvatelstva jejich ekonomickou aktivitou za oprávněný, ne-li určující.

¹²⁴ Blíže viz Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha, Academia 1973.

¹²⁵ Podrobněji dále v textu.

4.2. Předindustriální éra vývoje

Předindustriální érou z pohledu hospodářských dějin rozumíme období do nástupu strojové a tovární výroby, protože ji můžeme pro naše území vymezit do 1. poloviny 19. století. V podstatě, až na její samý závěr, bývá charakterizována poměrně nízkou dynamikou rozvoje, vysokou stabilitou trendů, slabou intenzitou využití zdrojů a pomalejším populačním přírůstkem, jenž byl relativně často narušován demografickými krizemi.

4.2.1. Období do počátku 16. století

Již od začátku osídlování našeho území je patrné, že sledovaná oblast Vysočiny patřila mezi ty, kterým se migrující obyvatelstvo dlouho vyhýbalo. Více než v obdobích následujících byla lokalizace trvalých sídlišť a dlouhodobého systému osídlení českých zemí silně závislá na přírodních faktorech. Právě obecná platnost zmíněného determinismu zařadila Vysočinu mezi území osídlená s relativně značným zpožděním. Tím byl již od raného středověku předznamenán její budoucí vývoj, příp. periferní postavení v rámci formujícího se českého státu. Příchodští slovanský zemědělec přirozeně vyhledával ke své obživě a usazení oblasti pro styl tehdejšího života přijatelnější, především úrodné náplavové nivy středních a dolních toků velkých řek. Tímto se staly nejhustěji zalidněné a hospodářsky nejproduktivnější oblasti: Dolno- a Hornomoravský úval na území Moravy a střední Polabí, Poohří a dolní Povltaví v Čechách i přirozenými jádrovými oblastmi (včetně centrální mocenské pozice v rámci Velkomoravské říše a pozdějšího raně středověkého přemyslovského českého státu). I přesto, že od 7. do 1. poloviny 9. století došlo proti době předcházející k rozvoji osídlení a zakládání hradišť, prakticky až do 1. poloviny 11. století nepřesáhl územní podíl souvislého osídlení 10–15 % celkové rozlohy Čech a Moravy. Z tohoto pohledu můžeme konstatovat, že od období neolitické revoluce zůstával tento podíl neměnný a soustřeďoval se do nízkých poloh do 300 m n. m. V tomto smyslu se jeví jako adekvátní porovnání postavení jednotlivých krajů v předindustriálním období s jejich středními nadmořskými výškami.

Tabulka 1: Střední nadmořské výšky krajů Česka

kraj	střední nadm. výška (m n. m.)	kraj	střední nadm. výška (m n. m.)
Praha hl.m.	278,1	Pardubický	420,3
Středočeský	353,2	Vysočina	537,3
Jihočeský	565,5	Jihomoravský	304,0
Plzeňský	528,8	Zlínský	400,4
Karlovarský	611,2	Olomoucký	426,5
Ústecký	375,0	Moravskoslezský	452,4
Liberecký	446,5		
Královéhradecký	415,6	ČESKO	446,0

Pramen: GIS model středních nadmořských výšek. Interní databáze LUCF PŘF UK, Praha, PŘF UK 2004.

Pokud bychom se pokusili o průřezovou konstrukci postavení jednotlivých území dnešních krajů v systému osídlení v 11. století¹²⁶, jevila by se situace následovně:

- a) Za jádrový by mohl být označen stav území dnešních krajů Jihomoravského a Středočeského (včetně Prahy samotné), a to kvůli převaze nižších zemědělských poloh s nadprůměrnou hustotou zalidnění. Při odhadu populace Čech a Moravy 680 000 pro rok 1050¹²⁷ by průměrná hustota zalidnění činila zhruba 9 obyv./km² a s přihlédnutím k jiným odhadům (kolem 1 miliónu) by se tatáž hodnota blížila cca 13 obyv./km². U zmíněných jádrových krajů lze předpokládat takřka dvojnásobek celkového průměru hustoty zalidnění, tedy krajské průměry blížící se 20 obyv./km². Pozitivně se u nich projevila i počáteční determinace nadmořskou výškou.¹²⁸
- b) Jako spíše jádrové bychom mohli pojmenovat dnešní kraje Ústecký a Olomoucký, jimž čistě jádrové postavení nelze přisoudit vzhledem k přítomnosti téměř neosídlených horských poloh – Krušnohoří, resp. Jeseníků.
- c) Ostatní kraje s výjimkou těch, které jsou uvedeny v následujícím bodě, vesměs kopírovaly průměrnou hodnotu hustoty zalidnění. Tu jim zaručoval jednak patřičný

¹²⁶ Čerpáno především z: L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, mapa na s. 45.

¹²⁷ Z. BOHÁČ, *Postup osídlení*, s. 59-87.

¹²⁸ Podrobněji v tabulce 1.

územní podíl s trvalým zemědělským osídlením, jednak podíl dosud neobydlených horských a podhorských částí.

d) Na opačném pólu s výlučným označením periferie – by se nacházely kraje Karlovarský, Liberecký a především Vysočina. Těmto chyběl narozdíl od lehce periferního Jihočeského a Plzeňského kraje výraznější podíl území se stálým osídlením. Shodně patří mezi kraje s nejvyšší střední nadmořskou výškou¹²⁹ a dle odhadu autora dosahovaly sotva poloviny hodnoty průměrného zalidnění v zemi. Důvody k tomuto stavu byly u všech třech periferních krajů stejné a nabíledni: absence rozsáhlejších poloh pod 300 m n. m. (v případě Vysočiny střední nadmořská výška činí 537,3 m n. m.), absence dolních toků velkých řek, a tedy i úrodných náplavových niv, průměrná až nízká úrodnost zdejších půd (na Vysočině převážně kambizemě a glejové půdy nehodící se příliš pro dosud převažující primitivní obilnářství), chladnější a drsnější klima vysokých poloh, členitý reliéf a samozřejmě i těžko přístupný a jen s námahou za dobových technických podmínek kultivovatelný les. Jako důkaz tehdy stále určující platnosti přírodního determinismu necht' poslouží skutečnost, že pro 11. století máme písemný důkaz o pouhých třech vesnicích – stálých sídlech a dodnes na území kraje Vysočina existujících: Blatnice – nejstarší písemná zmínka z roku 1046, Plešice v obci Třebenice – z 1046 a Pokojovice v obci Heraldice z 1090.¹³⁰ Jedná se o východní a jižní část Třebíčska, tedy oblast podobnou svými přírodními parametry spíše úrodným moravským zemědělským nížinám a střídavě obývanou lidmi již od pravěku, a proto o výjimku.

Souvislé stabilní, byť nikdy ne moc husté zalidnění většiny území Vysočiny přišlo až s obdobím kolonizační aktivity *12. století* a v základních rysech bylo dotvořeno v následujícím *13. a 14. století*. Období osídlování převážně středních výškových poloh (od 300 do 500 m n. m.) lidmi domácího původu od 2. poloviny 11. do konce 12. století zná česká historiografie pod označením vnitřní kolonizace. Hlavním podnětem k této rozsáhlé migraci české a moravské populace bylo relativní přelidnění dosud zemědělsky využívaných, leč při zavedených primitivních postupech obdělávání limitovaných oblastí. Podobně i pozvolná příznivá změna klimatu (oteplování a zvýšená intenzita

¹²⁹ Tamtéž.

¹³⁰ *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*.

srážek vrcholící ve střední Evropě v 13. a 1. polovině 14. století) zpřístupnila a zatraktivnila tyto vyšší polohy. Nově zalidňovány a kultivovány (mýcení lesů) byly především oblasti sousedící se starými dříve využívanými místy osídlení. Z tohoto důvodu směřovalo domácí obyvatelstvo (hlavně ve 12. století) na Vysočinu ze dvou převažujících směrů: z jihovýchodu – z moravských úvalů a ze severozápadu – z Polabí a Posázaví. Převážně slovanský původ většiny nově příchozích kolonistů byl ve 13. století zpestřen příslušníky německého etnika, kteří k nám byli pozváni českými králi (Václav I. a následující). Vnější kolonizace, jak se tato dálková migrace převážně německy mluvících lidí k nám nazývá, přispěla k osídlení dosud pustých pohraničních oblastí Čech a Moravy (krom vyšších horských poloh), stejně jako několika vnitrozemských ostrůvků – na Vysočině oblast mezi Jihlavou a Havlíčkovým Brodem. Souběžně probíhala městská kolonizace. Z ciziny se k nám dostávalo městské – emfyteutické právo a rovněž v zakládaných městech si dlouhá staletí udržovalo německy mluvící obyvatelstvo silné postavení (i ve vnitrozemí až do husitských válek). V místech nalezišť kovů měla pak podobu i tzv. hornické kolonizace. Obecně došlo k zvýšení technické vyspělosti, posílení řemeslné výroby a celkové ekonomické produktivity českých zemí (těžba stříbra, obchod, městská výroba).

Z toho těžila především nově kolonizovaná a dříve pustá území. Tato difúze obyvatelstva i hospodářských aktivit měla tedy ve svých důsledcích nivelizační efekt. Pod tlakem zmíněných argumentů vzrůstá i postavení regionu Vysočina uvnitř státního celku. S výhradami lze konstatovat, že po otevření stříbrných dolů u Jihlavy a Havlíčkova Brodu¹³¹ začátkem 13. století nabyla a po celé 13. století udržovala z hospodářského hlediska klíčový význam srovnatelný se stávajícími jádrovými oblastmi státu (z hlediska populačního faktoru to však ani nadále říci nelze). Rozhodně se však tímto úspěšně vymanila z čistě periferní polohy do přijatelnějšího semiperiferního postavení. K tomu kraji napomohlo i založení budoucího spádového a zčásti integračního střediska Jihlavy (založena 1233), záhy jednoho z nejvýznamnějších v zemi. O její důležitosti svědčilo i napojení na dvě z několika málo frekventovaných hlavních středověkých stezek křižujících české země: Haberskou (nebo též Jihlavskou) stezku, jednu ze dvou spojnic Čech a Moravy (Praha – Čáslav –

¹³¹ Namísto historických toponym (Smilův nebo Německý Brod) užívám v práci současné názvy míst (Havlíčkův Brod).

Havlíčkův Brod – Jihlava – Brno) a její pozdější odbočku na Vídeň (z Jihlavy přes Znojmo). Tím došlo i k faktickému napojení prostoru Vysočiny na tvořící se socioekonomický systém státu. Právě proto se můžeme přiklánět k označení „semiperiferie“. I nová skutečnost podala důkaz o působení přírodního determinismu; jak jeden výrazný faktor, ložiska stříbra, umožnil zapojení do ekonomického systému a tím výrazně přispěl k demografickému posílení regionu, de facto k jeho „jadernizaci“. Obsazením a napojením tohoto dosud lichého, ovšem strategického území na pomezí Čech (kontrolovaných z Prahy) a údělných knížectví Brněnského a Znojemského byla zároveň posílena i kompaktilita celého státu.¹³² Rovněž česko-moravská zemská hranice ustavená se vznikem těchto dvou zemských celků (Moravské markrabství od 1182) s sebou nesla jistou determinující úlohu, neboť odsouvala Vysočinu do polohy z hlediska státní správy okrajové a hlavním správním střediskům vzdálené.

Jak by tedy vyznělo relativní porovnání území dnešních krajů při jejich promítnutí do historické reality po působení zmíněných, ve své podstatě nivelizačních trendů? Odhady množství populace na území Čech a Moravy se pro *přelom 14. a 15. století* podstatně liší a pohybují od 2,3 miliónů¹³³ do 3,27 miliónů.¹³⁴ Po úvaze a z pohledu kontinuity vývoje populace se jeví přijatelnější příklon ke spodní hranici tohoto rozptylu, ostatně v historických vědeckých pracích frekventovanější. Na této platformě lze uvažovat o průměrné hustotě zalidnění někde kolem 30 obyv./km². Ekonomické postavení daného regionu však již v této době nebylo vázáno tolik jako dříve na jeho populační váhu, naopak mělo být na ose polarizace jádro – periferie lehce pozitivně vychylováno ekonomickou vahou těžby: Jihlavsko, Kutnohorsko, Krušnohoří, západní Čechy a řemesel (resp. podíl měst¹³⁵ a „měšťanů“¹³⁶): Střední Čechy, především samotná Praha, Olomoucký a Jihomoravský kraj.

¹³² J. KORČÁK, *Regionální základy*, 170 s.

¹³³ Odhad V. Srba uvedený v *Demografické příručce*, Praha, FSÚ 1982, s. 20.

¹³⁴ Z. BOHÁČ, *Postup osídlení*, s. 78. Jedná se o horní hranici Boháčova odhadu.

¹³⁵ V tehdejších 38 českých a 12 moravských královských městech žilo přibližně 136 000 obyvatel, ale asi 1/2 tvořili zemědělci a chudina, v dalších přibližně 330 českých a 150 moravských poddanských městech a městečkách žilo kolem 194 000 obyvatel (tedy dohromady 14 % celkové populace), ale zhruba 2/3 z nich opět tvořili rolníci a chudina.

¹³⁶ Bráno ve smyslu privilegovaného plnoprávného městského obyvatelstva – převážně obchodníků (patricijů) a řemeslníků (cechy). Tato práce vychází z předpokladu, že jejich ekonomické aktivity tvořily vyšší podíl přidané hodnoty.

- a) Při samostatném vymezení si své jádrové postavení přirozeně udržela Praha (3 města pražská). Za jádrové nebo spíše jádrové lze označit též kraje Jihomoravský, Olomoucký, Středočeský a Ústecký. Obecný trend difúze byl u nich vyvážen vznikem a rozvojem měst – řemesel a obchodu, takže proti minulému průřezu (11. století) procházely jmenované jednotky jakousi „relativní stagnací“.
- b) Významný posun můžeme spatřovat na dříve slabě až silně periferních území. Jihočeský a Plzeňský kraj již patřily po nadprůměrném populačním růstu a městské kolonizaci ve 12. až 14. století mezi území s přibližně průměrnou hustotou zalidnění, stejně jako Zlínský, Moravskoslezský a Královéhradecký kraj. Dříve takřka neosídlená, a tedy jednoznačně periferní Vysočina a Karlovarsko se tehdy nacházely po stejném, ne-li díky jejich horší výchozí pozici větším, imigračním a ekonomickém skoku těsně v jejich „závěsu“. Došlo již k jejich zapojení do socioekonomické struktury státu¹³⁷, pročež jim lze s přihlédnutím ke stále relativně řídkému zalidnění přisoudit označení „lehké“ periferie. Tímto se Vysočina při srovnání hustoty obyvatel, resp. ekonomického významu krajů dostala, jak se dá usuzovat, svým postavením před i nadále výrazně periferní kraj Liberecký a po dílčí ztrátě významu Pardubického kraje i před něj.

Po zbytek středověku (českou historiografií obvykle vymežován do 1526) zůstávala sídelní a hospodářská situace i rozložení jader a periferií přibližně shodné. I nadále přetrvávala neobydlená vysoko položená horská pásma okrajových pohoří a souvislejších lesních ploch (např. Křivoklátsko a Brdy ve Středních Čechách). V důsledku politické a hospodářské nestability státu (husitské války, válka s Matyášem Korvínem, mor) došlo v 15. století k přerušení kolonizačního procesu, zániku některých sídel a „počeštění“ či vylidnění některých měst (příklad: za husitských válek klesla populace Prahy z 40 000 na 25 000 a Jihlavy z 4 600 na 2 500¹³⁸). Na druhou stranu dokázala obnova státu za Jiřího z Poděbrad a relativní hospodářská konjunktura za vlády Jagellonců tyto rány víceméně zacelit. Vývoj již tehdy naznačoval nové ekonomické trendy a změny, které se v plné míře prosadily v období následujícím.

¹³⁷ Otázka postupného připojení a integrace Chebska a Ašska (po epizodách v 13. století se tak definitivně stalo 1322 a 1331 za vlády Jana Lucemburského) – bližší viz E. SEMOTANOVÁ, *Historická geografie*, 279 s. nebo L. JELEČEK – P. CHROMÝ, *Vývoj českého státu*, s. 43-45.

¹³⁸ Údaje přebrány z práce L. FIALOVÉ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

4.2.2. Období 16. a 17. století

Nástup novověku byl pro české země spojen se začleněním do širšího státního celku – Habsburské monarchie a s postupnou změnou jejich právního statutu. Proměny se dočkalo i postavení poddaného (bližší připoutání k půdě a vrchnosti), stejně jako jednotlivých stavů ve společnosti. Pravým důvodem k tomu nebyly ani tak události politické (vyjma přímých dopadů třicetileté války), jako spíš postupné posuny ve sféře ekonomické. V prvé řadě šlo o vznik vrchnostenského režijního velkostatku, jehož vyprodukovaná nadhodnota se stala základem prvotní akumulace kapitálu. Ten, ač z velké části posloužil k zvýšení životního standartu a politického vlivu renesanční šlechty – jmenovitě panstva, přispěl i k produktivnější formě hospodaření – k investicím. Jednalo se o poskytování úvěru, budování rybníků, otevírání nových dolů, skupování další půdy, zavádění technických plodin, chov ovcí, budování skláren, hamrů a pivovarů a zefektivňování textilní výroby.¹³⁹ Už z charakteru těchto ekonomických aktivit je patrný pozvolný transfer těžiště výroby z měst na venkov. V demografické rovině můžeme tuto skutečnost sledovat v podobě zvolnění tempa růstu některých českých a moravských královských měst ve 2. polovině 16. století¹⁴⁰ ve prospěch poddanských sídel¹⁴¹ a některých venkovských oblastí s rozvíjející se textilní výrobou. 16. století, které nepřineslo, vyjma jeho závěru, žádné výrazné demografické krize v podobě domácích válek, nemocí nebo hladomorů, se neslo naopak ve znamení populačního rozmachu¹⁴² a zvyšování životní úrovně většiny obyvatel v důsledku trvalé hospodářské konjunktury. Nárůst obyvatelstva vedl v koexistenci s obnovenou imigrací pracovní síly ze zahraničí k nové vlně kolonizace, především hraničních horských a podhorských oblastí. Mimo jiné náboženskou toleranci hledali u nás němečtí luteráni směřující do Jeseníků, Krkonoš a Krušnohoří (zlatá éra jáchymovských stříbrných dolů)

¹³⁹ Zatímco soukenictví (surovinou vlna) bylo situováno převážně ve městech, plátenictví (surovina len) se praktikovalo na venkově.

¹⁴⁰ Příkladem toho může být město Olomouc, které mělo v polovině 16. století 5 100–7 700 obyvatel, stejně jako na jeho konci = 6 100–7 900 (královská města představovala pro panovníka dlouhodobě nejvýznamnější zdroj příjmů, čehož v 16. století notně využívali Habsburkové k „utahování berního šroubu“, pro účel války s Turkem).

¹⁴¹ Boom zaznamenala díky textilní výrobě v 16. století například: Strážnice, Frýdlant, Broumov, Jindřichův Hradec, Nový Jičín, Český Krumlov a Litomyšl.

¹⁴² Pro Čechy a Moravu z odhadovaných 2 mil. pro rok 1500 (z odhadů různých autorů, které byly zvažovány došlo k příklonu k horní hranici rozpětí uvedeného Srbem v *Demografické příručce*, s. 20) na 2,5 mil. pro začátek 17. století.

a novokřtění usazující se na střední Moravě. Valaši z rumunských Karpat přicházeli společně s moravskými starousedlíky naopak do východomoravských Bílých Karpat a Beskyd za účelem chovu ovcí, jejichž vlnu a z ní české sukno si žádal evropský trh.

Dopad těchto změn a posunů se promítl do území dalším pokračováním započatých nivelizačních tendencí. Z důvodu dílčí ztráty politické a ekonomické autority některých královských měst ve prospěch „venkova“ (šlechty) byla zřetelná i teritoriální difúze hospodářských aktivit rovněž v mikroregionálním i krajském měřítku.

Při dnešním administrativním členění můžeme hodnotit stav po zmíněných proměnách pro *přelom 16. a 17. století* takto:

- a) Čistě „jádrové“ postavení udržely pouze tradiční centrum Praha a úrodný kraj Jihomoravský, ovšem u obou jmenovaných docházelo během 15. a 16. století jen k průměrnému růstu, díky němuž si sice své pozice demografického a ekonomického jádra udržely, nikoli však prohloubily.
- b) Jako lehce nadprůměrnou lze stanovit nadále situaci těchto krajů: Středočeského, Ústeckého a Olomouckého, v nichž, krom tradičního zemědělství v nížinách, začínaly navíc hospodářsky prosperovat i dosud málo využívané a zalidněné horské oblasti (těžba kovů a jejich zpracování v Jeseníkách, Brdech a Krušných horách). Možné by bylo řadit po jejich bok nově i kraj Královéhradecký, a to kvůli kolonizaci zdejších horských pásem a rozvoji plátenické výroby, která měla zásadní vliv na růst populace – pracovní síly. Všechny tyto jmenované kraje mohly dosahovat dle předpokladů hustotu zalidnění lehce nad celozemským průměrem. Ten činil při odhadovaném počtu obyvatel 2,5 miliónů zhruba 33 obyv./km².
- c) Průměrné nebo lehce podprůměrné (25–35 obyv./km²) zalidnění vzhledem k celkové množině krajů bychom snad mohli hledat v kraji Jihočeském, Plzeňském, Moravskoslezském, Zlínském, Pardubickém, Karlovarském a Libereckém. U posledních tří populační parametry převyšoval navíc jejich hospodářský význam (těžba, zpracování rud a výroba skla, naopak pro Pardubicko plátenický boom). Tyto tři dříve periferní kraje předstihly díky své vyšší dynamice populačního růstu (nejvíce těžily z imigrační vlny technicky zdatných cizinců i domácích) Vysočinu a nově je lze označit již jako semiperiferie. Vysočinu, nezasaženou novou kolonizací, lze

pravděpodobně k přelomu 16. a 17. století považovat za nejméně obydlý kraj českých zemí, avšak z hlediska výrobní váhy si své starší semiperiferní postavení spíše upevnila. V období renesance se v kraji podařilo úspěšně rozšířit a diverzifikovat ekonomickou základnu: z těžby stříbra přejít k chovu ovcí na vlnu a ve zdejších městech rozvinout soukenickou výrobu, včetně jejího napojení na zahraniční export.¹⁴³ Podobně se rodilo i na Žďársku významné a strategické centrum železářství a sklářství.

d) Jako zřetelně periferní nelze pro toto období na základě znalosti historických reálií zařadit žádnou z vymezených oblastí, a to kvůli jejich dostatečnému zapojení do systému.

Výrazný a násilný zásah do dosud kompaktního a uspokojivého vývoje českých zemí představovala *třicetiletá válka*. V průběhu tří desítek let prošla naším územím několikrát jak císařská, tak protihabsburská vojska a svým přímým i nepřímým působením po sobě zanechala „spoušť“. Na většině území prudce poklesla životní úroveň širokých vrstev, dříve prosperující a exportní hospodářské oblasti nebyly s to uživit ani vlastní přeživší obyvatelstvo. Přímé řádění armád vystřídal hladomor a rychle se šířící nemoci, to vše vedlo s celkovým vyčerpáním obyvatelstva k častým a hlubokým demografickým krizím vedoucím až k vyliďnění celých oblastí. Značné snížení porodnosti a ještě prudší nárůst úmrtnosti měl za následek proti předchozímu stavu asi třetinový úbytek populace českých zemí. V takto nestabilní době pochopitelně docházelo kromě přirozeného i k neméně závažnému mechanickému a sociálnímu pohybu obyvatelstva. Změny politického a náboženského klimatu v zemi vedly, stejně jako ekonomické dopady (konfiskace, kontribuce, tzv. dlouhá mince apod.), k zúžení a výměně elit stavovské společnosti. Na dlouhá léta byl zastaven hospodářský rozvoj měst, která společně s rytířským stavem ztratila i své bývalé politické postavení. Takto uvolněný podíl na hospodářském a mocenském vlivu si mezi sebe rozdělila silně redukovaná, ale o to majetkově koncentrovanější a posílená úzká skupina panstva a nově i katolická církev. Na opačné straně společenského spektra postupovala pauperizace širokých mas. Mechanický pohyb se u nás za války projevil jak v rozsahu zahraniční, tak domácí migrace. Stará, převážně nekatolická stavovská elita

¹⁴³ Speciálně Jihlava byla jedním z největších středoevropských výrobců klobouků určených na export.

a inteligence zkompromitovaná proticísařským odbojem volila nezřídka odchod do emigrace (prameny hovoří až o 250 000 emigrantech z českých zemích). Opačným směrem přicházela a na našem území se trvale usazovala elita nová, rekrutující se z příslušníků cizí (německé, rakouské, italské, maďarské, španělské atd.) šlechty ve službách Habsburků. Vnitřní migrace měla spíše charakter útěku poddaných do bezpečnějších oblastí, především z otevřených nížin do hor (včetně Českomoravské vrchoviny). Už tyto přesuny obyvatelstva naznačují, že v období 1. poloviny 17. století byl vývoj regionů disproporční, tudíž zajímavý. Zde můžeme vycházet z historiografií ověřené skutečnosti, že armády se pohybovaly především tam, kde se dokázaly co nejnadhěji sebezásobit, přespávat a přesouvat, proto největší díl hospodářských i lidských ztrát zaznamenaly právě oblasti úrodných otevřených nížin s hustou sítí sídel a komunikací. Tyto logicky dosud tvořily jádrové oblasti, a tak, bráno tímto úhlem pohledu, došlo za třicetileté války k jakési vpravdě násilné nivelizaci.

Stav teritoriální polarizace, jež panoval u nás *okolo poloviny 17. století*, můžeme proto odvázně na základě uvedených argumentů označit za dosud z pohledu vymezených krajů nejvyrovnanější a takto „dokonale nivelizován“ již nebyl ani nikdy v budoucnu. To však nemění nic na skutečnosti, že se jednalo o stav celkově zoufalý.

- a) Tradičně jádrové oblasti poprvé neobhájily kvůli nadprůměrným populačním ztrátám své staré postavení, pomineme-li ve srovnání s ostatními kraji specificky vymezené území Prahy, která jako město mimochodem přišla o takřka polovinu svého obyvatelstva.¹⁴⁴ Jejich místo pomalu zaujaly méně postižené severní kraje: Ústecký, Liberecký a Královéhradecký, ovšem jen díky relativnímu nikoli absolutnímu růstu populace a výrobní váhy. Svůj růstový potenciál projevíly hlavně v následujícím období protoindustrializace a industrializace.
- b) Do průměru¹⁴⁵, který se z důvodu zmíněné nivelizaci rozrostl o další regiony, lze zařadit jak kraje za války nejvíce demograficky i ekonomicky poškozené:

¹⁴⁴ Z 45–50 000 obyvatel k roku 1618 na odhadovaných 26 500 k 1650; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

¹⁴⁵ Při průměrně třetinové ztrátě populace se dostáváme pro polovinu 17. století k odhadovanému číslu 1,7 mil. obyvatel v Čechách a na Moravě (Srb citovaný v *Demografické příručce*, s. 20; uvádí tomu blízkých 1,725 mil.), což by znamenalo, že se průměrná hustota zalidnění pohybovala někde kolem 22–23 obyv. na km² (to by odpovídalo i uváděnému rozmezí 20–25 obyv. na km² v práci Eduarda MAURA, *Populační vývoj českých komorních panství po třicetileté válce*, AUC – Philosophica et Historica 3, studia Historica 8, 1970, s. 9–80.

Jihomoravský, Olomoucký, Středočeský, tak kraje kopírující celkový poklesový průměr: Jihočeský, Moravskoslezský a Zlínský, podobně jako dříve chudší, ale relativně válkou ušetřené kraje (ztráty obyvatelstva zhruba 20–25 % proti průměrným 30–35 %): Pardubický, Karlovarský, Plzeňský a Vysočina. Kupříkladu Vysočina, ač sama zasažená citelnými ztrátami, se stala v tomto období útočištěm lidí prchajících z krizových oblastí, jako i pronásledovaných nekatolíků. Můžeme se domnívat, že tento tok pomohl Vysočině, byť jen přechodně, vymanit se z dlouhodobého periferního postavení. O delší trvání jít ale nemohlo, neboť se tak událo jen za cenu většího propadu ostatních krajů, a postrádalo tedy pevnějších socioekonomických základů.

Záměrně nabylo použito pro toto období kategorie „semiperiferie“, protože tento pojem v sobě obnáší i jistou rovinu „zapojenosti do systému“. Ten však tehdy teprve čekal na vzkříšení z popela a krve.

4.2.3. Období protoindustrializace: 18. – počátek 19. století

Následující století po třicetileté válce se neslo ve znamení demografické a hospodářské obnovy českých zemí. Zhruba kolem roku 1700, tedy až po více než 50 letech, bylo dosaženo předválečné úrovně obou těchto parametrů. Ovšem podmínky, za kterých se tak dělo, měly již pozměněný charakter. Šlechtický velkostatek řešící poválečný nedostatek pracovní síly svázal úzeji své poddané k půdě, omezil jejich osobní svobody a naopak rozšířil povinnosti služby na objemově posíleném dominikálu (systém roboty a nevolnictví). V této konkurenci nemohla královská města, navíc okleštěná o svá privilegia, uspět. Praha ztrácela své bývalé mocenské (ekonomické i kulturní si zachovala) postavení v souvislosti se změnou suverenity Čech a Moravy v centralizující se monarchii. Zejména jižní oblasti, případně celá Morava se staly širším hospodářským zázemím, ne snad přímo spádovou oblastí, nového integračně silného centra – Vídně.¹⁴⁶ Po celou dobu docházelo (až do začátku industrializace, kdy ze svého postavení v Habsburské monarchii naopak naše území spíše těží) k odlivu finančních prostředků z českých zemí, které se staly nejspolehlivějším zdrojem financí

¹⁴⁶ Růst města Vídně: 1683 = 80 000 obyv., 1709 = 113 000, 1754 = 175 000, 3x více než Praha; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

pro císařskou pokladnu. Naproti tomu byly až do roku 1740 ušetřeny, vyjma selských bouří, přímým vojenským operacím, a tak získaly čas pro kompletní rekonvalescenci. Přesto, že byl přirozený pohyb obyvatelstva narušen několika citelnými demografickými krizemi (mor: největší epidemie 1679/80, neúrody a hladomory: především léta 1719–21 a později znovu nepřímými dopady válek: těžké ztráty na obyvatelstvu v letech 1741–43 a 1756–59), celkový počet obyvatel se *od poloviny 17. století do roku 1754* téměř zdvojnásobil na 3,36 miliónu¹⁴⁷ s průměrnou hustotou zalidnění kolem 44 obyv./km².¹⁴⁸ Trvalá konjunktura zemědělství a vysoká poptávka po produktech rostlinné výroby usnadnila v první fázi – fázi obnovy (do roku 1700) opětovné demografické posílení a hospodářský rozkvět v polohách úrodných nížin. V druhé fázi – fázi nástupu manufakturní výroby (od roku 1700) naopak „nabíraly dech“ rozsáhlé oblasti plátenické výroby a soukenická města. Pěstování lnu a venkovské rodinné přadláctví se rozvíjelo v podhorských oblastech severních a východních Čech, severní Moravy a Českomoravské vrchoviny. Tato činnost podpořená zaváděním tzv. nákladnického systému¹⁴⁹ do výroby poskytovala obživu díky poptávce na trhu velkém počtu lidí a stala se v těchto oblastech ekonomickým podnětem k následnému prudkému nárůstu populace přirozenou měnou. Vedle plátka bylo rovněž sukno nejvýznamnějším českým výrobním a exportním artiklem. Soukenictví vázané na městské prostředí podnítilo u některých jinak obecně stagnujících měst selektivní růst (nejvýznamnější v tomto oboru byly Liberec a Jihlava, dále Brno, Česká Lípa, Broumov, Rychnov nad Kněžnou a Nový Jičín, z širších oblastí města na Českomoravské vrchovině, Kravařsku a Valašsku) a v jejich zázemí, pokud k tomu mělo vhodné přírodní podmínky, nový chov ovcí a zpracování vlny. Kvůli svým předpokladům a existenci rozsáhlejších dříve nevyužívaných výše položených ploch se uplatňovala v tomto směru jinak slabě obývaná území moravsko-slovenského (resp. moravsko-hornouherského) pomezí, Českomoravské vrchoviny a Jeseníků. Ostatní nezemědělské aktivity, při nichž byl aplikován manufakturní způsob výroby, nebyly již tak náročné na pracovní sílu a nemohly se zatím stát podnětem k větší fluktuaci a koncentraci obyvatelstva. Jednalo

¹⁴⁷ Tuto hodnotu uvádí jak V. Srb, tak Z. Pavlík; *Demografická příručka*, s. 20; Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha, Academia 1986, s. 562.

¹⁴⁸ Jiné odhady se liší, např. L. Kárníková uvádí průměrnou hustotu zalidnění 39,2 obyv. na km²; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

¹⁴⁹ Nákladnický systém byl druh rozptýlené manufaktury, kdy podnikatel (faktor) organizuje výrobu tím, že poskytuje suroviny, skupuje výrobek a dále jej distribuuje.

se zvláště o sklářství (severní Čechy a Šumava) a železářství (hamry v Brdech, v Krušnohoří, na Žďársku a v Jeseníkách) náročné na kvalifikovanou pracovní sílu a přírodní zdroje (rudy, písky, dřevo, voda), a tedy z pohledu lokalizace silně determinované přírodním prostředím. Potřeba těchto přírodních zdrojů stejně jako lukrativnost chovu ovcí v 18. století pravděpodobně stála za dokončením kolonizace českých zemí. Doosídleny byly horské oblasti Šumavy, Českého lesa, Beskyd, Krkonoš, Jeseníků, Jizerských, Krušných i Novohradských hor, Brdských lesů a západní strany Českomoravské vrchoviny. Tento stav přetrval až dodnes s výjimkou vysídlení pohraničí po 2. světové válce. V následujících dvou staletích mělo dojít už jen k přeorganizování sídelní struktury a postupné koncentraci obyvatelstva do vybraných růstových center.

K polovině 18. století lze proto pozorovat následný historický obraz teritoriální polarizace Česka:

- a) Mimo Prahy zastupovaly funkci jádra s nadprůměrnou hustotou zalidnění i koncentrací protoindustriální nezemědělské výroby manufakturního stupně kraje Liberecký a Královéhradecký, především díky růstovému demografickému potenciálu domácího venkovského plátenictví.
- b) Jako spíše jádrový nám dovoluje vyhodnotit stav lehce nadprůměrně zalidněných, převážně nížinných moravských krajů těžících ze zemědělské konjunktury, příp. dopravní napojení na Vídeň: Jihomoravského, Olomouckého a Moravskoslezského, v jejichž horských a podhorských částech se rovněž začal prosazovat trend intenzifikace řemeslné výroby (soukenictví, plátenictví a železářství). Daleko větší vliv na koncentraci obyvatelstva měla ale manufaktura v krajích Pardubickém a Ústeckém, jež se též řadily ke spíše jádrovým.
- c) K semiperiferním krajům, kterým se ještě podařilo zachytit protoindustrializační trend doby v oborech textilní výroby či železářství, a tak se zapojit do ekonomického systému, by patřila krom Zlínského a Karlovarského kraje i Vysočina. Tyto nedosahovaly vesměs sice zemského průměru zalidnění, když jejich hustota se pohybovala zhruba v rozmezí 28–38 obyv./km². Horským a podhorským reliéfem velké části své plochy, jako i dostatkem potřebných surovin (dřevo, voda, železná ruda) skýtaly možnost využít protoindustrializační vlnu ve prospěch svého rozvoje.

d) Ostatní kraje, kterým se tento trend zachytit nepodařilo, by tvořily tehdejší periferii českých zemí. Území dnešních krajů Plzeňského, Jihočeského a Středočeského bylo podprůměrně zalidněno (hustotu zalidnění lze odhadovat kolem 30 obyv./km²) a taktéž manufakturní výroba s výjimkou brdského a rokycanského železářství či úzkého pásu pohraničního sklářství (Český les, Šumava, Novohradské hory) zde neměla většího dopadu na koncentraci obyvatelstva. Jednalo se obecně o oblasti chudé a ve srovnání s ostatními se jejich demografický a výrobně produkční podíl na českých zemích propadal.¹⁵⁰ Naopak Vysočina si své dřívější postavení z dob nivelizace udržela, a proto se tyto kraje v procesu polarizace dostávají na ose jádro – periferie až za ni do pomyslného nižšího hierarchického postavení.

Po období „násilného vrcholu regionální nivelizace“, difúze obyvatelstva a jeho ekonomických aktivit v českých zemích přicházel pozvolna trend narůstající polarizace v důsledku dokončení kolonizace a nastávající dominance selektivních tendencí vývoje. Dělo se tak ovšem stále v prostředí přežívajících feudálních vztahů vyznačujících se nízkým dynamickým potenciálem. K urychlení dynamiky protoindustriální fáze ekonomického a demografického vývoje u nás docházelo *ve 2. polovině 18. století*. Nemalým dílem se na této skutečnosti podepsala reformní aktivita osvícenských panovníků Marie Terezie (1740–1780) a Josefa II. (1780–1790). Česká historiografie jim sice vytýká z nacionálního pohledu nevítanou politiku germanizace českých zemí a centralizace směřované do Vídně, ale právě posílená role Vídně se stala i patrným faktorem pro rozvoj ekonomických aktivit na Moravě, především její jižní části. Svá pozitiva však přinesla reformní činnost ekonomické povahy zaměřená na modernizaci a rozvoj výroby. Pomocí omezení privilegií cechů¹⁵¹, odstranění výrobních kvót¹⁵², promyšlené celní politiky¹⁵³, přímé podpory manufakturní výroby¹⁵⁴, především pak

¹⁵⁰ Zde lze upozornit na dlouhodobý demografický propad úrodného Středočeského kraje, který se tak postupně dostal ze svého středověkého jádrového postavení až na pozici mírné periferie. Na jeho osudu se podepsala riziková poloha v zázemí Prahy, která často „vyzývala“ k přítomnosti válčících armád (třicetiletá válka, války o rakouské dědictví, sedmiletá válka).

¹⁵¹ 1739 = generální cechovní artikule: omezení autonomie cechů a zavedení státního dozoru nad nimi, 1773 = zrušení cechovního omezení výroby pro tkaní lnu.

¹⁵² 1755 = přadlácké a plátenické řády: odstranily kvantitativní omezení výroby a umožnily v tomto oboru neomezené podnikání, 1781 = podobná liberalizace ve výrobě železa.

¹⁵³ 1750 = jednotné celní tarify pro jednotlivé země monarchie, 1752 = zrušení celních hranic mezi jednotlivými českými zeměmi (Čechy, Morava, rakouské Slezsko), 1775 = zrušení celních hranic

zrušení nevolnictví (1781) a reluce robot (od 1775 – uplatňována hlavně na Moravě) se postupně vytvářelo prostředí pro vznik protokapitalistické výroby a fungujícího trhu. Společný trh, rychlejší a bezpečnější přeprava osob, informací, materiálu a především armády, stejně jako dokonalejší propojenost a integrace celého systému osídlení byly závislé na síti komunikací, která v tomto období dostala výrazného zdokonalení. Projekt státních (též hlavních nebo císařských) silnic byl sice odstartován už císařským nařízením z roku 1737, jeho základní síť vznikla ve 2. polovině 18. století, ale k jeho plné kompletaci došlo až v 1. polovině 19. století. V tomto směru přinesla výhodná geografická poloha Vysočiny na spojnici českých center (Prahy) a Moravy (Brno), především pak severních Čech a Prahy s Vídní strategické postavení a užší integraci do celkového socioekonomického systému monarchie. Z této skutečnosti dokázala na Vysočině těžit zvláště soukenická města dodávající ve velkém své výrobky do Vídně a pro rakouskou armádu (uniformy, obuv). Není proto divu, že díky tímto motivované urbanizaci byla zdejší města koncem 18. století jedna z největších v českých zemích.

Podobné dynamiky jako v rovině hospodářských změn se dočkal i samotný demografický růst. Po demografických krizích způsobených sedmiletou válkou a hladomorem 1771/72¹⁵⁵, které zasáhly hlavně Čechy, nabýval přirozený růst populace od přelomu 70. a 80. let výrazné dynamiky. Tato dynamika, byť nakrátko přerušovaná napoleonskými válkami, přetrvala po celé období průmyslové revoluce až do začátku 20. století. Byla tedy zahájena demografická revoluce.¹⁵⁶ Přirozený přírůstek obyvatelstva však nebyl v jednotlivých regionech vyrovnaný a i na základě této diskontinuity lze vysledovat jisté pravidelnosti:

1. největší přírůstek můžeme pozorovat v oblastech s rostoucí textilní výrobou,
2. průměrný přírůstek v úrodných zemědělských oblastech,
3. naopak výrazně nižší růst než zemský průměr byl zaznamenán na stagnujících neúrodných územích bez výraznějších nezemědělských aktivit.¹⁵⁷

mezi všemi zeměmi budoucího Předlitavska (kromě Lombardie a Benátska), 1784 = Josefský celní tarif zakazující dovoz spotřebního zboží pro veřejný prodej.

¹⁵⁴ V duchu ekonomických zásad kameralismu byly zřízeny roku 1751 zemské manufakturní řády.

¹⁵⁵ Zemřelo přibližně 250 000 lidí, což představuje 10–12 % obyvatel Čech.

¹⁵⁶ Celá 80. a 90. léta se pohyboval přirozený přírůstek v českých zemích kolem 11 %; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

¹⁵⁷ Přístup regionalizace dle převažující ekonomické aktivity uplatnila L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*. a dokázala na příkladu českých zemí závislost demografických změn na ekonomických faktorech.

Vysočina jako celek se zatím nacházela někde na pomezí charakteristik 1. a 3., ale po nástupu průmyslové revoluce se stále více začala identifikovat s kategorií 3. Podstatným rysem se vedle vzrůstu přirozeného pohybu stávala po zrušení nevolnictví 1781 zvýšená intenzita mechanického pohybu, jehož ranou formou byla migrace na menší vzdálenosti, především z venkova do měst a začátek urbanizace.

Výsledky nastávajících změn v teritoriální polarizaci můžeme skrz faktor obyvatelstva již sledovat v dílčí spolupráci s daty získanými na základě soupisu obyvatelstva (prováděny od 1754). Pro tento účel byla zvolena doba, ještě před začátkem průmyslové revoluce – konec 18. století, resp. *kolem roku 1790*. Při 4,45 miliónech obyvatel v českých zemích k roku 1790 vycházel průměr hustoty zalidnění na 57 obyv./km².

- a) Nadprůměrných hodnot by pravděpodobně dosahovaly v tomto parametru při dnešním vymezení, mimo hlavního města Prahy, textilní plátenické kraje s největším růstovým potenciálem: Liberecký a Královéhradecký s odhadovanou hustotou zalidnění kolem 70 obyv./km². Oba lze řadit k čistě jádrovým i proto, že již asi 1/3 zdejších ekonomicky aktivních obyvatel pracovala v textilní výrobě, která představovala 80 % veškeré nezemědělské produkce českých zemí a asi 85 % veškeré hodnoty vývozu (ten pocházel asi ze 2/3 z těchto krajů).¹⁵⁸
- b) Jako spíše jádrové můžeme označit v první řadě oblasti širšího zázemí tohoto severočeského jádra: kraje Ústecký a Pardubický s podobným hospodářským charakterem a hodnotou přirozeného přírůstu obyvatel. Díky stabilizaci a růstu zdejší zemědělské a textilní výroby napojené na vídeňské i zahraniční trhy (Slezská a Haličská hlavní silnice) by dosáhly stejného postavení i kraje Olomoucký a Moravskoslezský. Podobně nadprůměrné byly i jejich hodnoty zalidnění (60–70 obyv./km²).
- c) Semiperiferní poloha v systému by náležela nejspíše Zlínskému a nově kvůli relativní populační stagnaci Jihomoravskému kraji (kolem 55 obyv./km²). Přes lehce podprůměrnou hustotu zalidnění (cca 50 obyv./km²) lze ještě konstatovat semiperiferii u kraje Karlovarského a Vysočiny z důvodu jejich strategického

¹⁵⁸ Údaje byly sestaveny na základě dat převzatých z práce L. KÁRNÍKOVÉ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 36–54.

hospodářského významu (těžba kovů a železářství, pro Vysočinu navíc svědčila její dopravní i tržní provázanost s jádrem a pokročilá textilní a kožedělná výroba).

d) Ve spíše periferním postavení se nacházely chudé kraje: Středočeský, Jihočeský a Plzeňský, a to ze zcela stejných důvodů jako v období minulém, jen v důsledku rostoucí polarizace o to hlouběji.

Pro období protoindustrializace zůstávaly popsány demografické a ekonomické trendy a vývojové charakteristiky jednotlivých regionů, podobně jako dlouhodobý socioekonomický interakční vnitřně polarizovaný systém územní hierarchizace (jádro – periferie), až do 1. poloviny 19. století bez vážnějších otřesů a změn. Jednotlivé oblasti prožívaly dílčí selektivní vývoj vedoucí k další narůstající polarizaci, dosud ne však tolik výrazné. Už v tomto období před plným propuknutím průmyslové revoluce se začínal rýsovat zřetelný rozdíl mezi vývojem geograficky vymezené severní a jižní poloviny českých zemí. Zatímco na „Severu“ brzy zapustily své kořeny intenzivní způsoby výroby (manufaktury a následně továrny) a (proto)kapitalistické podnikání, „Jih“ zůstával převážně zemědělský, chudý, s nízkou produktivitou práce. První vysvětlení se nabízí pomocí přírodního determinismu: manufakturní výrobě a následné akumulaci kapitálu více svědčily oblasti s potřebnými přírodními zdroji, zvláště pak horská a podhorská území. Druhý pohled se týká mentalitních předpokladů historického vývoje¹⁵⁹: liberálnější smýšlení a podnikatelský duch (nejen bývalých, převážně německých) protestantů se dokázal rychleji zorientovat v možnostech nové situace než tradicionalismus katolického „Jihu“. Ať tak či onak, hranice mezi „Severem“ a „Jihem“ bývá za průmyslové revoluce vedena přibližně po linii: horní Poohří – Praha – Kolín – Litomyšl – Šternberk – Nový Jičín.

¹⁵⁹ Rozpracoval ji v konkrétní podobě M. WEBER, *Die protestantische Ethik*. Byl inspirován Georgem Jellinkem, který tvrdil, (zjednodušeně) že tradice kapitalismu v Evropě není odvozena od osvícenství, nýbrž od protestantismu.

4.3. Industriální éra vývoje

Nástup a uplatnění nových – produktivnějších způsobů a organizace výroby znamenal zásadní obrat ve vývoji společnosti. Výrazně se zrychlila míra populačního růstu i hospodářské dynamiky. Proces „modernizace“ společnosti s sebou přinesl vyšší intenzitu využití přírodních zdrojů, v tomto smyslu lze hodnotit ve své podstatě vývoj industriálního období jako jakousi extenzivní expanzi.

4.3.1. Období průmyslové revoluce: do 1880

Průmyslová revoluce znamenala v celkovém rozsahu základní proměnu obrazu českých zemí (a koneckonců i světa). Kapitalistický způsob výroby zasáhl postupně všechny sféry ekonomické aktivity lidí, zvýšil celkový objem produkce, intenzitu výroby a podstatně rozšířil možnosti pracovního uplatnění. Stal se i u nás katalyzátorem demografické revoluce, urbanizace a koncentrace obyvatelstva. Urychlená sociální a ekonomická vývojová dynamika s dominancí selektivních tendencí vnesla do hierarchického systému (jádro – periferie) z hlediska dlouhodobého vývoje výraznou polarizaci. V rámci průmyslové revoluce českých zemích rozeznává J.¹⁶⁰ Purš několik fází:

1. období (1800–1829) – počáteční stádium, kdy stále ještě převládají vlivy končící protoindustrializace; svůj vrchol prožívá manufakturní výroba, ale první náznaky strojové výroby, zvláště pak v ničím nezatíženém oboru bavlnářství naznačily, kudy se bude ubírat další vývoj.
2. období (1830–1848) – nástup strojové výroby do textilnictví a v menší míře i do potravinářství, železářství, hutnictví, dopravy, strojírenství, papírenství a akciového podnikání.
3. období (1849 až přelom 60. a 70. let 19. století) – rozmach a dovršení průmyslové revoluce, do konce tohoto období plně převládla tovární výroba, čehož důkazem se stala následná hospodářská krize.

¹⁶⁰ J. PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*.

Synkretická situace po splynutí a provázání starých protoindustriálních demografických a ekonomických trendů s novými vlivy industrializace v *1. polovině 19. století* měla za následek částečné otupení dosavadního dvojpólového hospodářského a populačního vývoje mezi rozvinutými a hustě zalidněnými oblastmi textilní výroby a produkčně zaostávajícími zemědělskými kraji, jinými slovy mezi jádrem a periferií. Textilní kraje s výjimkou bavlnářství ztrácely tehdy přechodně svůj přírůstkový potenciál díky rozsáhlé krizi plátenictví. Tato krize nastala jednak z důvodu úpadku koupěschopnosti zahraničních trhů za napoleonských válek, jednak po odstranění kontinentální blokády (1814) z důvodu silné konkurence levnějších dovážených anglických i domácích bavlněných strojových látek. Podobně stagnovala od 30. let stará vlnářská a soukenická střediska (s výjimkou Brna a Liberce) kvůli odporu cechů ke strojové výrobě (toto byla jedna z příčin, proč Vysočina nezachytila industrializační tempo a vydala se cestou periferizace). Do plátenictví se průmyslová produkce začala prosazovat až od 40. let, do soukenictví ještě později, a tak byly jejich původní pozice zčásti nahrazeny již industrializovaným bavlnářstvím. Tímto ztrácela řada lidí pracujících v textilní výrobě zdroj obživy, což s sebou neslo zhoršení jejich sociální situace. Naopak zemědělství zažívalo ve stejném období stabilizaci a konjunkturu, navíc docházelo ve velkém měřítku k zavádění technických plodin a intenzivního dobytkařství. To vedlo k určitému růstu životní úrovně i přirozeného přírůstku zdejších obyvatel, který se tak vyrovnal oblastem textilním. Ostatní – neúrodné a neprůmyslové kraje (velká část tzv. „Jihu“) zažívaly stagnaci, relativní pokles a v návaznosti na něj periferizaci.

Většina populačních pohybů se děla dosud hlavně formou přirozeného přírůstku, neboť možnosti migrace bezzemků a chudiny za prací do průmyslových center byla až do zrušení roboty 1848 obtížná. Celkový demografický vývoj, narušený za napoleonských válek, nabral ve 20. letech nejvyšších hodnot za celé 19. století a tento trend probíhající demografické revoluce nebyl s výjimkou velkého hladomoru let 1847–51 po tuto dobu narušován žádnými tak citelnými úmrtnostními krizemi jako v minulosti. Jen do poloviny 19. století stoupl počet obyvatel českých zemí na 6,8 miliónu, to znamená o 1/3 za posledních zhruba 60 let a v průměrné hustotě zalidnění dosáhl 85 obyv./km².

- a) Svě čistě jádrové postavení si *pro polovinu 19. století* populačním i ekonomickým podílem udržela území vymezená dnešními kraji: Libereckým, Královéhradeckým a hl. m. Prahou. Praha se pomalu začala prosazovat jako nové průmyslové imigrační centrum a jmenované území severních Čech dokázalo rychle vyřešit krizi plátenictví včasným přechodem ke strojové výrobě a bavlnářství. Koncentrace obyvatelstva v těchto regionech s lidnatostí nad 110 obyv./km² jim zajistila značný náskok před ostatními.
- b) Také ve skupině spíše jádrových krajů nedošlo k podstatnějším změnám. Kvůli agrární stabilizaci a vysokému přirozenému přírůstku vyvážily relativní populační ztráty svých textilních horských a podhorských oblastí východní kraje Moravskoslezský a Olomoucký. Kraje „Severu“ – Pardubický a Ústecký prožívající textilní krizi a přechodný pokles porodnosti si své postavení naopak udržely, za čímž stála jistá kontinuita populační síly z dob protoindustrializace. Nově se k nim zařadila dosavadní (semi)periferie – kraj Karlovarský, kde zapustila kořeny hned v počátcích industrializace strojová bavlnářská produkce. Hustota zalidnění se u všech jmenovaných pohybovala kolem 90 obyv./km².
- c) Semiperiferii v socioekonomickém systému tvořily v rámci dnešní administrativní regionalizace kraje: Jihomoravský a s jistou rezervou i Středočeský. Oba s probíhající konjunkturou svého zemědělství i nově založených průmyslových oblastí (širší Brněnsko, Brdy, Kladensko). Naposled sem lze zařadit i Vysočinu, a to z důvodu stále ještě přežívajícího hospodářského významu jejich městských center (Jihlava nadále po Praze a Brnu 3. největším městem českých zemí!). Ovšem její vývoj již neodvratně šel k poklesu do kategorie periferií.
- d) Postavení lehké periferie můžeme přisoudit „jižním“ krajům: Zlínskému, Plzeňskému a Jihočeskému na základě jejich populační a ekonomické stagnace a ve srovnání s jinými regiony trendu periferizace. S průměrnou hustotou zalidnění 60–75 obyv./km² se sice příliš nelišily od úrovně téhož ukazatele u semiperiferií, ale na rozdíl od nich jim chyběla výhodná poloha v socioekonomickém systému i blízkost silných jader (Prahy a Vídně) – možných katalyzátorů rozvoje.

I přesto, že průmyslová revoluce prohlubovala v dlouhodobém měřítku teritoriální polarizaci, ve zmíněné fázi počátků industrializace nebyla ještě tato tendence

tak zjevná. Naopak v rovině demografické lze sledovat, kvůli přechodnému vyrovnání míry přirozeného přírůstku textilních a zemědělských oblastí, i jiné rysy - ne přímo nivelizace, ale spíše stagnace dosavadního stavu.

Od poloviny 19. století (respektive 1869 nám pravidelně vedené statistiky a ucelená sčítání lidu dovolují dokonaleji a přesněji sledovat demografickou, hůře i ekonomickou situaci jednotlivých území. Taktéž i srovnání stavu a vývoje mezi 14 vymezenými kraji je od této doby vedeno empiričtěji, na základě pevných dat a následných výpočtů.

Hospodářský vývoj *od poloviny 19. století do 1880* (konec lze případně vymezit i začátkem hospodářské krize 1873) představoval vrchol a dovršení průmyslové revoluce a tzv. „1. industrializace“ v českých zemích. Dosud nejvyšší dosažená míra sociální a ekonomické vývojové dynamiky stála u zrodu moderního a dodnes kontinuálně přetrvávajícího systému i struktury osídlení našeho území. Postupná změna tváře českých zemí byla pod tlakem hektického vývoje urychlena politickými otřesy 1848/49, v jejich důsledku pak prosazením liberalismu a kapitalismu volné soutěže do výrobních i společenských vztahů. Odstraněny byly hlavní feudální přežitky i další bariéry rozvoje podnikání¹⁶¹, který centrální vláda cíleně podporovala.¹⁶² Povolení volného prodeje půdy a tzv. lichvy (úvěru) umožnilo vstup kapitalismu do zemědělství a vznik moderního bankovníctví (akumulace kapitálu a investičních aktivit). Rozvíjející se volný trh v kapitalistické občanské společnosti začal přirozeně podléhat zákonům svého cyklického vývoje, a tak po období vrcholící hospodářské konjunktury 1867–73 přišla těžká deprese let 1873–79. Tato krize znamenala konec liberalismu a nastolení protekcionářské hospodářské politiky státu. Zasáhla především průmyslové oblasti železářství, strojírenství, textilnictví a cukrovarnictví a poprvé s sebou přinesla nový fenomén – nezaměstnanost. Ve svých důsledcích ničila hlavně slabší malovýrobce, čímž přispěla ke koncentraci výroby a upevnění hospodářského významu českých zemí v rámci Rakousko-Uherska.

¹⁶¹ V letech 1848-49 došlo ke zrušení patrimoniální správy, stejně jako roboty a poddanství.

¹⁶² 1850 byly zrušeny celní hranice mezi Předlitavskem a Zalitavskem a v letech 1851 a 1853 zavedeny nové celní tarify povzbuzující domácí úroveň výroby a její modernizaci. Zákony z roku 1850 vytvořily

Průmysl po celé období „své“ revoluce stále více přitahoval pracovní sílu uvolňovanou z priméru a začal postupně tvořit hlavní díl hospodářské produkce a exportu českých zemí. Stále si prvenství v rámci průmyslové výroby zachovávalo textilnictví, ovšem jeho dosavadní výrazná hegemonie již byla citelně narušena rostoucím podílem progresivních klíčových oborů: hutnictví, strojírenství a potravinářství. Od 40. let se staly podnětem nového hospodářského a demografického vývoje těžba uhlí – hlavního energetického zdroje a faktor železnice, jejíž síť postupně propojila důležitější střediska osídlení a podpořila i jejich další utváření.

Takto vznikala již od 30. let nová průmyslová střediska s výrazným růstovým a imigračním potenciálem:

1. Praha s širším zázemím uhelného Kladenska a železářského Berounska a Brdska,
2. hutnické a uhelné Ostravsko,
3. Podkrušnohoří s vydatnými hnědouhelnými pánvemi a množstvím městských center sklářství a těžkého průmyslu,
4. Brno, „rakouský Manchester“, s blízkou těžbou uhlí v rosicko-oslavanském revíru a zázemím železářského Blanenska,
5. strojírenská Plzeň s okolní těžbou uhlí.

Jejich přitažlivost podmiňuje celkové zvýšení fluktuace obyvatelstva, a tak i diverzifikaci populačního vývoje jednotlivých regionů.

Na základě vymezení jednotlivých ekonomických oblastí dle převládajícího charakteru výroby, příp. důkazu provázanosti ekonomického a demografického vývoje v českých zemích¹⁶³ můžeme nejen pro *období 1850–1880* určit a odůvodnit disproporční demografický vývoj. A to pomocí překrytí plochy dnešních krajů regiony vymezenými na bázi ekonomické regionalizace¹⁶⁴ a vzájemného srovnání relativních indexů populační změny.¹⁶⁵

obchodní a živnostenské komory, 1859 vznikl nový liberální živnostenský řád a 1863 liberální obchodní zákon: volný prodej půdy a odstranění postihu lichvy.

¹⁶³ Podaly jej ve svých pracích např.: P. HORSKÁ, *K otázce vztahu*; a L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ Blíže objasněn v kapitole 2.

1. Nejvyšší hodnoty vykazoval po celou 2. polovinu 19. století relativní index změny u výše jmenovaných „průmyslových center nového typu“¹⁶⁶, která se brzy stávají populačními a výrobními jádry. Jejich vymezení a charakteristika by bylo nejbližše teritoriálně spjata s Prahou, Ústeckým, Karlovarským a Moravskoslezským krajem, u nichž se dlouhodobě projevoval trend jadernizace, příp. částečně i s Jihomoravským, Plzeňským a Středočeským krajem.
2. Průměrné relativní indexy změny bychom mohli sledovat u „úrodných oblastí s intenzivním rozvojem kapitalistického zemědělství a potravinářského průmyslu“ (lihovary, cukrovary, pivovary, mlýny): dolní Poohří, dolní Povltaví, Polabí, dolní Pojizeří, Horno- a Dolnomoravský úval, Vyškovsko, Dyjskosvratecký úval. Vysoký přirozený přírůstek obyvatelstva, dílem způsobený nárůstem jejich životní úrovně, byl zde odčerpáván vystěhovalectvím do blízkých průmyslových center nového typu. Jejich geografická poloha by se nejvíce kryla s dnešními moravskými kraji: Olomouckým, Zlínským, a Jihomoravským a v Čechách se Středočeským, resp. doplňuje charakter i kraje Ústeckého.
3. Podobných hodnot jako skupina předcházející dosahovaly „staré oblasti textilní výroby“ – původní nositelé průmyslové revoluce. Nadále si sice udržovaly určitý náskok před ostatními, ale jen stěží se jim dařilo kopírovat vysoké průměrné tempo růstu počtu obyvatel českých zemí. Z důvodu mírného poklesu životní úrovně zdejších textilních dělníků v době hospodářské krize 1873–79 zde klesá míra dříve vysokého přirozeného přírůstku. Jejich lokalizace na severu českých zemí (jedná se o: Ašsko, Chebsko, jižní Krušnohoří, Šluknovsko, Děčínsko, Liberecko, Jablonecko, Krkonoše, Turnovsko, Jičínsko, Královédvorský úval, Náchodsko, Podorlíčí, sever Českomoravské vrchoviny, Jeseníky, Uničovsko, Krnovsko, Opavsko a oblast Moravské brány) by nejvíce zasahovala do dnešních krajů: Libereckého, Královéhradeckého, Pardubického a dále částečně ovlivňovala charakter Karlovarského, Olomouckého a Moravskoslezského kraje.
4. Průmyslová revoluce se svými tendencemi rostoucí polarizace nepřála „neúrodným a dosud neprůmyslovým oblastem“ – tzv. „Jihu“: jihozápadní Čechy, severozápadní Šumava, Pootaví, Budějovicko a Třeboňsko, jihovýchodní Šumava, střední Povltaví

¹⁶⁶ Podobně tuto a následující kategorie vymezily a charakterizovaly: P. HORSKÁ, *K otázce vztahu*; a L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

a Posázaví, střední a jižní Českomoravská vrchovina, Znojensko, Karpaty. Nízká životní úroveň, chudoba, slabý růstový potenciál z důvodu nedostatečné přítomnosti a akumulace kapitálu i dlouho přetrvávající dopravní izolace vedly k dlouhodobému zaostávání a masové emigraci. Ta prve směřovala do okolních průmyslových center nového typu a později do zahraničí. Tímto vyvolané ztráty mohl jen stěží vyrovnávat relativně příznivý přirozený přírůstek obyvatelstva. S těmito charakteristikami i územním vymezením by se shodovaly kraje: Vysočina, Jihočeský, o něco méně Plzeňský a dílčím způsobem i Středočeský a Zlínský. Jejich základním vývojovým rysem byla v průběhu éry průmyslové a vědeckotechnické revoluce, narozdíl od prvních dvou kategorií posilujících své hierarchické postavení v rámci socioekonomického systému, zjevná periferizace.

Průběh střední fáze demografické revoluce s sebou přinesl vydatný a trvalý přirozený přírůstek. Průměrné roční hodnoty tohoto ukazatele se v českých zemích pohybovaly mezi léty 1850–1880 kolem 7–11 % (narušené pouze jednorázovým skokovým zvýšením mortality v době prusko-rakouské války 1866) a podobná čísla vykazovaly až do začátku 1. světové války, kdy se demografická křivka výrazně změnila a svým způsobem uzavřela revoluční demografický vývoj. Za 30 let (od 1850) stoupla populace u nás o takřka 1,5 miliónu a 1880 dosahoval její celkový počet 8,2 miliónů, přičemž poprvé ve své historii přesáhla průměrná hustota zalidnění hranici 100 (činila 104 obyv./km²), ovšem s velkými vnitřními rozdíly.

Výsledkem vrcholné fáze průmyslové revoluce a tendencí zvyšující se polarizace demografického vývoje od poloviny 19. století do 1880 bylo následující teritoriální rozložení jádrových a periferních oblastí vymezených podle dnešních administrativních celků:

- a) Na pozici jádrových krajů došlo *k roku 1880* proti minulému průřezu k polovině 19. století k dílčím změnám. Samotná Praha si své suverénní postavení asi nejvíce prohloubila, za uplynulých 30 let došlo k jejímu populačnímu ztrojnásobení, přičemž se stala jádrem vyššího než zemského významu. Naproti tomu Liberecký kraj, podobně jako i jiné textilní oblasti, mírně oslabil a po jeho bok se svým populačním

a ekonomickým významem nově po boomu v 70. letech zařadil dynamický a imigrační Ústecký kraj.¹⁶⁷

- b) Pokles z jádrového do lehce jádrového postavení proběhl, dle provedených statistických výpočtů vývojového relativního indexu změny¹⁶⁸, rovněž u textilního Královéhradeckého kraje. V této kategorii se navíc udržely kraje: Moravskoslezský, Olomoucký a Karlovarský, a to kvůli své nadprůměrné hustotě zalidnění pohybující se v intervalu 107–130 obyv./km² a vykazované hodnotě celkového přírůstku obyvatel kopírujícího zemský průměr.
- c) Semiperiferii českých zemí, v zázemí velkých center (Prahy a Vídně) a se slušnou dopravní i hospodářskou integrací do socioekonomického systému tvořily kraje Jihomoravský a Středočeský (103 a 96 obyv./km²) s rozvíjejícím se kapitalistickým zemědělstvím a novými průmyslovými centry.
- d) Celkové tempo ekonomického a demografického růstu se nepodařilo zachytit výše charakterizovanému „Jihu“ – krajům: Plzeňskému, Jihočeskému, Vysočině a Zlínskému. S výjimkou města Plzně s blízkým okolím se zde nevytvořilo žádné silné průmyslové centrum nového typu, a to pravděpodobně díky až do 70. let přetrvávající absenci dostatečného železničního napojení. Z důvodu nízkého dosaženého stupně akumulace kapitálu a přežívajícího negativního vlivu místních determinačních geografických faktorů mohly do ekonomického systému nabídnout pouze svou pracovní sílu. Emigrace z venkova i stagnujících měst upadajícího soukenictví do vzdálenějších nových průmyslových center (včetně Dolních Rakous a Vídně) jen prohlubovala zdejší stagnaci a další periferizační tendence. Důkazem tak zůstala přetrvávající podprůměrná hustota zalidnění – pro rok 1880: 70–80 obyv./km² a Zlínský kraj 86 obyv./km².

S vyšší dynamikou koncentrace a polarizace ekonomických aktivit docházelo k diverzifikaci a zintenzivnění působení tzv. „push a pull“ efektů¹⁶⁹ v jednotlivých regionech. Právě od tohoto období můžeme sledovat plně vyvinutou bipolárnost

¹⁶⁷ Míra celkového přírůstku obyvatel byla v Ústeckém kraji v 70. letech skoro dvojnásobná, než jakou vykazoval celozemský průměr, zatímco v kraji Libereckém byla proti průměru dvakrát nižší.

¹⁶⁸ Viz příloha 1.

¹⁶⁹ „Pull“ efekty (neboli přitahující) jsou výsledkem působení faktorů, které ve svých důsledcích ztraktivňují dané místo z pohledu ekonomických aktivit, investic a v neposlední řadě i migrace; „push“ efekty (neboli vytlačující) mají dopad opačný.

ekonomického a populačního vývoje mezi růstovými, více zalidněnými severními oblastmi s kapitalistickým průmyslem a zemědělstvím a stagnující, zaostávající jižní částí českých zemí. Nejlépe lze tento rozpor demonstrovat na rozdílném průběhu demografické křivky jednotlivých krajů, kterou více než přirozený růst ovlivňoval rozsáhlý mechanický – migrační pohyb.

Právě jednou takovou oblastí se stagnující ekonomikou a hromadným vystěhovalectvím se stala Českomoravská vrchovina a tím i vybraný kraj Vysočina. Ještě do poloviny 19. století stačil díky protoindustrializaci, která zasáhla především právě horské a podhorské oblasti, víceméně kopírovat tempo celozemského růstu obyvatelstva, i když jeho hustota se i nadále nacházela pod tímto průměrem. Na tom nic nezměnila přítomnost několika významných, ale roztroušených center řemeslné soukenické a kožedělné výroby.¹⁷⁰ Tato centra sice dosud těžila z výhodné dopravní polohy a starých obchodních svazků (dodávky pro vídeňský trh a armádu), ale pro odpor místních cechů proti strojové výrobě a z důvodu počínající krize soukenictví a chovu ovcí (od 30. let) byla odsouzena ke stagnaci a úpadku. Negativně se tu projevila zvláště ostrá výrobní konkurence progresivnějšího Brna. I proto k polovině 19. století ztratila Jihlava dříve pevné postavení 3. největšího výrobního a populačního střediska. Do poloviny 19. století došlo na Vysočině k ustálení systému osídlení a od této doby se už prakticky nemění ani zdejší průměrná hustota zalidnění. Ta dosáhla v polovině 19. století 72,7 obyv./km², aby ani v následujících 150 letech nikdy nepřesáhla hranici 80 obyv./km². Celková populační stagnace po polovině 19. století byla naopak příčinou postupného snižování podílu počtu obyvatelstva Vysočiny uvnitř českých zemí: z 7,7 % v polovině 19. století na 6,5 % v roce 1880 a přes 5,4 % v roce 1910 na nejnižší podíl 5,0 % v roce 1930, který zhruba přetrval bez větších změn až dodnes.¹⁷¹ Jako názornější ukazatel populační periferizace bylo zvoleno podílové porovnání hustoty zalidnění Vysočiny s průměrem českých zemí. Zatímco ještě v polovině 19. století stálo zalidnění Vysočiny na úrovni lehce podprůměrných 86 % zemského průměru (patrně nejvyšší hodnota za celý dosavadní historický vývoj), 1880 tak činilo už jen 73,8 %,

¹⁷⁰ Nejvýznamnější Jihlava 16 673, Třebíč 6 731, Polná 4 352, Třešť 4 291, Velké Meziříčí 4 043, Havlíčkův Brod 4 004, Telč 3 640, Humpolec 3 531 (údaje k 1834, přebrány z L. KÁRNÍKOVÉ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 96).

¹⁷¹ Viz příloha 3.

1910 61,7 % (a to i přesto, že Vysočina tehdy dosáhla dosud nejvyšší míry zalidnění) a 1930 nejnižších, silně podprůměrných 56,7 % (pro srovnání dnes 57,8 %).¹⁷² Nižších hodnot dosahoval jen Jihočeský kraj a zpočátku podobných, leč následně díky menšímu relativnímu propadu o něco vyšší, čísel další populačně periferní „jižní“ kraje: Plzeňský, Středočeský a Zlínský. Na populační a ekonomický rozvoj Vysočiny nepříznivě působila řada determinačních faktorů zpožďujících zdejší průběh průmyslové revoluce: od přírodních (neúrodná půda, nepříznivé klima a absence energetických zdrojů) přes nedostatečnou koncentraci pracovní síly a kapitálu až po dlouho odkládané napojení na železniční síť.¹⁷³ Právě slabá dopravní integrace do socioekonomického systému byla vpravdě Achillovou patou kraje, neboť tím bylo zabráněno aktivnějšímu propojení s jádrem a „nakažení se“ jejich růstovou tendencí. Naopak blízkou geografickou polohu rostoucích silných hospodářských center: Brněnska, Prahy s okolím, Vídně, resp. Dolních Rakous lze považovat za silný „push“ efekt umocňující dlouhodobě pasivní migrační saldo kraje. K přistoupení k tomuto fenoménu ale dojde v období následujícím, kdy kulminovala především samotná emigrace.

4.3.2. Období technickovědecké revoluce: 1880–1918

Technickovědeckou revolucí rozumíme dobu intenzivního zavádění nových a vyšších technologií a postupů v rámci již industrializované výroby. Dynamika socioekonomického systému se už neprojevovala pouze v kvantitativním, ale především v kvalitativním směru. Díky těmto oběma rovinám byla celková sociální a ekonomická vývojová dynamika českých zemí přinejmenším tak vysoká jako v časech průmyslové revoluce a rozvíjela jí započaté trendy a tendence. Nadále lze pozorovat pokračující rostoucí teritoriální polarizaci a selektivní tendence vývoje. V rámci českých zemí jako celku byla tato skutečnost při generalizovaném pohledu patrná v dalším rozšiřování se nůžek mezi intenzivně kapitalistickým „Severem“ a chudým, stále více zaostávajícím „Jihem“. I v této fázi prošlo fungující kapitalistické hospodářství v českých zemích

¹⁷² Pro všechny kraje jsou uvedeny tyto sledované vývojové hodnoty v přílohách 5 a 6.

¹⁷³ Až 30 let po zprovoznění prvních tratí v českých zemích byla roku 1871 otevřena první dráha vedoucí z Vídně přes Znojmo, Moravské Budějovice, Okříšky, Jihlavu a Havlíčkův Brod do Kolína. Další hlavní a vedlejší tratě přibýly až v 2. polovině 80. let. Intenzita dopravy na těchto tratích nebyla příliš vysoká, a i když spojení Vídeň – Praha bylo přes Vysočinu nejkratší, bylo z větší části organizováno přes Olomouc díky vyšší ekonomičnosti – bliže v kapitole 5.3.1.

vzhledem k jejich napojení na evropský (a skrz něj i světový) trh cyklickým vývojem. Po hlubší, převážně průmysl postihující krizi 1873–79 následovala v průběhu 80. let krize agrární vyvolaná levnější konkurencí dováženého obilí z USA. Menší ekonomické deprese jevily léta 1891, 1897 a 1908, o něco zřetelnější krize pak byla zaznamenána mezi léty 1900–1903 a pak těsně před 1. světovou válkou. Období mezi těmito uvedenými roku vykazovalo naopak silnou růstovou tendenci ekonomiky. Za tuto dobu se jistě proměny dočkala vedle životních podmínek a struktury širokých vrstev průmyslové kapitalistické společnosti i struktura samotného vůdčího progresivního sektoru – průmyslu. Dřívější postavení absolutního výrobního hegemona – textilnictví bylo podílově oslabováno dynamičtěji se rozvíjejícími obory nových průmyslových center: hornictvím a hutnictvím (Ostravsko, Podkrušnohoří, okolí Brna, Kladensko a Plzeňsko), strojírenstvím (Praha, Brno, Plzeň) a potravinářstvím (cukrovary, lihovary, pivovary, mlýny – celé Pomoraví, Polabí, Praha, Plzeň). Kvůli celkovému růstu objemu výroby a zaměstnanosti v sekundéru posilovaly české země i své klíčové hospodářské postavení uvnitř Rakousko-Uherska.¹⁷⁴ Velice významným lokalizačním faktorem byla pro následnou koncentraci ekonomických aktivit i obyvatelstva železnice, jejíž dobudovaná síť tvořila páteř tehdejšího socioekonomického systému a prohlubovala jeho celkovou integraci a funkčnost.¹⁷⁵ Ve svých projevech byla divergence vývoje území jednotlivých dnešních krajů zřetelná ve zvyšující se koncentraci kapitálu (kartelizace a monopolizace), ekonomických aktivit a obyvatelstva, jako i v jeho demografických pohybech – přirozeném a mechanickém.

Přirozený přírůstek, ve své podstatě biologicky omezená a v době bez větších demografických krizí relativně stabilní proměnná, se v této dynamické době podílel na regionálním relativním indexu populační změny už jen menším dílem. To vše i přes stále probíhající demografickou revoluci¹⁷⁶ a výrazný přirozený přírůstek (pětileté roční průměry se pohybovaly od 8 do 11 ‰). Jeho poměrně vysokou hodnotu udržovaly

¹⁷⁴ S 21 % plochy a 26 % obyvatelstva před 1. světovou válkou vytvářely 2/3 hodnoty veškeré průmyslové výroby celého Rakousko-Uherska (především sklářství 92 %, cukrovarnictví 90 %, textilní průmysl 80 %, potravinářství 87 %, chemický průmysl 75 %, zbrojní průmysl 75 %, železářství a hutnictví 60 %). Hodnoty převzaty z: Vlastislav LACINA, *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*, Praha, HÚ AVČR 2000, 254 s.

¹⁷⁵ Blíže viz J. AUERHAN, *Vliv železnice*, s. 186–191.

¹⁷⁶ III. fázi demografické revoluce lze v českých zemích pozorovat již od krize 70. let v podobě pozvolného a od přelomu 19. a 20. století výraznějšího poklesu porodnosti. Ovšem lékařské úspěchy technickovědecké revoluce snížily souběžně tomu i úmrtnost, takže přirozený přírůstek zůstával přibližně stejný.

tradičně hornické oblasti, oblasti kapitalistického zemědělství, ale i chudého „Jihu“ a rovněž průmyslová centra nového typu (rodiny zde zakládali i čerstvě příchodší mladí lidé). Naopak výrazně nižší hodnoty vykazovala stará centra průmyslové textilní výroby, a to z důvodu vysokého podílu zaměstnaných (vytížených) žen – dělnic a obecně nižší životní úrovni místního proletariátu.

Větší měrou ovlivňoval populační dynamiku jednotlivých oblastí migrační pohyb obyvatelstva. Tento fakt platil dvojnásob, přihlédneme-li k samé podstatě tohoto demografického pohybu: „Migrace je tak důležitým agregátním, resp. systematickým vývojovým indikátorem interakce celého komplexu sociálních, ekonomických, demografických a ekologických podmínek na straně jedné a aktivně se chovajících subjektů na straně druhé.“¹⁷⁷ Zde můžeme rozlišovat dva rozměry. První, uvnitř krajů, představoval trend vyliďňování venkova započatý agrární krizí 80. let a byl spojený s industrializací a intenzifikací zemědělství. Docházelo k přelivu přebytečné pracovní síly z priméru do expandujícího sekundéru, zvláště do zdejších měst. To bylo ale z větší části možné jen u krajů s existencí rostoucích průmyslových měst. V případě jejich absence muselo nutně dojít k druhému, vyššímu rozměru, migraci mezi kraji. Dokonalejší podchycení tohoto fenoménu je možné až pro dobu od 1880 (resp. 1890) kvůli rozšířenému a kategoricky podrobnějšímu sčítání obyvatelstva. Z pohledu 14 dnešních krajů¹⁷⁸ se migrační přesuny jeví takto:

a) Jako výrazně imigrační se profilovaly zvláště v období 1880–1910¹⁷⁹ kraje se silnějšími průmyslovými centry nového typu: Praha, Ústecký a Moravskoslezský. V případě Prahy pocházeli příchozí především z česky mluvícího vnitrozemí Čech – Středočeského kraje, ale i ze severních částí krajů Jihočeského a Vysočiny, dále z Královéhradeckého a Pardubického kraje. Ústecký kraj měl zčásti společnou imigrační spádovou oblast jako Praha, ovšem s vyšším zastoupením lidí původem

¹⁷⁷ Citováno z: Zdeněk ČERMÁK, *Transformační procesy a migrační vývoj v České republice*. In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PŘF UK 1996, s. 179.

¹⁷⁸ Pro dobové politické okresy tak bylo již učiněno v práci L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*.

¹⁷⁹ Z důvodu výrazně většího podílu migračního pohybu nad přirozeným pohybem v celkové relativní populační dynamice jednotlivých regionů lze sáhnout ke generalizovanému závěru: označení „imigrační – emigrační kraj“ bylo v časovém období 1880–1910 téměř přímo úměrné označení procesu územní polarizace jako „jadernizace – periferizace kraje“ z populačního hlediska. Migrační bilance byla ovšem nejen nejviditelnější projev populační, ale současně i ekonomické jadernizace a periferizace.

z Plzeňského kraje. Moravskoslezský kraj byl tažený hlavně rostoucí ostravsko-karvinskou aglomerací a mimo svého administrativně vymezeného území čerpal pracovní sílu jednak z moravského prostředí – Olomouckého kraje, jednak z cizích oblastí – Haliče a severozápadního Slovenska. Plná třetina lidí žijících v roce 1900 na Ostravsku se narodila jinde, což demonstruje význam a sílu migračních procesů tohoto období.

- b) Za převážně imigrační, ovšem již ne s tak výrazným podílem přistěhovalců z jiných regionů, lze označit kraj Karlovarský, kam odcházeli za zdejší těžbou uhlí a rostoucím průmyslem především Němci z blízkého Plzeňského kraje a dále kraj Jihomoravský. Příklad Jihomoravského kraje byl však značně rozporuplný. Pomineme-li silné vnitřní stěhování do Brna a jeho širšího okolí, přicházeli do téhož centra lidé především z východní Vysočiny. Naproti tomu z jižních částí Jihomoravského kraje odcházel značný proud vystěhovalců směrem do Vídně. Proto nemohlo být celkové kladné migrační saldo tak výrazné, jako u předchozí skupiny.
- c) Mezi regiony s vyrovnanou až lehce pasivní migrační bilancí lze řadit kraj Zlínský a Liberecký, u nichž nebyla patrná tak výrazná mezikrajská mobilita, jako u ostatních krajů.
- d) O něco výraznější, ale stále jen lehce pasivní migrační bilance byla zřetelná u Olomouckého kraje, odkud směřovali vystěhovalci jak na Ostravsko, tak do Vídně. Dále u Středočeského kraje, který se stal emigrační oblastí se směrem odchodu do Prahy a Ústeckého kraje. Plzeňský kraj, kde viditelný, ale rovnoměrně rozložený odliv do Prahy, Karlovarského a Ústeckého kraje, příp. i Vídně byl zmírňován narůstající přitažlivostí svého přirozeného spádového centra – Plzně. Naopak více usměrněná byla emigrace z Královéhradeckého a Pardubického kraje, které, především v 80. a 90. letech zasažené agrární krizí a stagnací místního textilnictví, opouštěli lidé hlavně do Prahy.
- e) Jako nejvíce emigrační a dokonce v 80. letech až celkově depopulační byly vyhodnoceny již tradičně periferní kraje Jihočeský a Vysočina. Pro jejich pasivní bilanci zde hovořila jak agrární krize a chudoba spojená s vylidňováním venkova, tak absence větších rozvojových průmyslových městských center (snad se zpožděnou výjimkou Českých Budějovic), jako i relativní blízkost růstových metropolí: Vídně, Prahy a Brna. Celkový emigrační trend se účinněji nepodařilo zastavit ani

dobudováním místní železniční sítě, která zprvu poněkud kuriózně zvýšila vystěhovalectví z důvodu růstu mobility lidí a tím i dosažitelnosti jmenovaných okolních center. Zatímco emigranti z Jihočeského kraje mířili dvěma hlavními směry: na sever do Prahy a na jihovýchod do Vídně či Dolních Rakous, u Vysočiny přibyl navíc proud třetí – do Brna. Možnost geografického rozlišení jednotlivých emigračních oblastí dle převažujících proudů nám v případě Vysočiny ukazuje zajímavé a přitom logické vymezení jakéhosi „emigračního rozvodí“. Největší „územní a populační emigrační podíl“ měla v těchto letech Vídeň¹⁸⁰, jejíž spádovou oblastí migrace se stal celý střed a jih území. Menší oblast severozápadu migračně inklinovala ku Praze a severovýchodní a východní část k Brněnsku. Už při zevrubném promítnutí situace je zjevné, nakolik se na vymezení migrační územní spádovosti podepsala dopravní a potažmo i hospodářská spádovost k jednotlivým železničním tratím – „tepnám migrace“.

Z předešlé kategorizace zřetelná početní převaha více či méně emigračních krajů nad kraji imigračními byla poznamenána podobně znatelnou celkovou převahou emigračního proudu směřujícího z českých zemí. Tato dlouhodobá pasivní bilance vrcholila za agrární krize v 80. letech a byla způsobena relativním přelidněním narážejícím v některých oblastech¹⁸¹ na omezené možnosti pracovního uplatnění. Podobně situaci nahrávala i užší integrace českých zemí do širšího státního celku. Z tohoto důvodu také žilo v roce 1910 ze všech 1,2 miliónu osob u nás narozených, ale již mimo české země žijících (tedy emigrantů), plných 750 000 (62,5 %) v ostatních zemích Předlitavska.

¹⁸⁰ Ze všech lidí narozených na Vysočině žilo k roku 1910 více než 10 % ve Vídni, což při předpokladu, že asi 1/4 všech na Vysočině narozených žilo mimo její hranice, tvoří kolem 40 % všech odtud vystěhovalých.

¹⁸¹ Před 1. světovou válkou dosáhla hustota zalidnění zhruba dnešních hodnot (okolo 130 obyv./km²).

Tabulka 2: Vystěhovalectví z českých zemí k r. 1910

místo pobytu u nás narozených a za hranice českých zemí emigrujících osob k r. 1910	počet	dílčí počet	% ze všech emigrujících
v ostatních zemí Předlitavska	750 000		62,5
- z toho ve Vídni		500 000	(10)
- z toho v Dolním Rakousku krom Vídně		120 000	(42)
mimo území Předlitavska	450 000		37,5
- z toho v USA		300 000	(25)
celkem	1 200 000		100

Pramen: Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ AVČR 1965, s. 210–213.

„Zahraniční“ emigrace z českých zemí odčerpávala v letech 1880–1910 svou intenzitou téměř 30 % celkového přirozeného přírůstku, v některých obzvlášť emigračních krajích, kde dosahovala její hodnota téměř 100 % přirozeného přírůstku (Jihočeský a Vysočina), se mohl podíl zahraniční migrace na přirozeném přírůstku pohybovat i nad 50 %. Největší imigrační centrum českých vystěhovalců byla přirozeně Vídeň, kam odcházelo přes 40 % všech „zahraničních“ emigrantů pocházejících z českých zemí. Vídeň měla celkem podle sčítání z roku 1910 na 2 031 000 obyvatel, z nichž jen menšinu 991 157 tvořili rodilí Vídeňané (49 %), ostatní se za svého života do Vídně přistěhovali. A právě plných 48 % všech těchto přistěhovalců (499 273 osob) mělo původ v českých zemích.¹⁸² Na tomto čísle se přibližně podílelo z více než 20 % území dnešního Jihočeského kraje a z asi 14 % území Vysočiny, tedy dvou vůbec nejvíce emigračních oblastí. Z ostatních by měly vysoké zastoupení i kraje Jihomoravský, Zlínský, Olomoucký a Plzeňský.¹⁸³ Jmenovitě pro příkladový kraj Vysočina (obdobně i pro Jihočeský a méně pro Jihomoravský kraj) mohl podíl přistěhovalců do Vídně tvořit v roce 1910 více než 10 % ku všem zde narozeným lidem!¹⁸⁴

¹⁸² Tzn. včetně českých Němců.

¹⁸³ Čerpáno z přehledné mapy uvedené v práci: L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, nestr. příloha.

¹⁸⁴ L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 271; uvádí pro oblast víceméně geograficky totožnou s rozsahem kraje Vysočina údaj 71 134 lidí příchozích z tohoto území do Vídně. Ostatní číselné hodnoty k problematice migrace do Vídně byly sestaveny na základě publikací: M. GLETTLER, *Die wiener*

Mimo migrace českého obyvatelstva do Vídně, jež zde byla blíže právě kvůli dobové aktuálnosti této cílové destinace z pohledu emigračních aktivit z Vysočiny rozebrána, směřovaly poměrně silné proudy vystěhovalců i do jiných míst. V rámci Předlitavska to bylo především Dolní Rakousko a v Zalitavsku jižní Uhry, z odlehlejších oblastí pak Rusko (Volyně), v zámoří hlavně USA¹⁸⁵, méně Argentina a Uruguay.

Počet obyvatel českých zemí *k roku 1910*, tedy v závěru demografické revoluce, lehce překročil hranici 10 miliónů (10,08) a průměrná hustota zalidnění dosáhla zhruba dnešních hodnot: 128 obyv./km². Díky postupující polarizaci a diverzifikaci hospodářského vývoje a koncentraci obyvatelstva se zvyšovaly rozdíly mezi jádrem a periferií, proto bylo přistoupeno od období středověku k opětovnému užití kategorie „silně periferní kraj“. Na rozdíl od aplikace na středověk se jedná o označení na základě autorem vymezených kategorií. Problém se zde jeví naopak u pojmu „marginální“, který kvůli již fungující dopravní síti a ekonomickým vztahům uvnitř víceméně integrovaného a propojeného socioekonomického systému pozbývá původní „čistý“ význam.¹⁸⁶

- a) Dřívější jádrovou ekonomickou i demografickou pozici si dále upevnila Praha. Naopak kraj Liberecký, který sice hustotou zalidnění vyhovoval této kategorii, byl v důsledku absence velkého rozvojového průmyslového centra nového typu předstížen vývojově dynamičtějším územím Ústeckého kraje a nově se mu přiblížil i na tuto kategorii povýšený Moravskoslezský kraj. Vyjma stagnujícího Libereckého kraje se na územích ostatních jmenovaných krajů nacházela hlavní tři nová a imigrační průmyslová centra českých zemí. Důkazem byla i jejich hustota zalidnění, která dosahovala vysoce nadprůměrných hodnot – nad 160 obyv./km².
- b) V minulém průřezu (1880) silná skupina krajů se spíše jádrovým postavením zaznamenala díky narůstající polarizaci v tomto období značných změn, a taky proto se zúžila na pouhé dva zástupce. Vymezeno hustotou zalidnění, splňoval její parametry pro své lehce nadprůměrné hodnoty (144 a 143 obyv./km²) jen růstový kraj Karlovarský a kraj Královéhradecký s opačnou, a to silně sestupnou tendencí.

Tschechen; M. GLETTLER, *Böhmisches Wien*; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

¹⁸⁵ Pro bližší informace o této problematice lze odkázat na práci J. POLIŠENSKÉHO, *Obecné problémy*.

V případě Královéhradeckého kraje se jednalo o poslední uhájení svého starého postavení, které postupně od poloviny 19. století ztrácelo a také v následujících obdobích se jeho vývoj odebíral směrem kategorií semiperiferie až periferie.

- c) Průměrných hodnot hustoty zalidnění ($122\text{--}133$ obyv./ km^2) a středového postavení na hierarchické ose jádro – periferie dosahovaly jak dříve lehce jádrové a tím pádem sestoupivší emigrační kraje Olomoucký a Pardubický, tak kvůli průmyslovému Brněnsku spíše imigrační Jihomoravský kraj.
- d) Status lehké periferie by náležel Plzeňskému, Středočeskému a Zlínskému kraji, kde, navzdory výrazně pasivní migrační bilanci, nedošlo k tak značné periferizaci a propadu jako u Vysočiny a Jihočeského kraje. Oproti nim měly výrazně vyšší hustotu zalidnění ($90\text{--}110$ obyv./ km^2), částečně i v důsledku přítomnosti několika rozvojových center (Plzeň, Kladno,...) a aktivnímu integrujícímu napojení na celkový socioekonomický systém českých zemí.
- e) To vše postrádaly poslední dva kraje: Jihočeský a Vysočina. Pokud bychom mohli dvě předcházející kategorie označovat z hlediska výše popsaných parametrů, příp. jejich výhodné geografické polohy za semiperiferie, pak u této skupiny to již možné není. Negativní dopad proběhnuvších polarizačních tendencí kapitalistické společnosti se právě zde nejostřeji projevoval ve vylidňování venkova, silné emigraci a místy až depopulaci a deindustrializaci. Aktivnímu zapojení v rámci kapitalistického systému bránily navíc: převaha šlechtického velkostatku v držbě půdy (v jižních Čechách), nedostatek energetických surovin a vzdálenost od ostatních růstových průmyslových center (Brno, Praha, Plzeň, Vídeň). Tato geografická distance se ukázala v negativním smyslu „lépe překonatelná“ vysoce intenzivní fluktuací pracovních sil, než nízkou intenzitou difúze kapitálu a ekonomických aktivit. Oba kraje sice dosáhly k roku 1910 ve své historii vůbec nejvyššího zalidnění (pro Vysočinu 79 a pro Jihočeský kraj 75 obyv./ km^2), avšak prakticky už v 2. polovině 19. století postrádaly jakýkoli zlatelnější růst. Stagnace absolutních čísel celkově znamenala v dosud rychle populačně a ekonomicky rostoucích českých zemích stejně rychlý relativní pokles Vysočiny a Jihočeského kraje v rámci celku – jejich periferizaci!

¹⁸⁶ Proto, pokud bude tento tvar dále používán, stane se spíše synonymem označení „silně periferního“ kraje.

Zákonný postup narůstající územní polarizace jádra a periferie, který přetrval společně s tržním systémem v rámci kapitalistické občanské společnosti až do konce 30. let 20. století, byl v 2. polovině 2. desetiletí narušen 1. světovou válkou. Ta ve svých dopadech zasadila značnou ránu dosavadnímu ekonomickému a populačnímu vývoji, zavedla kontrolu a plánování hospodářské produkce a v důsledku válečného úsilí a militarizace vedla, podobně jako v celé Evropě, k hospodářskému i společenskému vyčerpání. Válečné ztráty obyvatel českých zemí se odhadují na 370 tisíc, další následovaly za poválečné ekonomické krize a epidemie španělské chřipky. Po hospodářské stránce více postihovala zemědělskou výrobu a venkovské oblasti (rekrutace – „....., neboť rolníci syni zvyklí na tvrdou práci na čerstvém vzduchu měli lepší psychickou i fyzickou způsobilost ke službě v armádě než jejich méně zdatní a častěji nežádoucím ideálům podléhající druhové z města.“¹⁸⁷). Proto i přímé frontové ztráty byly pro tyto oblasti vyšší, zatímco nepřímé demografické dopady byly znatelnější ve městech (hladomor a problém zásobování). Za povšimnutí stojí podílově vyšší ztráty českých Němců (větší nadšení při mobilizaci, vyšší spolehlivost a častější nasazování v boji?) než Čechů. Tento paradox dvou předcházejících tvrzení ovšem nebyl dosud spolehlivě českou historiografií vysvětlen. Ze statistik sčítání obyvatelstva je zjevné, že největší populační pokles zaznamenal Liberecký kraj, následovaný dalšími německými a smíšenými kraji: Královéhradeckým, Karlovarským a Pardubickým. Druhou, mírněji poklesovou skupinu tvořily kraje: Středočeský, Jihočeský, Olomoucký a Vysočina. Tyto by vyhovovaly svým charakterem spíše prvnímu důvodu ztrát (vyšší zastoupení EAO v priméru a vyšší podíl obyvatelstva žijícího v sídlech do 2 000 obyvatel, než byl průměr českých zemí). Navíc kopírovaly i za války v jejich případě dlouhodobou periferizační tendenci. Z tohoto pohledu lze konstatovat, že se válečné události dotkly Vysočiny způsobem, který výrazně nevybočoval a jinak též potvrzoval dosavadní sestupný vývoj.

¹⁸⁷ Citace z: A. NOVÁČEK, *Směřování k pozemkové reformě za 1. světové války*. Seminární práce, Praha, FF UK 2001, s. 13.

4.3.3. Období 1. republiky: 1918–1938

Vznik samostatné Československé republiky sice znamenal završení stoletého procesu emancipace českého (resp. slovenského) národa, ale zpočátku byl spojen i se značnými socioekonomickými obtížemi. A to i přesto, že se na našem území nalézala hlavní a nejkonkurenceschopnější část hospodářské kapacity bývalé monarchie¹⁸⁸ včetně strategických výrobních odvětví. Jednalo se o hospodářské a demografické poškození našeho území válkou, k těmto problémům se ještě přidala poválečná hospodářská krize (1919–23) spojená s transformací československé ekonomiky. K hlavním úkolům transformace patřilo především vybudování fungujícího soběstačného národního hospodářství po rozpadu starého rakousko-uherského podunajského integračního celku. Národohospodářská politika státu, jejíž tvůrcem byl i Alois Rašín, sáhla z tohoto důvodu k přímým zásahům do tržního systému¹⁸⁹: nostrifikace podniků, osamostatnění české měny a její zpevnění, vyvlastňování pozemků velkostatků a pozemková reforma, celní protekcionismus, industrializace Slovenska, elektrifikace či budování infrastruktury. Úspěšnost těchto státních zásahů je patrná z faktu, že hospodářství Československa dosáhlo své předválečné úrovně v roce 1923, jako jedna z prvních evropských zemí.¹⁹⁰ Naopak nevyřešená zůstává po celé *meziválečné období* otázka národnostní, která v závěru vedla ve své podstatě k rozkladu a rozpadu 1. republiky. Nově nastolená situace nejvíce poškodila dřívější exportní odvětví českého hospodářství: cukrovarnictví, lihovarnictví, sklářství a textilní průmysl, která, díky ztrátě trhů na území bývalé monarchie, musela omezovat objemy své výroby. To mělo pochopitelně i negativní dopad na území, na němž byla lokalizována. K dalším faktorům ovlivňujícím ekonomický a přirozeně i demografický vývoj jednotlivých regionů přibyla ztráta přímého vlivu Vídně a tím posílení centrální pozice Prahy, jako hlavního integračního střediska českých zemí.

Silnější centrální postavení Prahy zvýšilo i její přirozenou imigrační přitažlivost, která se záhy odrazila v zákonitém poklesu podílu obyvatelstva na území některých

¹⁸⁸ V. Lacina tyto podílové hodnoty vyčíslil takto: ČSR zabírala 21 % plochy, 26 % obyvatelstva, 60–70 % průmyslové výrobní kapacity a 32,1 % hrubého národního jmění celého bývalého Rakousko-Uherska. V. LACINA, *Zlatá léta*.

¹⁸⁹ Tyto praktikovala již vídeňská vláda od roku 1915 z důvodu militarizace ekonomiky a ani v poválečném kontextu doby nešlo o nic výjimečného.

českých krajů: Královéhradeckého, Pardubického, Plzeňského, Jihočeského a Vysočiny. Opačný vývojový mechanismus naopak nastal u bývalé širší spádové oblasti jiného centra – Vídně. Lze se domnívat, že vytvoření hranic mělo v případě Moravy spíše populačně pozitivní efekt. Přeshraniční vztah sice snížil možnosti difúze kapitálu z Vídně a ekonomických aktivit vázaných na toto sídlo¹⁹¹, ale znamenal prakticky konec odlivu pracovních sil tímto směrem. Vedle strategické geografické polohy mezi Čechami a Slovenskem byl právě tento fakt, jak se dá usuzovat, příčinou relativního posilování demografického i ekonomického postavení moravských krajů v rámci českých zemí v meziválečném období.¹⁹² I přes tyto dílčí strukturální změny pokračovaly trendy ekonomického vývoje započaté industrializací a přirozené pro tržní kapitalistické hospodářství. Nadále přetrvávala vysoká sociální a ekonomická vývojová dynamika a dominance selektivních – polarizačních tendencí vedoucích ke zvyšování koncentrace obyvatelstva v rámci již stabilní sídelní struktury. Toto bylo nejlépe patrné v době vrcholné hospodářské konjunktury 1924–29. Nejvyšší dynamiku růstu a rovněž populační koncentrační potenciál vykazovaly, krom sektoru služeb, strategická průmyslová odvětví výrobních prostředků: hutnictví, strojírenství a chemie, ze spotřebního průmyslu pak průmysl konfekce, obuvi (Baťa) a papírenství. Po období boomu přišla v letech 1929–33 (u nás od 1930, vrcholila 1933 a doznívala až do poloviny 30. let) dosud největší světová krize kapitalistického hospodářství. Velký pokles objemu výroby a miliónová nezaměstnanost postihly kromě zemědělství především spotřební průmysl a exportní odvětví.¹⁹³

Demografický meziválečný vývoj vykazoval tendence postupného snižování natality při relativně stabilní a nízké míře mortality. Přirozený roční přírůstek obyvatelstva se tak dostal záhy z průměrných 8,5 % v 1. polovině 20. let na pouhých 2,2 % v 2. polovině 30. let a nasvědčoval ukončení zhruba stopadesátiletého procesu demografické revoluce. Vnitřní rozdíly v přírůstku přirozenou měnou¹⁹⁴ nehrály

¹⁹⁰ Pro srovnání: Francie dosáhla předválečné hospodářské úrovně také 1923, Maďarsko 1926, Německo 1927 a Rakousko 1928.

¹⁹¹ Dodávky životně důležitých surovin do Vídně (uhlí z Ostravska) probíhaly i nadále a navíc se staly zárukou kladného politického vztahu a spolupráce s Rakouskem.

¹⁹² Viz příloha 3.

¹⁹³ Stejně jako za ekonomická krize po 1. světové válce. Kvůli tímto zhoršené životní úrovni mělo sudetoněmecké obyvatelstvo průměrně nižší přirozený přírůstek, vyšší nezaměstnanost, a tak i důvod k nespokojenosti a fašizaci.

¹⁹⁴ Venkov měl tradičně větší míru porodnosti než města.

v celkové změně obyvatelstva jednotlivých krajů velkou rolí. I v meziválečném období byl tedy rozhodující pro populační dynamiku regionů především pohyb mechanický. Nadále probíhalo vnitřní stěhování z venkova do hlavních růstových průmyslových oblastí nového typu: Ostravska, Prahy a okolí, Podkrušnohoří, Plzně, Hradce Králové, Pardubic, Brna a Zlína. Vnější emigrace do zahraničí klesla po ztrátě své dřívější hlavní cílové destinace – Vídně na nižší úroveň, přesto odchází znatelný počet lidí (pomineme-li Slovensko) převážně do Ameriky, méně do Ruska či Francie. Vystěhovalectví za hranice svého území postihovalo hlavně venkovské oblasti dnešních krajů: Hradeckého, Pardubického, Plzeňského, Jihočeského a Vysočiny.¹⁹⁵ U posledních dvou můžeme hovořit vlivem stále silně záporného migračního salda o pokračující celkové depopulaci.

Po demografických a hospodářských ztrátách za 1. světové války došlo k polovině 20. let k vyrovnání a překročení předválečné (1910) úrovně a v roce 1930 již na území českých zemí žilo 10,67 miliónů obyvatel. Podobně převyšovala i průměrná hustota zalidnění 135,3 obyv./km² dnešní stav. Z důvodu následného poválečného odsunu Němců dosáhly zvláště některé dnešní kraje při sčítání 1930 svého populačního maxima: Plzeňský, Karlovarský, Ústecký, Olomoucký, ale i Středočeský kraj. Kategorizace teritoriální polarizace na ose jádro – periferie nedosáhla dle populačního faktoru v konfrontaci s minulým průřezem stavu vztaheného k roku 1930 velkých změn, což potvrzovalo existenci též dlouhodobých tendencí populačního a hospodářského vývoje českých zemí.

a) Stávající silně jádrové postavení si dále posílila Praha a Moravskoslezský kraj.

Význam převážně jazykově německých krajů Ústeckého a Libereckého proti nim naopak lehce utrpěl, a to příčinou vyšších válečných ztrát a kopírování průměrného populačního růstu ve 20. letech. Všechny jmenované regiony převyšovaly 175 obyv./km², a tak si držely značný odstup od průměrné hustoty zalidnění českých zemí.

b) Ve skupině spíše jádrových došlo pod tlakem pokračujících trendů z předcházejících období (relativního poklesu starých textilních oblastí a trvalého vzestupu průmyslových center nového typu) k hierarchické výměně Královéhradeckého kraje nově za Jihomoravský. Důvodem zde byla i výše popisovaná změna migračních

¹⁹⁵ Pro úroveň politických okresů viz *Atlas československých dějin*.

proudů. Karlovarský kraj si po ztrátě za 1. světové války populačně polepšil a hodnoty zalidnění obou krajů se tak pohybovaly nad průměrem, okolo 150 obyv./km².

- c) Středové postavení v rámci socioekonomického systému by, dle jejich průměrné hodnoty zalidnění 130–140 obyv./km² náleželo Olomouckému a Královéhradeckému kraji. Ze stejných příčin, ze kterých došlo k poklesu Královéhradeckého kraje, se o stupeň níže posunul i sousední Pardubický kraj. Zatímco jejich hlavní střediska Hradec Králové a Pardubice rostla, venkovské oblasti trpěly emigrací až depopulací. Celkově lze konstatovat, že bývalá hospodářská a populační váha východních Čech se posouvala dále na východ, na Moravu.
- d) Skupina krajů, které se nacházely v semiperiferním až periferním postavení, se dále rozšířila a vnitřně diferencovala. Na jedné straně stál Pardubický, Středočeský a po industrializaci svého nového růstového centra i Zlínský kraj. Právě meziválečné období odstartovalo proces postupné jadernizace Zlínského kraje, jehož výsledkem je dnešní spíše jádrový stav. Na samém chvostu této skupiny by se ještě mohl pohybovat kraj Plzeňský, který by sice svou značně podprůměrnou hustotou zalidnění (93,9 obyv./km², proti 110–121 obyv./km² u třech výše jmenovaných) spadal spíše do poslední kategorie, ale díky důležitosti růstové průmyslové Plzně tvořící pevnou součást integrovaného socioekonomického systému státu, se lze nadále přiklánět k označení „semiperiferie“.
- e) Na druhé straně, jako učebnicová ukázka periferního postavení, se v nezáviděníhodné situaci vyjímaly již dlouhodobě kraje Jihočeský a Vysočina. Můžeme je plným právem považovat za „pasivní oběti“ šířeji vymezeného období industrializace a zákonité územní polarizace v rámci tržních kapitalistických mechanismů. Výsledkem takřka sta let jejich intenzivní periferizace byla nízká hustota zalidnění. Tato činila 71,5 a 76,7 obyv./km², což představovalo 53 % a 57 % průměrné hustoty zalidnění českých zemí.

Zmíněnému demografickému ukazateli plně odpovídal na Vysočině (ale i v Jihočeském kraji) též stav a vývoj hospodářství a nedostatečné ba pasivní zařazení kraje do celkového socioekonomického systému českých zemí. Nevzniklo zde s výjimkou slabší Jihlavy větší středisko nadregionálního významu. Průmyslová výroba

byla decentralizovaná, s převahou malých až středních podniků. Zemědělství, které stále zaměstnávalo největší část zdejšího obyvatelstva, dosahovalo se svou slabou technickou úrovní jen nízké produktivity, intenzity a specializace výroby (krom bramborářství a dobytčářství). Kapitalistickou formu agrární výroby nepomohla výrazně prosadit ani prvorepubliková pozemková reforma roztržitější pozemkový majetek šlechtického velkostatku.¹⁹⁶ Nižší životní úroveň, chudoba a vyliďňování venkova tak dále „lily vodu na mlýn“ emigraci, která znovu od 80. a částečně 90. let 19. století přerostla v tomto období v přímou depopulaci. Vystěhovalectví už sice nesměřovalo do „nyní zahraniční“ Vídně, nýbrž o to více posílilo zbývající dva starší směry (do Prahy a Brna). Porodnost ve srovnání s minulým obdobím značně poklesla a do vývoje nemalou měrou zasáhly válečné dopady 1. světové války i události několika let po 2. světové válce. Kvůli těmto všem faktorům zažívala Vysočina novou, čtyřicetiletou éru přímé depopulace.¹⁹⁷ V delším horizontu 80 let kapitalistické industrializace (1850–1930) prodělala právě Vysočina vzhledem k ostatním 13 krajům největší pokles svého podílu na celkovém počtu obyvatelstva českých zemí. Jinými slovy došlo u ní ze všech srovnávaných celků k největší periferizaci! Původní podíl 7,7 % z celé, na našem území žijící populace k roku 1850 následně klesl na pouhých 5 % k roku 1930, tedy o třetinu z původního podílu. Pro srovnání, ze všech devíti takto relativně poklesových krajů¹⁹⁸ se jí výší podílového poklesu blížil, dle propočtů, jen Jihočeský kraj (z 9,1 % na 6,7 %, tedy o čtvrtinu).¹⁹⁹ Průřezový horizont 1930 znamenal pro Vysočinu z pohledu faktoru obyvatelstva vrchol jejího periferního postavení, ale zároveň i konec dalšího propadu. Do příštího půlstoletí měla vkročit s vyhlídkami relativní stagnace v rámci celkového socioekonomického systému Česka.

4.3.4. Období otřesů a přesunů: 1938–1948

Poměrně krátká doba desíti let 1938–1948 byla označena za období otřesů a přesunů z toho důvodu, že došlo v poměrně krátkém časovém rozpětí v českých

¹⁹⁶ V případě Vysočiny už dříve převládala střední a drobná držba půdy (ovšem kapitálově slabá).

¹⁹⁷ Bráno generalizovaným pohledem populačních změn za průřezová období: 1910 – 1921 – 1930 – 1950.

¹⁹⁸ Kraje seřazeny dle výše podílového poklesu za období 1969–1930 sestupně: Vysočina, Jihočeský, Královéhradecký, Pardubický, Liberecký, Plzeňský, Středočeský, Olomoucký, Zlínský.

¹⁹⁹ Blíže k vývoji podílů jednotlivých krajů na populaci Česka viz příloha 3.

dějinných k dosud největšímu zásahu do kontinuálního vývoje socioekonomického systému státu. Svým rozměrem se mu snad mohl blížít jen samotný dopad třicetileté války. První událostí bylo rozdělení historického a dosud kompaktního státního celku. Odtržením převážně Němci obývaných Sudet a jejich přičlenění k hitlerovskému Německu přišly české země o zhruba 30 % území, 33 % obyvatelstva, 25 % zemědělské a 45 % průmyslové produkce. Současnou správní administrativou vymezeno jednalo se o celý Karlovarský, téměř celý Ústecký a Liberecký, větší část Moravskoslezského a Plzeňského, polovinu Olomouckého a menší část Královéhradeckého, Pardubického, Jihočeského a Jihomoravského kraje. Tím byl výrazně narušen starý integrační systém českých zemí. Statistiky válečných ztrát se rozcházejí, a to díky roztržitému Československu do více politických celků. V přibližné rovině lze předpokládat, že válečné události si mezi léty 1939–1945 vyžádaly více než 270 tisíc obětí mezi občany Československa žijícími před rokem 1938 na území českých zemí (z toho téměř 120 tisíc Židů, 100 tisíc sudetských Němců a 50 tisíc Čechů).²⁰⁰ Výroba byla v obou částech rozdělených českých zemí silně militarizována a přeorientována na válečnou produkci, dalších 600 tisíc bývalých československých občanů bylo posláno do třetí říše na práce pro válečnou mašinerii. Z hospodářského hlediska došlo k závažné devastaci našeho území. Přes toto vše dosáhl počet obyvatel českých zemí v roce 1941/42 svého dějinného maxima (11,2 miliónů) a oproti 30. letům se v letech 40. zvýšila z demografických ukazatelů rovněž i celková porodnost. Trend vyšší porodnosti se i nadále v 2. polovině 40. a 1. polovině 50. let držel na vysoké úrovni, ovšem při sníženém úhrnu úmrtnosti. Proto hovoříme v tomto období o jisté poválečné demografické expanzi přirozenou měnou. V celkovém součtu však pomohl tento fakt pouze zmírnit populační ztráty způsobené vysídlením asi 2,3 miliónů sudetských Němců (další opustili republiku sami prchající před Rudou armádou)²⁰¹ v letech 1945–1947. V druhé polovině 40. let, době politické a hospodářské obnovy státu, došlo kromě politických i k významným a zásadním hospodářským změnám: znárodnění a postátňování ekonomiky, tzv. druhá pozemková reforma spojená s částečným doosídlením uvolněného pohraničí, počátek kolektivizace venkova, státní industrializace a obnova infrastruktury. Celkový posun společnosti doleva znamenal

²⁰⁰ Většina odhadů nezahrnuje do „československých“ ztrát sudetské Němce!

²⁰¹ Blíže k problematice T. STANĚK, *Vysídlení Němců*.

postupnou odluku od kapitalismu volné soutěže k plánovanému hospodářství s rozhodujícím podílem státních subjektů. Socializace výrobních faktorů a budování socialistické společnosti přinesly i značné proměny v mechanismech vývoje postavení v hierarchickém územním systému jádro – periferie, které se plně projeví v následujícím čtyřicetiletém období.

Vezmeme-li rok 1950 za reprezentativní výsledek uplynuvšího „období otřesů a přesunů“, zaznamenáme proti roku 1930 znatelné změny v postavení některých krajů na bázi polarizace jádro – periferie. Čistý úbytek obyvatelstva za těchto 20 let o 1,8 miliónu (–17 %) znamenal při počtu 8,9 miliónů lidí na území českých zemí snížení hustoty zalidnění na 112,8 obyv./km². Mezi kraji však můžeme pozorovat značné rozdíly:

- a) Hlavním rysem byl příkrý populační propad vysídleneckých oblastí bývalých Sudet, které ani přes následnou intenzivní rekolonizaci nikdy nedosáhly míry zalidnění a svých podílů na obyvatelstvu českých zemí (procentuální populační váhy), jaké jim náležely v roce 1930. Největší populační regrese byla patrná na území dnešních krajů (dle procentuálně vyjádřené míry úbytku za období 1930 – 1950 seřazeno sestupně): Karlovarský –51 %, Ústecký –35 %, Liberecký –32 %, Plzeňský –26 %, Jihočeský –23 %, Královéhradecký –19 %, Olomoucký –18 %, Pardubický –18 %. Rychlá, leč nedostatečná výměna obyvatelstva v těchto krajích narušila kontinuitu historického vývoje, ve svých důsledcích pozměnila jejich charakter a trvale zhoršila postavení uvnitř celého socioekonomického systému.
- b) Naopak dlouhodobé přenesení těžiště výroby a populační váhy směrem do vnitrozemí pozitivně ovlivnilo, i přes dílčí pokles populace díky migračnímu odlivu do doosídlovaného pohraničí, postavení krajů: Moravskoslezského –13 %, Vysočiny –13 %, Středočeského –10 % a Jihomoravského –6 %. Podprůměrný populační pokles u nich znamenal relativní mírný nárůst jejich podílu na celkové populaci.
- c) Ojedinelý absolutní vzestup hodnot znamenající skok v relativním postavení, a tedy zjevnou jadernizaci prodělal Zlínský kraj (+10 %) a hlavní město Praha (+11 %), která dosáhla při 1 miliónu obyvatel dnešní podíl více než 11 % na celé české populaci.

Po těchto posunech by vypadal výsledný stav stratifikace *k roku 1950* dle dnešních VÚSC na základě faktoru hustoty zalidnění následovně:

- a) Skupina výrazně jádrových regionů se zúžila na pouhé dva kraje: Moravskoslezský a Prahu, které si ještě více prohloubily své hegemonné pozice trvalým posílením ekonomického významu.
- b) Spíše jádrový status lze přisuzovat přechodně populačně silně regresivnímu Ústeckému kraji a průmyslově růstovým krajům Jihomoravskému a Zlínskému. Jejich hlavní městská centra (podobně i Ostrava a Praha) včetně mladého rozvojového Zlína můžeme označovat za klíčová a se silným integračním potenciálem pro celý obnovený socioekonomický systém v 2. polovině 20. století (navíc snad ještě Plzeň, Hradec Králové a Pardubice). Těto skutečnosti nasvědčovala i jejich nadprůměrná hustota zalidnění 120–140 obyv./km².
- c) Středního, resp. neutrálního postavení v systému teritoriální polarizace dosahoval dlouhodobě Olomoucký kraj, a dále Liberecký a Královéhradecký kraj, které byly ještě před 80 lety dva nejhustěji osídlené. K polovině 20. století klesla jejich průměrná hustota zalidnění k hodnotám, které zde existovaly už před 100 lety: 110–120 obyv./km², ovšem další relativní pokles měly ještě před sebou.
- d) Také kategorie lehce periferních území se podobně jako skupina jádrových regionů ztenčila na dva – Pardubický a Středočeský kraj, které se hodnotou hustoty zalidnění (kolem 100 obyv./km²) a spíše semiperiferním postavením liší od ostatních – periferních krajů.
- e) K již tradičním čistě periferním oblastem, „pasivním obětím rostoucí polarizace v období industrializace“: Jihočeskému kraji a Vysočině, přibyly nové „oběti globální politiky“: Karlovarský a Plzeňský kraj. V polovině 20. století stály na okraji nové strategie ekonomických zájmů (s výjimkou samotné průmyslové Plzně a Sokolovské hnědouhelné pánve), čemuž by i odpovídala jejich podprůměrná hustota zalidnění v intervalu 57–85 obyv./km².

Z početního rozšíření periferní skupiny na jedné a posílení významu Prahy na straně druhé se můžeme domnívat, že popsané období zvrátů a přesunů s nebyvale vysokou mírou vývojové populační dynamiky zvýšilo, na rozdíl od jiných podobně

kritických etap populačního vývoje (třicetiletá válka, 1. světová válka), koncentraci obyvatelstva a tím nerovnoměrnost v jeho územním rozmístění v českých zemích.

Vysočina, přes nepatrné relativní zvýšení svého podílu na populaci českých zemí (z 5,0 % 1930 na 5,2 % 1970), zůstávala i nadále krajem s druhou nejnižší hustotou zalidnění a táž pozice mu tím pádem náležela i mezi periferiemi. Její nezáviděníhodné postavení ovšem již nesdílel pouze Jihočeský kraj, ale též Plzeňský a Karlovarský kraj. Po ztrátě 13 % obyvatel z původního stavu k roku 1930 vlivem pokračující předválečné emigrace, válečných ztrát, odsunu 35 000 zdejších Němců a odlivu kolonistů do blízkého pohraničí klesla její průměrná hustota zalidnění na 66,6 obyv./km², nejnižší hodnotu zhruba od 1. třetiny 19. století. Jiné trendy a odklon od dosavadních mechanismů proměn teritoriální polarizace však již naznačovaly vstup do nové etapy vývoje.

4.3.5. Období socialismu: 1948–1989

Tato nová, více než čtyřicetiletá etapa vývoje poněkud vybočovala svým charakterem z dosavadní industriální éry. Představovala jednak její poslední fázi, jednak ji navzdory trendům hospodářství rozvinutého kapitalistického světa nepřiměřeně prodlužovala, a tak oddalovala vstup do nové éry ekonomického vývoje – éry post-industriální. Tímto umělým udržováním extenzivní a kvantitativní fáze hospodářského vývoje i pozdržením zákonitého živelného nástupu kvalitativních a intenzifikačních tendencí došlo k jistým deformativním projevům. Upřednostňování průmyslové výroby, v jejím rámci především těžkého průmyslu, převaha státního sektoru a méně pružné velkovýroby předurčily československou ekonomiku (od 60. let) k posupnému technickému zastarávání a zaostávání za Západní Evropou. Tento trend byl ještě více podtržen změnou hospodářsko-politické orientace na státy RVHP (1949), na spolupráci s méně rozvinutými státy, na kterou Československo spíše materiálně doplácelo. S výjimkou dvouletého plánu obnovy (1947–48) a částečně i 1. pětiletého plánu – industrializace (1949–53) nepřineslo státem plánované hospodářství kýžený efekt, naopak. Nepodléhalo sice tolik zvůli tržních mechanismů, ale přesto se neubránílo

projevům cyklického vývoje – krizím a konjunkturám.²⁰² Největší krize spojená s absolutním poklesem HDP proběhla 1962–63 a po neúspěšném pokusu o reformy v 60. letech přišla doba normalizační stagnace 70. a 80. let. V rovině regionálního rozvoje vykazuje *první fáze období socialismu (50. a 60. léta)* poměrně značnou míru vývojové dynamiky. Ta byla určována hlavně realizací plánů socialistické industrializace a projevila se ve vysoké fluktuaci pracovní síly. Zde je ovšem potřeba rozlišit dvě tendence.²⁰³ Na jedné straně stála nivelizační koncepce vlády tzv. „jeden okres, jedna fabrika“, tedy proporcionální lokalizace průmyslu tak, aby co nejvíce kopírovala stávající rozmístění pracovních sil a pomohla i v dosud neprůmyslových oblastech vytvořit vrstvu politicky relativně spolehlivé opory moci – průmyslového dělnictva. Na straně druhé byla nutnost dalšího rozvoje tradičních center těžkého průmyslu a těžby uhlí s vysokým přirozeným potenciálem koncentrace obyvatelstva. Obě tendence vývoje se sice shodovaly ve svých dopadech na strukturální změnu zaměstnanosti (navýšení podílu zaměstnaných žen a odliv pracovní síly z priméru do preferovaného sekundéru), ale rozcházely ve směru svého působení na regionální rozvoj. Zatímco nivelizační koncepce zpomalila tendenci dlouhodobého propadu periferních území v rámci socioekonomického systému, koncentrační tendence podnítila nový rozkvět a posílení tradičních oblastí se strategickými obory velkovýroby (uhelné a hutní Ostravsko, podkrušnohorské hnědouhelné revíry, zbrojařské Brno a Pomoraví). Výsledkem působení obou zčásti protichůdných trendů se stal sice další nárůst územní koncentrace obyvatelstva, ale narozdíl od období kapitalistické industrializace nebyly už sledované polarizační posuny mezi kraji tak výrazné.

Podmíněnost demografického vývoje ekonomickým faktorem se plně projevila, podobně jako v ostatních obdobích industriální éry, i ve čtyřiceti letech socialismu. Vysoká míra počátečního dynamického extenzivního hospodářského rozvoje přinesla s sebou podobně vysoký kvantitativní populační nárůst. Relativně vysoký přirozený přírůstek obyvatelstva z poválečných let přetrval i v letech 50., avšak vlivem klesající porodnosti ztratil v 60. letech své původní tempo. Přechodně zvýšená porodnost v

²⁰² Blíže se k této hospodářské problematice vyjadřuje např. Karel KAPLAN, *Československo v letech 1945–1948*, Praha, SPN 1991, 153 s.; Karel KAPLAN, *Československo v letech 1948–1953*, Praha, SPN 1991, 149 s.; Karel KAPLAN, *Československo v letech 1945–1948*, Praha, SPN 1992, 146 s.;

²⁰³ Uvádí je M. HAMPL, *Vývoj systému*, s. 35–52.

důsledku pozitivní propopulační politiky státu v 70. letech přešla v 80. letech do fáze populační stagnace a dál v letech 90. se propadla do záporné bilance – celkové depopulace. Fluktuace obyvatelstva probíhala především uvnitř krajů (přesněji v rámci okresů), a to z venkova do měst, v celostátním rozměru jen v menší míře (do hlavních oblastí těžkého průmyslu, především pak na Ostravsko). Vnitřní migrace se držela od doby svého dějinného vrcholu v 2. polovině 40. let i v letech 50. na relativně vysoké úrovni, ale od těchto roků až dodnes postupně slábne a rovněž populace se stává v řádu pohybů mezi jednotlivými kraji stabilizovanou až statickou.²⁰⁴ To značilo pozvolné utlumování extenzivního trendu vývoje sociálněekonomického systému. Emigrace do zahraničí s celkovým čtyřicetiletým objemem odhadovaným na 250 000 probíhala ve dvou hlavních vlnách: 1. (1948–55) čítající 50 000 lidí a 2. (1968–69) se zhruba 140 000 vystěhovalými. Svým politickým charakterem kontrastovala s převážně ekonomickou emigrací v předcházejících téměř sto letech. Vztahovala se hlavně na kruhy inteligence a starých elit, tudíž městské prostředí, zvláště Prahu.²⁰⁵ Ani tak ale nedosahovala hodnot konce 19. století a její vliv na sledované posuny v teritoriální polarizaci byl zanedbatelný.

Za první dvacetiletí (1950–1970) stoupl celkový počet obyvatel o 900 tisíc a k roku 1970 dosáhl 9,8 miliónů s průměrnou hustotou zalidnění 124,4 obyv./km². Zmíněná poměrně vysoká míra vývojové dynamiky a fluktuace obyvatelstva v období socialistické industrializace se narozdíl od mikroregionální úrovně příliš neprojevila v posunu vzájemného územního hierarchického postavení jednotlivých dnešních krajů:

a) I po dvaceti letech socialismu si pozice demografických a ekonomických koncentračních jader udržely Praha a Moravskoslezský kraj. Praha pro své specifické územní čistě městské vymezení a Moravskoslezský kraj kvůli svému prioritnímu a strategickému statutu vpravdě „železného srdce Československa“ – Ostravska. Svůj zrychlený tep prokázal tento kraj, narozdíl od stagnující Prahy, vůbec nejrychlejším tempem růstu ve srovnání s ostatními 13 administrativními celky. Kvůli svému více

²⁰⁴ Statisticky tento trend podložil a osvětlil ve své studii Z. ČERMÁK, *Transformační procesy*, s. 183. Roční průměry intenzity vnitřní migrace v ČR mezi 76 okresy (platné 1960–2001): 1951 = 42,2 %, 1959 = 21,5 %, 1961–65 = 18 %, 1966–70 = 16 %, 1971–75 = 15 %, 1976–80 = 14 %, 1981–85 = 12,5 %, 1986–90 = 12,5 %, 1991–94 = 10,4 %.

²⁰⁵ Nedosahovala ale takové intenzity, aby se jí dala jednoznačně odůvodnit stagnace Prahy v 50. a 60. letech.

než trojnásobku průměrného populačního růstu českých zemí dosáhl k roku 1970 průměrné hustoty zalidnění 208,4 obyv./km².

- b) Rovněž skupina lehce jádrových krajů zůstala beze změny. Ústecký, Jihomoravský a Zlínský kraj, na jejichž území se také nacházela a rozvíjela klíčová průmyslová centra a z toho podnětu přinejmenším kopírovala celkové průměrné růstové tempo populace českých zemí (v případě dynamického Zlínského kraje jej převyšovalo 1,5x). Koncentrace obyvatelstva v těchto třech krajích překračovala průměr, a tak se jejich hustota zalidnění pohybovala v intervalu 138–154 obyv./km².
- c) Střední hodnoty hustoty zalidnění (118 a 120 obyv./km²) kopírovaly, čímž své nevyprofilované postavení ve smyslu polarizace jádro – periferie jistily, kraje Olomoucký a Liberecký. Zatímco Olomoucký kraj vykazoval dílčí absolutní i relativní růst, u kraje Libereckého naopak došlo k dalšímu relativnímu poklesu podílu na veškerém obyvatelstvu českých zemí. Můžeme se domnívat, že důvod tkvěl v relativní absenci socialistické industrializace. Stejně tomu bylo u periferizujícího se Královéhradeckého a zčásti i Plzeňského kraje. Vysvětlení, proč na těchto územích nedošlo v tomto období k výraznější industrializaci, lze spatřovat ve skutečnosti, že se jednalo o již průmyslově vybavené kraje, navíc s velkým podílem osob účastnících se na rekolonizaci pohraničí, tedy osob spíše režimu zavázaných a politicky spolehlivých.
- d) Kategorii spíše periferních krajů dle faktoru obyvatelstva by bylo možné přisoudit Pardubickému a Středočeskému kraji ze zcela stejných důvodů jako před 20 lety. Navíc k nim můžeme nově řadit i kraj Královéhradecký, který vykázal za období 1950 až 1970 ze všech 14 celků nejvyšší relativní pokles v rámci socioekonomického systému vlivem absolutní populační stagnace (v 60. letech dokonce i menšímu úbytku) obyvatelstva. Pardubický kraj víceméně kopíroval kvůli rozvoji svého centra růstový průměr Česka, ovšem Středočeský kraj udržoval růstové tempo sotva poloviční. I přes významné industrializační počiny se jeho území postupně stalo novodobou zdrojnicí pracovní síly doplňující své spádové centrum – Prahu, která by se jinak bez tohoto imigračního proudu pravděpodobně stala již tehdy depopulační (zahraniční emigrace a pasivní bilance pohybu přirozenou měnou). Jejich semiperifernímu postavení odpovídaly i hodnoty hustoty zalidnění v rozpětí 106–114 obyv./km².

e) Hluběji v demografickém a ekonomickém systému českých zemí se nacházely již jen zjevně periferní kraje: Jihočeský, Vysočina, Plzeňský a Karlovarský. Kromě Karlovarského kraje (90 obyv./km²), který lze z důvodu striktně provedené kategorizace na základě statisticky vymezených intervalů hustoty zalidnění považovat za jakýsi přechod do spíše periferního postavení, dosahovala jejich hustota zalidnění relativně velmi nízkých hodnot: Jihočeský kraj = 57,4; Vysočina = 71,4; Plzeňský kraj = 72,8 obyv./km². Karlovarský kraj by mohl být z ekonomického hlediska označen i jako semiperiferní, zvláště přihlédneme-li k jeho obnovenému energetickému potenciálu a po Moravskoslezském kraji druhé nejvyšší míře populačního růstu – 2x vyšší než vykazoval český průměr. Jihočeskému kraji a Vysočině se v tomto období podařilo zmírnit svůj dříve rychlý propad, tedy dosavadní tempo periferizace, vděčící za to nivelizační koncepci socialistické industrializace. K úplnému zastavení další periferizace, ba mírnému obrácení tohoto 150 let přetrvávajícího trendu²⁰⁶ pak došlo až ve druhém dvacetiletí socialismu u nás.

V případě Vysočiny a jejího podílu na celkové populaci českých zemí už nedocházelo k výraznějším změnám. Jen lehce se z důvodu nižšího růstu počtu obyvatel snížil její podíl z 5,2 % v roce 1950 na 5,0 % v roce 1970. Naopak mírně nadprůměrné tempo růstu v 80. letech navýšilo podíl na 5,1 %.²⁰⁷ Obecně můžeme tyto malé posuny oběma směry generalizovat do pojmu stagnace, která byla patrná i v stabilním poměru hustoty zalidnění ku celkovému průměru hustoty zalidnění Česka. Tento poměr se pohyboval v rozmezí 57–59 % zemského průměru.²⁰⁸ Větší dynamiku vývoje než u mezikrajského srovnání vykazovalo ovšem její území na vnitřní – mikroregionální úrovni. Vládní nivelizační politice „cukru“ (zřizování průmyslových velkopodniků) a „biče“ (kolektivizace²⁰⁹) se do poloviny 50. let podařilo v základních rysech provést industrializaci (strojírenský podnik Žďas ve Žďáře nad Sázavou) a dobudovat významnou dopravní tepnu, hlavní železniční spojnici Havlíčkův Brod – Žďár – Brno přes Křižanov. Tato skutečnost napomohla k obnovení užší integrace

²⁰⁶ Vztaženo k Vysočině, u Jihočeského kraje sahalo toto období ještě hlouběji do historie, nejméně o 100 let.

²⁰⁷ Viz příloha 3.

²⁰⁸ Celkový trend vývoje lépe zřetelný z příloh 5 a 6.

²⁰⁹ Na převážně venkovské Vysočině dosáhla až násilného rozměru v podobě tzv. Babického procesu v roce 1953.

do socioekonomického systému státu, ale, a to především, podnítila značný růst zdejších středně velkých měst – vybraných pozdějších center velkých okresů.²¹⁰ Růstový trend u nich přetrvával rovněž i v 70. a 80. letech. Zmíněné uměle podporované mikrokoncentrační tendence v rámci okresů²¹¹ se zde následně projeví rychle se zvyšující urbanizací, vylidňováním venkova a přelivem pracovní síly z priméru do sekundéru, čímž Vysočina ztratila svůj dříve typický venkovský charakter. Srovnání postavení a vývoje čtyř krajů uvnitř skupiny periferních regionů²¹² nevyznělo pro Vysočinu zdaleka nejhůře. Po celé období socialismu vykazoval nejnižší tempo populačního růstu Plzeňský kraj, před který se z pohledu hustoty zalidnění poprvé od roku 1880 těsně posunula Vysočina a v 80. letech 20. století se tak zbavila po sto letech postavení druhého populačně nejvíce periferního kraje. Jak v prvním, tak v druhém dvacetiletí prožívala druhé nejvyšší tempo růstu (prve po Karlovarském a pak po Jihočeském kraji), které víceméně odpovídalo celkovému tempu populačního růstu Česka. Dílčí růst si stále udržovala navíc i v 80. letech, zatímco území Česka jako celek stagnovalo. Proto můžeme poprvé od počátku průmyslové revoluce hovořit o přirozené populační jadernizaci²¹³, byť malého rozměru. Výstavba a přítomnost jaderné elektrárny Dukovany navíc vnesla do regionu dosud scházející výrazně strategický ekonomický prvek (naposledy jím byla ve středověku těžba stříbra).

Na celozemské úrovni převládly mezi kraji v 70. a 80. letech nivelizační tendence nad makrokoncentračními. Střední a menší centra už tehdy vykazovala vyšší tempo růstu než tradiční koncentrační střediska, snad jen s výjimkou Prahy. V tomto případě je zajímavé sledovat blízký vztah mezi populačním nárůstem Prahy a naopak depopulací Středočeského kraje, přičemž v 90. letech se tato bilance obrátila naopak v neprospěch Prahy. Dalším zobecňujícím trendem, který se projevil v provedených závěrech statistických propočtů²¹⁴, byl po celé období socialismu patrný přeliv obyvatelstva a ekonomických aktivit z dříve více industrializovaných Čech do moravských krajů, resp. obecně na východ republiky včetně Slovenska. Všechny

²¹⁰ Blíže srovnává vývoj těchto měst kapitola 5.3.4.

²¹¹ Blíže viz M. HAMPL, *Vývoj systému*, s. 35-52.

²¹² Viz příloha 6.

²¹³ Období 1930–50 nelze díky válečným událostem a vysídlení Němců označovat z hlediska kontinuity populačního vývoje za přirozené.

²¹⁴ Některé uvedeny v Přílohách.

moravské kraje vykazovaly za uplynulých čtyřicet let nadprůměrný populační růst a tyto parametry by splňovala i samotná moravská část Vysočiny! Celé území Česka pak především v 80. letech zasáhla všeobecná ekonomická a populační stagnace a v jejím důsledku se začal projevovat statický charakter vývoje vzájemného postavení mezi jednotlivými kraji. Kvůli zanedbatelné míře vývojové dynamiky na úrovni mezikrajského srovnání nelze pozorovat jakoukoli teritoriální polarizaci, ba ani žádné jiné výrazné posuny v hierarchickém systému osídlení krajů (s výjimkou Prahy). Tím zůstávalo i postavení Vysočiny jako neklesající periferie stabilní. Direktivní potlačování přirozených selektivních tendencí vývoje, stejně jako umělé oddalování vstupu do post-industriální éry s sebou nutně přinesly výskyt jistých deformativních až degenerativních prvků od snížené konkurenceschopnosti a zanedbané kvalitativní složky výroby až po negativní ekologické zásahy do životního prostředí. Právě s těmito problémy se bylo (a je) nutné v rámci územního rozvoje v budoucnu vyrovnávat.

4.4. Post-industriální éra vývoje – nástin

Změna politické situace v roce 1989 otevřela cestu obnovení zásad kapitalistické výroby a tržního hospodářství se svými mechanismy a tendencemi teritoriálního vývoje. Odstraněním do té doby platných, leč již značně narušených bariér rozvoje byl stát postaven čelem k naplno obnaženým problémům nekonkurenceschopnosti, strukturální deformace a technické zaostalosti svého hospodářství, poškozeného životního prostředí apod. Řešení vstupu Česka do post-industriální éry bylo zákonitě spojeno s nutnou změnou vývoje organizace společnosti. Přechod z dosud převládajících extenzivních na intenzivní formy rozvoje si vyžádal řadu negativních projevů: nezaměstnanost, vyšší stratifikace společnosti provázená dílčí pauperizací její části, záporná bilance přirozeného přírůstku vlivem komercializace společenského života nebo nárůst kriminality (především té hospodářské). Proces transformace není dosud zdaleka ukončen, je průběžně a podrobně badateli sledován²¹⁵, a proto zde učiněné závěry budou omezeny na pouhé a nejnutnější zmapování základních trendů vývoje a jejich dopadů

²¹⁵ Například Martin HAMPL a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PFF UK 1996, 395 s. nebo nověji Martin HAMPL a kol., *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*, Praha, PFF UK 2001, 328 s.

na určující faktor obyvatelstva v rámci stávajícího postavení Vysočiny uvnitř teritoriální polarizace českých zemí.

Od 2. poloviny 90. let zřetelná přímá depopulace Česka je důsledkem právě přechodu do fáze post-industriální kapitalistické společnosti a také probíhajících transformačních procesů uvnitř ní. Za statistické desetiletí 1991–2001 ubylo v zemi 100 000 obyvatel a mírně klesla i hustota zalidnění, a to na 129,4 obyv./km². Vlivem nízké intenzity mechanického pohybu populace stoupl opět podíl přirozené měny na celkové vývojové dynamice obyvatelstva. Přesto, že míra zahraniční migrace (emigrace i imigrace) proti 80. létům vzrostla, nenabyl dosud tento faktor určující povahy, která mu je do budoucnosti přisuzována. Vnitřní migrace směřovala více do malých sídel (1 000 až 5 000) na úkor velkých center (nad 50 000).

Nízká míra dynamiky populačního vývoje do jisté míry kontrastuje se vzrůstající dynamikou ekonomického vývoje. Zintenzivnění koncentračních trendů v rámci ekonomických aktivit vytváří v koexistenci s nedostatečnou flexibilitou a fluktuací pracovní síly velké rozdíly v exponovanosti hospodářsky silných a preferovaných regionů (Praha a jiná velká města) a slabých venkovských oblastí (např. Vysočina). Tento paradox se nejvíce projevil ve vývoji některých krajů s vysokou koncentrací obyvatelstva: Ústecký, Moravskoslezský a zčásti i Karlovarský kraj. Důvodem k tomu byla dříve jednosměrně zaměřená výroba (na těžký průmysl a těžbu uhlí) a kvůli současnému zdejšímu odlivu ekonomických aktivit se pro ně vžilo označení „problémový region“. Narozdíl od nich prožívají tradiční populační periferie méně „šokový“, leč konstantní vývoj „venkovského regionu“: Vysočina, Jihočeský, Středočeský a Plzeňský kraj.

Dříve jednoduchá a určující podmíněnost koncentrace obyvatelstva akumulací ekonomických aktivit je v post-industriální geografické organizaci společnosti zkomplikována novými faktory, například aspektem životního prostředí (na Vysočině má ekologický faktor podobu pozitivního „pull“ efektu). Obnovená dominance selektivních tendencí a regionální diferenciací se výrazně neprojevila ve změně rozložení obyvatelstva, u nějž stále převládá dosavadní stabilita. Dle míry celkového populačního přírůstku, resp. úbytku můžeme skupiny krajů kategorizovat na mírně růstové (výrazný růst se nevyskytuje), relativně stagnační a poklesové.

- a) Mírný růst v průměrných ročních hodnotách 0,1 až 1,0 ‰ zaznamenaly v devadesátých letech pouze kraje: Středočeský, Karlovarský, Liberecký a Jihočeský. Středočeský díky difúzi, respektive suburbanizaci obyvatel Prahy do svého příměstského okolí. Karlovarský pro svou výhodnou geografickou polohu v blízkosti německých hranic. Kraje Liberecký a Jihočeský z důvodu jak ekologického „pull“ efektu a rozvoje cestovního ruchu, tak nižší zatíženosti starou strukturálně nevyhovující skladbou ekonomiky. Všechny jmenované pak mají v rámci současného socioekonomického systému výhodnou geografickou polohu buď u hranic s Německem a Rakouskem působící jako podnět rozvoje, nebo v zázemí Prahy – hlavního domácího ekonomicky růstového jádra.
- b) Do kategorie s převládající stagnační tendencí zapadá převážná většina krajů, neboť jejich populační vývoj vykazoval celkově nízkou dynamiku, a tak víceméně kopíroval celozemský populační trend (−0,9 ‰ za rok).
- c) Jediným krajem s výrazně poklesovou tendencí, nejen absolutní (−4,5 ‰), ale hlavně relativní (k roku 1991 zde žilo 11,8 % všech obyvatel republiky, 2001 už 11,4 %) je hlavní město Praha. Jedná se ovšem o ryze městský region, a tedy o specifický případ (přirozeně nižší porodnost). Navíc většina odtud vystěhovalých směřuje pouze do zázemí města, které se již administrativně i statisticky nachází ve Středočeském kraji. Na druhou stranu se Praha nalézá na špici diferenciatního ekonomického vývoje, v jehož rovině dochází k nebývalé akumulaci a jadernizaci.

Takto zanedbatelné tempo mezikrajských populačních změn nedokázalo výrazně ovlivnit složení hierarchických kategorií krajů a jejich vzájemné postavení z pohledu polarizace jádro – periferie. V této práci užívaná stratifikace do jednotlivých stupňů by v tomto případě byla k průřezovému datu 2001 pouze kopírováním stavu uvedeného již pro rok 1970, proto se jeví jako vhodnější a praktičtější pouhý odkaz právě na tuto příslušnou pasáž..

Vysočina vstoupila do post-industriální éry územního vývoje s převahou intenzivních forem rozvoje na jedné straně sice nezatížená tolik různými deformacemi jako tzv. problémové regiony, ale na druhé straně poněkud „nedovyvinutá“. Chápejme toto pojmenování jako výraz pro výsledek půldruhého století relativního zaostávání

kraje v procesu industrializace Česka. Dílčí vývojová regrese, jejíž kořeny byly na předcházejících stranách sledovány, je původcem současného periferního charakteru kraje Vysočina. Vedle nízké hustoty zalidnění (74,8 obyv./km²) hovoří pro tento fakt i nižší urbanizace (58 %), vyšší podíl zaměstnanosti v priméru, HDP na úrovni 80 % republikového průměru²¹⁶, nedostatečná dopravní síť ajn. Vymanění se z izolovanosti a prosazení se v rámci komplexního socioekonomického systému bude i pro příště s touto determinační základnou velmi obtížné, ne-li nemožné. Při novém administrativním vymezení VÚSC zde navíc chybí potřebná vnitřní integrita Vysočiny, stejně jako populačně a hospodářsky silné centrum rozvoje.

4.5. Shrnutí

Široce a komplexně provedená analýza jednotlivých období a v jejich rámci hodnocení populačních a hospodářských aspektů vývoje teritoriální polarizace českých zemí prokázaly oprávněnost označení území kraje Vysočiny za dlouhodobou periferii a odkryly tím i pravé kořeny tohoto stavu. Dějinné zákonitosti vývoje, byť podmíněné různými dobově proměnlivými faktory, potvrdily svou existenci a platnost i v rámci sledované problematiky. Zatímco v předindustriálním období převažoval mezi 14 zkoumanými kraji trend nivelizace, v období industriálním docházelo k postupně se zvyšující polarizaci.²¹⁷ Dynamika vývoje populace a územní diferenciaci na mezikrajské úrovni se postupem času zvyšovala a kulminovala v posledních desetiletích 19. století, aby následně s odeznívající demografickou revolucí nastoupila na cestu pozvolného útlumu a stabilizace. Celkový popsáný průběh vývoje pak potvrdil v úvodu vytčenou tezi o podmíněnosti demografické a ekonomické složky celého socioekonomického systému. V rámci tohoto vztahu se též ukázala vyšší schopnost územní koncentrace a flexibility ekonomických příležitostí (závislých mj. na kapitálu) než u obyvatelstva, jehož koncentrace navíc vykazovala dílčí zpoždění za koncentrací ekonomických příležitostí.

²¹⁶ Tyto hodnoty uvádí Pavel CHROMÝ – Miroslav MARADA, *Kraj Vysočina*, Geografické rozhledy 11/2, 2001–2002, s. 48–49.

²¹⁷ Post-industriální období nelze zobecňovat, neboť se, jakožto dějinná éra socioekonomického vývoje, nachází u nás ve své iniciační fázi.

Z pohledu samotného kraje Vysočina procházel jeho vývoj na bázi polarizace jádro – periferie v rámci českých zemí v předindustriálním období ze vstupního periferního postavení ke středu – ve směru „jadernizace“ a v období industrializace naopak směrem opětovné „periferizace“. Nikdy se ovšem kraji opravdu nepodařilo populačně dosáhnout pomyslného středu osy, tedy průměru. V tom mu postupně bránily jak zmiňované přírodní determinanty, tak jeho proměnlivá geografická poloha v rámci státního celku²¹⁸ a v neposlední řadě i krutá, leč ne vždy a všude platná, realita kontinuálního vývoje, jíž vystihuje uváděné rčení: „jednou periferie, navždy periferie“.²¹⁹

²¹⁸ Nejprve šlo o hraniční region mezi dvěma vnitřně centralizovanými zemskými celky Čechami a Moravou, následně v rámci Rakousko-Uherska s emigračním spádem k okolním metropolitním areálům Vídní, Praze a Brnu a naposled v samostatném Československu, později Česku.

²¹⁹ A. NOVÁČEK, *Historickogeografické aspekty*, s. 71.

5. HLAVNÍ ASPEKTY HISTORICKÉHO VÝVOJE TERITORIÁLNÍ POLARIZACE KRAJE VYSOČINA

Tato kapitola si klade za cíl proniknout v pohledu na historický vývoj teritoriální polarizace hlouběji, a to na mikroregionální úroveň – vnitřní diferenciaci sledovaného kraje Vysočina. Dosavadní linie srovnání 14 krajů ve smyslu jádra – periferie a odhalení vývojových aspektů perifernosti Vysočiny v rámci socioekonomického systému českých zemí je zde nahrazena konkrétnějším přístupem v kombinaci s dílčími důkazovými historickými studii a analýzami. Posun bádání na tuto hierarchicky nižší úroveň má za úkol pohlédnout na aspekty „vnitřní“ diferenciaci Vysočiny s využitím metod, závěrů a poznatků získaných při výzkumu jejího „vnějšího“ postavení. Pohled na vnitřní populační a hospodářský vývoj a jeho aspekty se tím stává logickým vyústěním a doplněním provedené vnější analýzy teritoriální polarizace českých zemí. Výsledkem tohoto hlubšího přístupu a srovnání je odкрытие, doložení a zdůvodnění rozdílů v postavení a dynamice populačního vývoje jednotlivých oblastí v rámci území vymezeného dnešním krajem Vysočina.

5.1. Přístup a vymezení územních jednotek při studiu jejich populačního vývoje

Zmíněnému účelu byla přizpůsobena též struktura a uspořádání této části práce. Její členění sice víceméně kopíruje vzor stanovený předcházející kapitolou, a to dělení socioekonomického vývoje systému osídlení na etapy: předindustriální – industriální – post-industriální, ovšem z důvodu postupného fázového zaostávání Vysočiny za většinou území českých zemí je i jejich časové zařazení a vymezení posunuto. Podobně existence (resp. neexistence) statistických dat týkajících se obyvatelstva mikroregionů a koneckonců i smysluplnost, ze které vychází jejich následná vzájemná komparace, stojí za znatelným potlačením podílu předindustriálního období ve prospěch industriální etapy vývoje. Důraz kladený na aspekty industriální fáze však není výsledkem pouhé existence dostatečné datové základny pro její výzkum, nýbrž i skutečností plynoucí z předešlého vnějšího pohledu na perifernost Vysočiny. A to, že

trend periferizace a formování dnešního vnitřního polarizovaného systému kraje a jeho částí je výsledkem převážně právě působení nastoupivších mechanismů období industrializace. Tehdy došlo k formování základní hierarchie zdejších regionů a jejich středisek. Pro území kraje Vysočina byly tyto modernizační procesy, jejichž výsledkem je dnešní stav, započaty s dílčím zpožděním až někdy kolem poloviny 19. století. Proto se nemusí jevit absence srovnatelných a přesných dat o počtu obyvatelstva před rokem 1869 jako výrazná překážka úspěšného bádání.²²⁰ V případě sledování vybraných 41 obcí je vhodné ale upozornit na rizika nepřesnosti jejich vývojového srovnání od roku 1970 z důvodu proměnlivosti územního vymezení jednotek v období sčítání lidu, domů a bytů 1970, 1980, 1991, 2001. Nejedná se o odchylky řádového charakteru, a také díky celkové klesající tendenci míry vývojové dynamiky obyvatelstva nenabývá zmíněné riziko zásadního rozměru, který by negoval sledování a srovnání jejich vývoje. Každopádně bylo nutné při komplexních závěrech počítat i s variantou nepřesnosti.

Při studiu aspektů historického vývoje teritoriální polarizace Vysočiny na bázi jádro – periferie se vycházelo z předpokladu existence mikroregionální organizace kraje. Z důvodu časové a prostorové proměnlivosti této sociálněgeografické regionalizace nepřipadalo v úvahu za tímto účelem uchopit značně labilní vymezení mikroregionů striktně na základě současných prostorově funkčních vztahů. Nicméně je vhodné alespoň formou přehledné tabulky tento současný stav demonstrovat.

²²⁰ Za základní statistický zdroj dat pro dílčí podkladové studie (počet obyvatel, hustota zalidnění, vývojový index, podíl na celkové populaci kraje, přírůstek obyvatelstva apod.) posloužil adekvátně účelu *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Údaje pro mikroregiony byly získány součtem dat jednotlivých obcí při zohlednění dnešního administrativního vymezení jednotlivých regionů.

Tabulka 3: Sociálněgeografická regionalizace Vysočiny (2001)²²¹

středisko	pořadí na Vysočině podle max. region. působnosti	významové kategorie ²²²	poč. obyv. mikroregionu I. stupně (v tis.)	poč. obyv. maximálního regionu (v tis.)	hierarchicky nadřazené středisko
Pelhřimov	4	5	56,5	72,9	Praha
Humpolec	10	3	16,4	16,4	Pelhřimov
Havlíčkův. Brod	3	6	70,6	92,9	Praha
Chotěboř	7	3	22,3	22,3	Havl. Brod
Jihlava	1	6	113,0	138,7	Praha
Třebíč	2	6	76,4	93,4	Brno
Mor. Budějovice	9	3	17,0	17,0	Třebíč
Žďár n. S.	5	4	63,6	63,6	Brno
Bystřice n. P.	8	3	18,9	18,9	Brno
Velké Meziříčí	6	3	26,4	26,4	Brno

Pramen: Martin HAMPL, *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*, Praha, PČF UK 2005, s. 142.

Snaha o lepší a snazší uchopitelnost mikroregionů z pohledu jejich populačního vývoje byla důvodem k akceptování jejich dnešního funkčně administrativního vymezení – obvodů obcí III. stupně. Jejich počet a zčásti i rozložení se blíží po většinu období industrializace v českých zemích fungujícím tzv. politickým okresům z let 1868–1948 a „malým“ okresům 1949–1960.²²³ Rovněž i jejich administrativní územní ohraničení zohledňuje faktor vnitřní integrace (dojížděka za prací a za službami), jejich počet (15 v rámci kraje) a velikost (průměr = 462 km² a 34 614 obyvatel) umožňuje reprezentativní a přehledné vzájemné srovnání. Navíc kritérium současného

²²¹ Kritéria vymezení uvedena ve studii: M. HAMPL – J. MÜLLER, *Komplexní organizace*, s. 53-90. Neuvedené obce s rozšířenou působností – III. stupně: Náměšť nad Oslavou, Nové Město na Moravě, Pacov, Světlá nad Sázavou a Telč nejsou v současné době středisky funkčního regionu a jsou středisky subregionálními nebo pouze nestřediskovými sídly.

²²² Vymezení významových kategorií (viz tamtéž): 9 – makroregionální, 8 – mezoregionální vyšší, 7 – mezoregionální nižší, 6 – mikroregionální velmi silná, 5 – mikroregionální silná, 4 – mikroregionální střední, 3 – mikroregionální slabá, 2 – subregionální typ A, 1 – subregionální typ B.

²²³ Jejich vývoj a vymezení uvádí L. JELEČEK, *Územněsprávní reformy*, s. 136-137.

administrativního vymezení bylo užito na předcházející krajské úrovni (14 VÚSC Česka) a vyhovuje tak požadavku aktuálnosti.

Tabulka 4: Současná hierarchie středisek a regionů kraje Vysočina na základě jejich administrativního vymezení a funkce (počet obyvatel k roku 2001)

regionální – administrativní úroveň	region – středisko				
mezoregion – kraj	Vysočina – Jihlava (519 211)				
mikroregion 2. stupně – cca. bývalé okresy z let 1960-2002	Havl. Brod (94 638)	Jihlava (110 258)	Pelhřimov (72 984)	Třebíč (115 265)	Žďár n. S. (126 265)
mikroregion 1. stupně – obvody obcí III. stupně	Havl. Brod (51 443) Chotěboř (22 347) Světlá n. S. (20 848)	Jihlava (96 444) Telč (13 814)	Pelhřimov (45 745) Humpolec (16 950) Pacov (10 289)	Třebíč (76 511) Mor. Budějovice (24 436) Náměšť n. O. (14 099)	Žďár n. S. (44 025) Vel. Meziříčí (38 424) Bystřice n.P. (24 358) Nové Město (19 478)
mikroregion 0. stupně – obvody obcí II. stupně	Havl. Brod (42 036) Chotěboř (22 347) Světlá n. S. (10 837) Ledeč n. S. (10 011) Přibyslav (6 179) Golčův Jen. (3 228)	Jihlava (74 574) Telč (13 814) Třešť (11 412) Polná (10 458)	Pelhřimov (30 652) Humpolec (16 950) Pacov (10 289) Kamenice (8 316) Počátky (6 777)	Třebíč (63 637) Mor. Budějovice (16 505) Náměšť n. O. (14 099) Jemnice (7 931) Hrotovice (7 191) Jaroměřice n. R. (5 683)	Žďár n. S. (44 025) Vel. Meziříčí (26 739) Bystřice n.P. (24 358) Nové Město (19 478) Velká Bíteš (11 685)

Pramen: Sestaveno s částečnou inspirací práce Martina HAMPLA, *Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?* Geografie – Sborník ČGS, 2003, s. 174. Data ze sčítání obyvatelstva 2001 uvedena na: www.kr-vysocina.cz a www.czso.cz/kraje/ji.

Ovšem dílčí nevýhodou při studiu hierarchického postavení jednotlivých mikroregionů na Vysočině nadále zůstává i při tomto vymezení již dříve zmíněná skutečnost nízké vnitřní integrity, ucelenosti a vývojové autonomie kraje i jeho vnitřní diference. Zatímco diverzita přírodních podmínek mezi sledovanými 15 částmi Vysočiny²²⁴ nedosahuje takové úrovně jako při srovnání na úrovni mezi kraji, a tedy nemohla hrát s výjimkou předindustriální éry významnou vývojově diferenační a dezintegrační roli, o jejich dnešní přirozené socioekonomické spádovosti to již říci nelze. Především absence silného průmyslového rozvojového centra, v industriální éře z pohledu současné sídelní organizace rozhodujícího, je dnes příčinou nedostatečné vnitřní integrace – jakýchsi „socioekonomických pojiv“ systému. Za výsledek tohoto „vývojového handicapu“ můžeme považovat přetrvávající přirozenou spádovost většiny území bývalých okresů Třebíč a Žďár n. S. k Brnu a bývalých okresů Jihlava, Pelhřimov a Havlíčkův Brod k Praze.²²⁵ Také v případě, že bychom pomínuli zmíněnou rovinu vyššího hierarchického řádu a sledovali pouze nižší úroveň – obvody obcí III. stupně, odhalili bychom i zde u některých oblastí patrné nedostatečné až renegátní tendence v identifikaci s krajem Vysočina a jejím administrativním centrem – Jihlavou. Za příklad může posloužit rovnou k Brnu Inoucí Velkobítešsko či Pacovsko se spádovostí k Táboru.²²⁶

Tyto skutečnosti ovšem nemohou stát v cestě sledování teritoriální polarizace Vysočiny za účelem odhalení aspektů jejího historického vývoje. Pro ospravedlnění a smysluplnost následujících závěrů bádání mluví především fakt, že v minulosti byly veškeré integrační vazby až na výjimky volnější a naopak silnější byla úměrně tomu autonomie sídel i jednotlivých mikroregionů.

I přesto, že dělení Vysočiny na 15 jednotek je kvůli jejich dějinné územní proměnlivosti, ba případně neexistenci přinejmenším diskutabilní, pro účel této práce se z důvodů výše popsaných, jak už bylo řečeno, vycházelo právě z jejich současného

²²⁴ Blíže viz kapitola 3.

²²⁵ Viz tabulka 3.

²²⁶ Tento příklad uvádí P. CHROMÝ -- M. MARADA, *Kraj Vysočina*, s. 46.

administrativního a statistického vymezení. K jejich formování došlo převážně v období industrializace, která stála za zrodem současného stavu a postavení v hierarchickém systému jádro – periferie, a proto je také této éře věnován jak největší prostor, tak hloubka. Pro důkladnější a zřetelnější sledování historických předpokladů, trendů a podmíněnosti dynamiky populačního vývoje došlo k vyčlenění reprezentativní skupiny 41 (v případě metodického úzu pro velikostní strukturalizaci a hierarchizaci sídel omezena na 34) obcí. Požadavek reprezentativnosti byl stanoven z pohledu účelu tak, aby skupina byla dostatečně silná (její procentuální zastoupení na populaci Vysočiny) a zahrnovala všechny historicky klíčové jednotky regionálního systému osídlení kraje i aktuální administrativní střediska správy. K tomuto posloužily dva parametry: a) populační (obec přesáhla alespoň jednou při sčítání obyvatelstva ve statistickém období – od r. 1869 počet 2 000) a b) správní (v současnosti v obci sídlí správa jednoho z 15 obvodů obcí III. stupně). Pouze druhý parametr z celé skupiny splňují jediné Hrotovice.²²⁷ Naopak historicky labilní městský status, navíc často neodpovídající faktické populační síle obce, nebyl primární podmínkou, byť žádné současné město Vysočiny nestojí vně této množiny. Po určení a vymezení sledovaných jednotek v prostoru následovala specifikace časové složky – periodizace. Při periodizaci samotného vnitřního vývoje Vysočiny bylo nutné přihlédnout k jejímu jistému fázovému zpoždění a přizpůsobit tomuto jevu i vymezení jednotlivých období:²²⁸

a) předindustriální éra: do r. 1869

b) industriální éra: 1869–1991 se statistickými průřezy k rokům:

1869 = odpovídající začátku budování železnice i „vážné“ industrializace na Vysočině,

1900 = přibližně půlí období kapitalistické industrializace,

1930 = postupný konec kapitalistického období industrializace,

1950 = první sčítání obyvatelstva po odsunu Němců a počátku socialistické industrializace,

1970 = přibližně půlí období tzv. socialistické industrializace,

1991 = reprezentující nástup post-industriální éry

c) post-industriální éra: 1991–2001 (2001 = poslední sčítání; jinak přetrvává dosud)

²²⁷ Všech 41 vybraných obcí včetně statistik je uvedeno v příloze 8.

²²⁸ Hraniční data stanovena dle pravidelných sčítání obyvatelstva.

Tak jako bylo porovnávání dobového stavu a vývoje celé Vysočiny v rámci populačního hierarchického systému ostatních krajů přirozeně určované postavením a vývojem jednotky nadřazené – celku českých zemí, nastává podobná situace v podmíněnosti stavu a vývoje jednotlivých mikroregionů v rámci sledovaného kraje. Pokud tedy hovoříme v následujícím regionálním srovnání o případném jádru či periférii, jedná se opět o pojmy relativní, a to v širším kontextu celkově „periferního“ (resp. periferizujícího se) hierarchického systému Vysočiny. Při komplexním přístupu k problematice teritoriální polarizace pak můžeme i zde pro případ mikroregionů Vysočiny vidět podobné obecné vývojové trendy a tendence²²⁹, jako již byly popsány na úrovni srovnání mezi kraji: časem se zintenzivňující ekonomické vztahy, čímž dochází jednak k zařazení do celkového socioekonomického systému, jednak k oslabení autonomičnosti vývoje dílčích jednotek; proměnlivá socioekonomická dynamika se znaky selektivního teritoriálního vývoje a dopadem na postupnou územní polarizaci.

5.2. Předindustriální éra vývoje

Předindustriální období, jak již bylo popsáno v kapitole 4 zabývající se polarizací českých zemí, se svými mechanismy a charakterem vývoje projevovalo v území spíše převahou nivelizujících tendencí nad rostoucí polarizací. Tento obecný jev byl viditelný, byť v menší míře, i na mikroregionální úrovni. Zvláště patrná je v předindustriálním období silná závislost rozložení obyvatelstva na zemědělské půdě²³⁰, případně ostatních přírodních činitelích (řeky, nadmořská výška, klima, nerostné suroviny). V případě fyzickogeograficky poměrně jednotného celku Českomoravské vrchoviny²³¹ zde měla tato determinace za následek spíše difúzi, relativně souměrné rozložení a nízkou koncentraci obyvatelstva v rámci organizace sídelního systému. Jedinými faktory vybočujícími a přechodně narušujícími jinak rovnovážné rozložení populace byly při procesu osidlování geografická poloha a objev zásob stříbra.

²²⁹ Viz podkapitola 4.1.

²³⁰ Po většinu předindustriálního období lze na Vysočině předpokládat, že pro více než 80 % jejich obyvatel představovalo zemědělství a lesnictví hlavní zdroj obživy.

²³¹ K přírodním podmínkám vývoje kraje Vysočina a jeho mikroregionů blíže podkapitola 3.3.

Ač jsou znaky přítomnosti lidí na území Vysočiny známy již od paleolitu a okolí řek Rokytná, Oslava a Jihlava nám vydala svědectví o existenci neolitických kultur (například tzv. moravská malovaná keramika v okolí Kramolína a lineární keramika v blízkosti Valče a Dukovan na Třebíčsku), nemůžeme až do doby středověké kolonizace ve 12.–14. století mluvit o významném souvislém a trvalém osídlení. Ještě v 11. století se nacházela většina území, především výše položené oblasti s neprostupnými lesy na česko-moravském pomezí takřka pusté, konkrétně dnešní Žďársko, Novoměstsko, Jihlavsko, Telčsko, ale i Pacovsko. I když správně ještě nelze hodnotit situaci kvůli neexistenci sídelního hierarchického systému v pojmech jádro – periferie a rovněž absence důvěryhodných písemných pramenů nám to ani nedovoluje, lze předpokládat, že by pravděpodobně relativně nejvyšší hustota zalidnění připadla na oblasti severozápadu a jihovýchodu kraje. Díky jejich poloze při okraji již osídlených úrodných – tehdy jádrových oblastí státu: středočeských a jihomoravských nížin a nižší střední nadmořské výšce (tabulka 5) se můžeme domnívat, že mezi tyto oblasti by patřilo Náměšťsko, Třebíčsko, Moravskobudějovicko a Světelsko. Ani u nich patrně nepřesahovala průměrná hustota zalidnění 15–20 obyv./km², byť šlo vzhledem ke krajskému průměru a především většině ostatních téměř pustých regionů o několikanásobný rozdíl a tím i výraznou teritoriální polaritu.²³²

Tabulka 5: Střední nadmořské výšky mikroregionů Vysočiny

mikroregion	střední nadm. výška (m n. m.)	mikroregion	střední nadm. výška (m n. m.)
Bystřice n. P.	539,1	Pacov	572,5
Havlíčkův Brod	499,2	Pelhřimov	589,0
Humpolec	512,3	Světlá n. S.	473,9
Chotěboř	506,6	Telč	588,2
Jihlava	579,0	Třebíč	482,0
Mor. Budějovice	493,2	Velké Meziříčí	514,6
Náměšť n. O.	411,6	Žďár n. S.	605,2
Nové Město n. M.	633,6	kraj VYSOČINA	537,3

Pramen: GIS model středních nadmořských výšek. Interní databáze LUCC PřF UK, Praha, PřF UK 2004.

²³² V těchto závěrech autor vycházel práce L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, mapa s. 45.

Původně silná přirozená polarita daná polohou území se v průběhu středověkého kolonizačního procesu zmírňovala a transformovala v nové rovnoměrněji rozložené osídlení. Zcela tak od základu vznikala od základu nový sídelní systém. Zatímco ve 12. století postoupila kolonizace do středních výškových poloh (300–500 m n. m.), daleko silnější proud osadníků ve 13. a 14. století posunul hranici osídlení ještě výše. Až na pár výjimek se vznik většiny později hierarchicky nejvýznamnějších sídel datuje do 13. století (Jihlava – 1. zmínka 1233, městem od 1235/43, Třebíč – 1. zmínka 1101, městem od 1277, Havlíčkův Brod²³³ – 1. zmínka 1234, Pelhřimov – 1. zmínka 1289 atd.). Podílově převažovalo obyvatelstvo domácího – českého a moravského původu směřující ze zmíněných blízkých jádrových oblastí českého státu (ze severozápadu a jihovýchodu) údolními řek, jejichž krajina byla mýcením hustých lesních hvozdů pro získání zemědělské půdy postupně kultivována. Do oblastí výskytu a těžby stříbrné rudy (okolí Jihlavy a Havlíčkova Brodu; největší rozkvět od poloviny 13. do poloviny 14. století) a zvláště pak do měst přicházelo v téže době i obyvatelstvo německé.

Je pravděpodobné, že výsledkem kolonizační aktivity byl *na přelomu 14. a 15. století* populačně vyvážený – relativně nivelizovaný stav, který ovšem nelze z důvodu absence náležitých číselných údajů či odhadů dostatečně doložit. Při předpokládaném průměrném zalidnění Vysočiny kolem 20 obyv./km²²³⁴ se průměrné zalidnění mikroregionů nejspíše, dle odhadů autora, pohybovalo v rozptylovém intervalu 8–30 obyv./km².

- a) Spodní hranici zmíněného intervalu by se zřejmě blížily dnešní mikroregiony Žďár n. S., Nové Město n. M., respektive Telč, jimž lze s výhradami přiřknout periferní postavení.
- b) Na opačném pólu by nejspíš stály oblasti s nižší průměrnou nadmořskou výškou a lepšími podmínkami pro zemědělství jako Náměšťsko, Světelsko a snad také Havlíčkobrodsko, Chotěbořsko, Humpolecko, Pacovsko a hornické Jihlavsko.²³⁵
- c) Ostatní mohly víceméně kopírovat krajský průměr.

²³³ Dříve Smilův a Německý Brod. Havlíčkův Brod jako oficiální název až po konci 2. světové války.

²³⁴ Odhad tohoto čísla viz podkapitola 4.2.1.

²³⁵ V těchto závěrech autor vychází z práce L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, mapa s. 54.

Při důkladné analýze vybraných tematických map²³⁶ a prací zabývajících se hospodářskou problematikou²³⁷ můžeme zaznamenat i pro období raného novověku (zde vymezeno *16. až polovina 18. století*) v mikroregionálním srovnání patrné jisté posuny v rámci teritoriální polarizace Vysočiny. I přes nemožnost ověřit si tyto skutečnosti na základě přehledných statistických údajů opravňuje k těmto syntetickým závěrům už dříve na úrovni krajů ověřený předpoklad úzké podmíněnosti populační dynamiky rozvojem ekonomických aktivit.²³⁸ Největší hospodářský vzestup – jadernizace se v tomto období projevila u dosud periferního severovýchodu kraje: Žďárska (pěstování lnu a železářství), Novoměstska (sklářství, železářství a pěstování lnu) a Bystřicka (železářství a pěstování lnu). Jelikož se ovšem jednalo o ekonomické aktivity s nízkým potenciálem koncentrace obyvatelstva, nelze u nich s výjimkou Novoměstska sledovat výraznější zlepšení pozice. O něco větší dopady na postupný růst počtu obyvatel mělo rozšíření chovu ovcí a pěstování technických plodin v oblastech, jejichž rozvinutá řemeslnická centra dovozovala jak zpracování (vlnářství, soukenictví, plátenictví), tak obchodní odbyt produkce (případně vývoz). Také proto se projevila vyšší růstová dynamika na Chotěbořsku, Havlíčkobrodsku a především Jihlavsku (s centry soukenictví v Jihlavě, Třebíči, Polné a Brtnici). Naopak ve srovnání s ostatními mikroregiony, případně se starším středověkým postavením, došlo k periferizaci dříve a díky vhodným zemědělským podmínkám nejhustěji osídlených území: Třebíčska, Náměšťska a Moravskobudějovicka. Tyto utrpěly ztráty hlavně v dobách třicetileté války, a tak se i jejich dříve nadprůměrná hustota zalidnění propadla pod hranici rostoucího průměru předpokládané hustoty zalidnění kraje.

Vezmeme-li *kroku 1764* opět jako hlavní kritérium teritoriální polarizace odhadovanou průměrnou hustotu zalidnění, která se na Vysočině mohla pohybovat někde kolem 30 obyv./km², dojdeme k následujícím závěrům:

a) Lehce jádrové postavení s mírně nadprůměrnými hodnotami zalidnění lze předpokládat u mikroregionů: Havlíčkův Brod, Chotěboř, Světlá n. S. a Jihlava. Šlo

²³⁶ *Atlas československých dějin – mapy: Hospodářské poměry v druhé polovině XVI. století, Hospodářské poměry v českých zemích ve druhé polovině XVII. století, Hospodářské poměry v letech 1780/1790, Hospodářské poměry před rokem 1848, Vývoj hlavních silnic do roku 1865.*

²³⁷ Např.: František MAINUŠ, *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*, Ostrava, Krajské nakladatelství 1959, 245 s.; František MAINUŠ, *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*, Praha, SPN 1960, 245 s.

o oblastí s rozvinutou textilní řemeslnou výrobou a jí podmíněnými zemědělskými aktivitami, navíc dopravně dobře napojené na vzdálenější centra (Vídeň, Praha, Brno) umožňující export. Hlavním exportním artiklem zůstalo sukno, a to přesto, že v polovině 18. století se toto odvětví výroby potýkalo s odbytovou krizí. Jejich postavení sdílelo i Novoměstsko, hospodářské centrum širší výrobně jádrové oblasti Žďárských vrchů, které se již delší dobu orientovaly na sklářství a železářství.

- b) Průměrných hodnot by dosáhly, podobně jako v předcházejícím průřezu přelomu 14. a 15. století, ostatní oblasti na české straně Vysočiny: Pelhřimovsko, Humpolecko a Pacovsko a z moravské části Bystřicko. Dynamika populačního (i hospodářského) vývoje se u nich blížila průměru celkového růstu kraje. Z tohoto pohledu je možné jejich dlouhodobý vývoj označit za relativně stagnační.
- c) Naopak relativní pokles populačního i výrobního podílu přinesl moravským mikroregionům: Velké Meziříčí, Třebíč, Náměšť n. O. a Moravské Budějovice spíše periferní postavení s lehce podprůměrnými hodnotami hustoty zalidnění. Podobné hodnoty nadále sdílel už dříve lehce periferní Žďár n. S. a Telč.

Záměrně pro toto období nebylo užito kategorií silně jádrového a silně periferního postavení, k čemuž vedly dva důvody. Prvním byla doposud nízká vzájemná integrace jednotlivých celků bránící uvažovat o jejich statutu z pohledu funkčního hierarchického systému osídlení. Druhým byla přežívající vysoká proporcionalita a nízká koncentrovanost v rozložení zdejšího obyvatelstva. Druhý důvod lze přikládat na vrub doposud převažujícího vlivu přírodního determinismu pro osídlení v tomto smyslu značně homogenní Vysočiny.

Doba prosazování a uplatnění manufakturního způsobu výroby až do nástupu tovární strojové výroby bývá hospodářskými historiky označována za fázi protoindustrializace. Území kraje Vysočina zasáhlo toto období přibližně *od poloviny 18. století*, nepřiměřeně se protáhlo přibližně až *do roku 1869*²³⁹ a významně poznamenalo stav i vývoj teritoriální polarizace kraje. Především se jedná o dobu, kdy

²³⁸ Blíže k dobovým hospodářským trendům a jejich promítnutí do území a sídelního systému v kapitole 4.

²³⁹ Uvedené datum bylo zvoleno záměrně, neboť se s ním symbolicky shoduje uvedení první železnice na území kraje do provozu s prvním moderním sčítáním obyvatelstva (= počátek moderního statistického období).

se nacházel sledovaný kraj v rámci českých zemí v dosud „nejlepším“ postavení²⁴⁰ – téměř středovém na pomyslné ose polarizace jádro – periferie. Tento fakt byl zapříčiněn tehdy aktuálně výhodnou polohou a napojením prostřednictvím nově zbudované sítě státních silnic na formující se celkový socioekonomický systém podunajské monarchie. Dosud spíše rozvoj omezující přírodní podmínky se přechodně změnil v pozitivum. Zatímco v první polovině tohoto období došlo k celkovému nárůstu populace jak na venkově, tak ve městech, v její druhé polovině sice pokračoval růst větších center, ale jejich širší zázemí už neslo znaky stagnace (ještě ne depopulace). Celkově zvýšená dynamika a tendence selektivního vývoje následně podnítila novou teritoriální polarizaci. Oproti minulosti sehrávalo výraznější determinační úlohu dopravní napojení, které podstatně zvýšilo svou roli s nástupem železnice. Tyto skutečnosti nemohly nepoznamenat populační a hospodářský vývoj uvnitř kraje – jeho mikroregionální úroveň.²⁴¹

- a) Vyšší tempo dynamiky růstu populace – jadernizaci by bylo možné pozorovat v oblastech napojených na silniční síť. Tato skutečnost zde umocňovala především rozvoj textilní výroby a sklářství (Světlá n. S.). Na české straně se k tomuto vývojovému trendu řadilo Havlíčkobrodsko, Chotěbořsko, Světelsko a Humpolecko. V moravské části rostlo relativně rychle vlivem rozvoje železářství Novoměstsko a Bystřicko, ale také řídké zalidněný jihovýchodní okraj Vysočiny: Moravskobudějovicko (racionalizace zdejšího zemědělství s vazbami na Vídeň), Třebíčsko, Velkomeziříčsko a Náměšťsko, které těžilo především od 30. let 19. století z blízkosti rostoucího Brněnska (hlavně však z dolování černého uhlí v blízkém rosicko-oslavanském revíru).
- b) Vývoj na Jihlavsku a Pelhřimovsku měl více než kde jinde podobu silně selektivního růstu místních dopravně slušně zajištěných soukenických středisek na úkor jinak stagnujícího chudého venkova, od 1. poloviny 19. století vesměs postiženého sníženou místní poptávkou po ovčí vlně a lnu. Podobný obraz skýtalo i dopravně izolované Telčsko. Jediným zjevně populačně úpadkovým – periferizujícím se bylo

²⁴⁰ Bliže v kapitole 4.

²⁴¹ Pro období protoindustrializace již existují dílčí statistické prameny, byť dosud postrádají komplexnost a systematickosti moderní demografické statistiky. Poznatky vychází z prací: J. MRKOS, *Hospodářská dynamika*; L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva; Atlas československých dějin* (mapa: Vzrůst zalidnění v českých zemích v letech 1763 až 1847 a na Slovensku v letech 1777 až 1846).

Žďársko, a to kvůli jak dopravní izolovanosti, tak nakonec i propadu místního železářství v důsledku nekonkurenceschopnosti zdejší malovýroby.

Po proběhnutí protoindustrializační polarizaci lze už hovořit na mikroregionální úrovni v rámci tímto procesem formovaných základů budoucího funkčního moderního socioekonomického systému s odstupem o mikroregionální hierarchické stratifikaci Vysočiny ve smyslu jejích populačních jader a periferií. Při shodné metodě vyhodnocení statistických hodnot hustoty zalidnění 15 mikroregionů *k roku 1869*²⁴², jaká byla užita u srovnání mezi kraji, dojdeme k následujícím závěrům:

- a) Nově vyprofilovaná kategorie regionálních jader byla zastoupena Chotěbořskem a Jihlavskem. Jejich hustota zalidnění (93,6 a 89,9 obyv./km²) přesahovala o více jak pětinu krajský průměr (74,3 obyv./km²). Výjimečné postavení krajského města Jihlavy (22 244 lidí) svědčilo v porovnání s ostatními jednotkami o relativně nejvyšší úrovni koncentrace obyvatelstva.
- b) Spíše jádrové postavení s nadprůměrnou hustotou zalidnění v intervalu 78–89 obyv./km²) si udrželo, případně prohloubilo území dnešních mikroregionů Havlíčkův Brod, Světlá n. S., Humpolec a Nové Město n. M. Vyjma Novoměstka byl u nich tento stav podpořen dostatečným dopravním napojením na hlavní růstová centra, a tedy i komplexní socioekonomický systém.
- c) Do středu mezi oběma póly osy polarizace jádro – periferie lze řadit Pelhřimovko, Pacovsko a Bystřicko přibližně kopírující průměrnou hustotu zalidnění kraje (72–77 obyv./km²). Obyvatelstvo zde bylo (s výjimkou Pelhřimovska) značně rozptýleno do menších sídel, jejichž podíl na populaci se řadí mezi nejvyšší v celém kraji.
- d) Lehce periferní postavení zdědily z předcházejícího období moravské Telčsko, Velkomeziříčsko, Třebíčsko, Moravskobudějovicko a Žďársko (60–70 obyv./km²). U nich je patrný silný protiklad mezi vývojem několika málo městských center a vesměs chudnoucím venkovem, navíc se zde začalo projevovat postupně se zintenzivňující „sblížení“ s růstovým Brněnskem.
- e) Jediným díky nízké hustotě zalidnění (52 obyv./km², což představuje 70 % krajského průměru) zjevně periferním mikroregionem se stala Náměšť n. O. Jeho převážně zemědělský a chudý venkovský charakter nebyl patřičně vyvážen silnějším městským

²⁴² Metoda rozebrána v kapitole 2.

centrem, avšak do budoucna se měla projevit spíše výhodná dopravní poloha při okraji širšího brněnského rozvojového jádra.

Rozdělení oblastí do vytčených kategorií upozorňuje mj. na zajímavý jev, a to rozdíl v hustotě zalidnění české (vyšší) a moravské (nižší) části Vysočiny! Tuto skutečnost můžeme na začátku industrializace pozorovat i na zemské úrovni Čech a Moravy, stejně jako trend postupného vyrovnávání těchto rozdílů v 2. polovině 19. a ve 20. století.

Význam měst na Vysočině v předindustriálním období můžeme z hlediska celkové populační dynamiky a tím i na teritoriální polarizaci považovat zatím za nevýrazný. Jejich celkový podíl na populaci je velmi obtížné stanovit a navíc, díky převážně zemědělskému charakteru většiny malých poddanských měst a městeček, by jejich případné vyčíslení o mnohém nevyovídalo. Na druhou stranu hospodářský význam nemnoha větších opravdu řemeslnických a obchodních center (Jihlava, Třebíč, Velké Meziříčí, Polná, Havlíčkův Brod, Humpolec, Pelhřimov, Chotěboř, Třešť, Telč) zdaleka převyšoval jejich populační váhu. Zmíněná sídla často pomáhala hospodářsky integrovat a následně podnítit ekonomický rozvoj svého okolí a svým prostřednictvím (městský trh, dopravní cesty) je tak napojit i do celkového socioekonomického systému. Na druhou stranu nesla města (a místa větší koncentrace lidí obecně) zvýšené riziko různých demografických krizí vlivem častých epidemií (mor, cholera, hladomor), válek nebo požárů.

Jediné centrum nadregionálního populačního a především hospodářského významu představovala již pro toto období *Jihlava*, asi jediné hierarchicky vyšší jádro. Její relativní populační váha se ovšem již tak patrná po propojení se svým dnešním široce vymezeným mikroregionálním zázemím nejevila. Jako královské horní město založené v roce 1235 (resp. 1243) těžila z vydatných nalezišť stříbra (za vlády Přemysla Otakara II. pocházela z českých zemí 1/3 evropské produkce stříbra, na čemž měla největší podíl právě Jihlava!) a ze své strategické polohy dopravního uzlu na pomezí Království českého a Markrabství moravského. Na dolování stříbra se postupně „nabalily“ další ekonomické aktivity – řemesla (hlavně soukenictví) a obchod, které se stávají po útlumu těžby v polovině 14. století nositeli zdejšího ekonomického

a populačního rozvoje. K počátku 15. století je počet obyvatel města odhadován na 4 600, čímž bylo nejen zdaleka nejlidnatějším sídlem Vysočiny, ale řadilo se i mezi největší sídla českého státu (přibližně na 4. až 11. pozici).²⁴³ Jejím postavením těžce otřásla husitská revoluce (Jihlava zůstala nadále katolická a počet obyvatel klesl na polovinu) a své staré pozice se jí podařilo obnovit až v průběhu 16. století především kvůli rozmachu soukenictví a přechodně opět těžbě stříbra. Až do poloviny 18. století rostl i přes soustavný hospodářský rozvoj počet lidí ve městě velice pomalu, a to hlavně z důvodu četných hospodářských krizí v 16. (největším morovým ranám přišlo za obětí v roce 1562 = 3 000 lidí a 1571 = 2 000 lidí) a 1. polovině 17. století (třicetiletá válka, požáry 1627 a 1646 zničily větší část budov) a dlouhodobě se pohyboval od 5 000 do 7 000. Přesto postupně nabyla Jihlava v tomto období stagnace a úpadku měst postavení 3. největšího sídla českých zemí (po Praze a Brnu), čemuž odpovídal také její ekonomický a dopravní význam. Privilegovaným a strategickým dopravním uzlem tvořícím jeden z pilířů formujícího se ekonomického systému zůstávala i po budování pevné sítě státních silnic v 18. a 1. polovině 19. století²⁴⁴). Předindustrializační specializace hospodářství Jihlavy na soukenickou řemeslnou výrobu (a kloboučnictví) s rozkvětem od 60. let 17. století do roku 1715 (dodávky pro armádu a do Vídně) a po přechodné krizi nově od roku 1770 (již na manufakturní bázi), měla pozitivní dopad na rozvoj ostatních oblastí a měst (chov ovcí, vlnářství). Její nadregionální význam byl navíc od roku 1751 podepřen získáním statutu sídla krajské správy.

Význam a hierarchické postavení ostatních měst Vysočiny nedosahoval ani zdaleka jádrového statutu Jihlavy, a proto postačí se o nich zmínit jen krátce. Dlouhodobě druhým největším městem na území kraje Vysočina byla (a je) *Třebíč*, která si toto postavení, byť s kategorickým odstupem od Jihlavy, udržovala přinejmenším už od 16. století. Od konce 16. století až do poloviny 18. století se počet obyvatel ve městě pohyboval mezi 2 000 až 3 000 a populačně tak dosahoval, pomineme-li krátkodobé výkyvy, asi 40–50 % velikosti Jihlavy. Tento podíl si udržela až do druhé světové války²⁴⁵. Charakterem řemeslné výroby (soukenictví) i obchodní orientací na Vídeň a na dodávky sukna pro rakouskou armádu se podobala Jihlavě.

²⁴³ Údaj přebrán z práce L. FIALOVÉ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, 399 s.

²⁴⁴ Do roku 1765 byla dobudována hlavní státní silnice z Prahy do Vídně a ve 30. letech 19. století hlavní silnice z Brna přes Jihlavu dále do jižních a západních Čech.

²⁴⁵ Od této doby stoupl zmíněný podíl až na dnešních cca 77 %.

Na druhou stranu absence hlavních státních silnic, které by napojily Třebíč lépe na ekonomický systém státu, bránila přerůst její dosavadní – regionální význam.

K ostatním lidnatějším sídlům plnicím vlivem svého převažujícího řemeslného a obchodního charakteru v předindustriální éře funkci mikroregionálního střediska lze zařadit také: Havlíčkův Brod a Velké Meziříčí, obě s výhodnou dopravní polohou při dvou nejfrekventovanějších cestách protínajících Vysočinu²⁴⁶, dále Chotěboř, Humpolec, Pelhřimov, Třešť, Telč a Polnou. Žádné z nich ovšem až do poloviny 18. století nepřesáhlo počtem obyvatel hranici 2 000. Naopak s rozvojem protoindustrializace a nástupem manufakturní výroby posílila rychle svůj hospodářský (převážně soukenictví a vlnářství) a populační význam. Tento jejich růst byl provázen i celkovým vzestupem jejich venkovského zázemí. Všechna jmenovaná města přinejmenším zdvojnásobila za období protoindustrializace svůj počet obyvatelstva a při odhadech k 1834 (pro Moravu) a 1847 (pro Čechy) se všechna nacházela v intervalu 3 500 až 6 000 obyvatel.²⁴⁷ Od zrušení nevolnictví (1781) tak rychlost přírůstu obyvatelstva (stěhováním = počátek urbanizace) převyšovala celkový, vlivem počínající demografické revoluce dynamizující se, populační růst. Díky svému nadprůměrnému tempu růstu se za protoindustrializace zařadila tato soukenická řemeslnická centra Vysočiny do kategorie velkých měst i v rámci českých zemí. Od 30. let 18. století ovšem své pozice začala vlivem krize soukenictví ztrácet, aby byla následně převálcována tovární výrobou a zvláště pak konkurencí růstového Brna (na to doplatila hlavně Jihlava). V této skutečnosti můžeme tedy spatřovat i počátek jejich pozvolného relativního úpadku a omezování vlivu na pouhou regionální úroveň.

Neúplná a nepřesná základna dat týkajících se vývoje a stavu populace před rokem 1869 nedovolila až dosud reprezentativně podchytit a demonstrovat popsání jevy a jejich dopad na územní polarizaci na Vysočině. Tento nedostatek odpadá v následující kapitole industriálního vývoje, pro nějž již přesná statistická sčítání lidu existují.

²⁴⁶ Od raného novověku jimi byly: a) Praha – Kolín – Golčův Jeníkov – Želetava – Mor. Budějovice – Znojmo – Vídeň (přestavěná do roku 1765 na hlavní státní silnici) a b) jižní Čechy – Jihlava – Velké Meziříčí – Velká Bíteš – Brno (rovněž přestavěná do 30. let 19. století na hlavní státní silnici).

²⁴⁷ Tyto i předcházející údaje o počtech obyvatel v jednotlivých městech přebrány z několikásvazkové práce: Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl I-V, Libri, Praha 1996–2002, 874 + 938 + 952 + 941 + 671 s.

5.3. Industriální éra vývoje

Industriální období, které bylo zahájeno průmyslovou revolucí, nese ve svých důsledcích největší díl na zformování současného socioekonomického systému, dnešní hierarchické organizace osídlení, a tedy i samotné teritoriální polarizace. Tento fakt platí bez výjimky také pro Vysočinu z pohledu vytváření její základní vnitřní struktury a hierarchie zdejších mikroregionů i středisek. Už z tohoto důvodu si proběhnuvší vývojové procesy a jejich historické aspekty zasluhují důkladnější a hlubší analýzu. Již předcházející komplexní přístup studie na vyšší úrovni odkryl, doložil a zdůvodnil postupné zaostávání a propad – periferizaci kraje Vysočina v rámci českých zemí. Proto je nutné vidět proměny vnitřní polarizace kraje v kontextu jeho celkového periferního a dále se periferizujícího postavení. Průvodními jevy této „modernizace“ se staly: urbanizace, koncentrace obyvatelstva, industrializace (v technické změně charakteru výroby i jako přeliv pracovních sil z priméru do sekundéru), celková změna ekonomických a společenských vztahů, vystěhovalectví apod.

Už dříve došlo k označení oblasti Vysočiny za jednu z „obětí industrializace“, neboť nedokázala zachytit zvýšenou dynamiku socioekonomického vývoje. Rovněž bylo poukázáno na negativní úlohu absence hlavní energetické suroviny – uhlí, neúrodnosti půdy, nízké vstupní hustoty zalidnění, nedostatečné koncentrace kapitálu, menší podnikavosti lidí a v neposlední řadě opožděné budování železnice.²⁴⁸ Pro výzkum vývoje teritoriální polarizace lze ale za použití statistiky a příslušných metod vycházet jen ze sledování několika determináčních faktorů. K analýze byly použity tři faktory, jejichž vliv na vývoj sídelního systému v industriální éře je obecně brán jako klíčový:²⁴⁹

- I. dopravní – napojení sídla na železnici,
- II. správní - administrativní funkce sídla,
- III. tzv. inercie (setrvačnost) – kontinuita koncentračního procesu a hierarchie sídel.

Platnost pozitivního ovlivnění, resp. podmínění další koncentrace obyvatelstva v industriálním období je u jmenovaných faktorů zřetelná ze závěrů, které byly učiněny

²⁴⁸ Pro bližší vysvětlení těchto charakteristik odkazují na kapitolu 4.3.

pro předcházející úroveň srovnání mezi kraji. Tato skutečnost opravňuje k jejich přenesení ve formě výchozích premis bádání i na mikroregionální úroveň. Cíl analýzy však nespočíval v prosté verifikaci jejich obecné platnosti i ve sledovaném příkladovém regionu, nýbrž v podrobnějším nalezení a vymezení míry a úrovně vlivu a proměnlivosti působení faktorů na jednotlivé kategorie sídel a tím i na samu polarizaci území. Proto byla vybrána reprezentativní skupina 41 (resp. 34) dlouhodobě nejlidnatějších a „nejdůležitějších“ obcí²⁵⁰, které v součtu představují hlavní složku sídelního systému kraje. Na tomto základě došlo ke kvantitativnímu a přehlednému vyjádření cílových zjištění.

5.3.1. Analýza vlivu napojení na železnici

V otázce koncentrace obyvatelstva v industriálním období obecně zaujal dopravní faktor představovaný železnicí výjimečné postavení. Železnice se stala symbolem rozvoje především v kapitalistické fázi této éry do roku 1930. Poté železnice postupně ztrácí v rámci dopravy své hegemonné postavení a přestává být jednoznačně určujícím a pro historickou analýzu vhodným determinačním faktorem. Proto postačí, když bude v tomto případě sledované období ohraničeno právě rokem 1930. Na území Vysočiny přišla železnice s odstupem až v roce 1869, aby zde formálně odstartovala vlastní industrializaci, byť jakkoli opožděnou.²⁵¹ Od roku 1871 zahájila činnost na dlouhou dobu nejdůležitější a nejfrekventovanější trať – tzv. „Rakouská severozápadní dráha“ z Vídně a Znojma přes Moravské Budějovice, Jihlavu, Havlíčkův Brod do Kolína a dále na sever Čech (po 1918 ztratila s rozpadem Rakousko-Uherska na původním významu). Mezi další hlavní trati dodnes patří od 1886 zprovozněné spojení z Brna do Okříšek, které se o rok později po propojení s čerstvě dostavěnou tratí z Jihlavy do Veselí nad Lužnicí (a dále do jižních Čech, tzv. „Českomoravská transverzální dráha“) stalo druhou nejvýznamnější dopravní tepnou napojující Vysočinu na růstové Brněnsko a také rosicko-oslavanské uhlí. K dalšímu posílení funkce této trati došlo po roce 1918, avšak od roku 1953 její význam zastínila nová a kratší spojnice

²⁴⁹ Tento předpoklad vychází ze studií: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*; P. HORSKÁ, *K otázce vztahu*; J. MRKOS, *Hospodářská dynamika*.

²⁵⁰ Parametry a způsob vymezení této množiny viz kapitola 5.1., jejich kompletní výčet viz příloha 8.

Brna s Prahou přes Havlíčkův Brod a Žďár n. S. Menší význam mělo spojení Havlíčkova Brodu a Skutče (na Pardubice) zprovozněné v roce 1871. Tato relativně řídká železniční síť byla dokončena na přelomu 19. a 20. století systémem vedlejších a lokálních tratí:

- 1886 = Studenec – Velké Meziříčí (1953 napojeno skrz Křižanov na hlavní trať Brno – Havlíčkův Brod),
- 1888 = Horní Cerekev – Pelhřimov – Obrataň (na Tábor a Písek),
- 1894 = Havlíčkův Brod – Humpolec,
- 1896 = Moravské Budějovice – Jemnice,
- 1898 = Havlíčkův Brod – Žďár n. S. (1905 protažena do Tišnova),
- 1898 = Kostelec – Telč (1902 protažena do Slavonic).
- 1903 = Světlá n. S. – Zruč n. S.,
- 1904 = Dobronín – Polná,
- 1906 = úzkokolejná trať z Obrataně do Jindřichova Hradce.

Ze skupiny 41 obcí nezískalo ve stanoveném časovém rozmezí let 1869 až 1930 železniční spojení 9 obcí.²⁵² Ostatní byly za účelem podrobnějšího sledování vlivu tohoto dopravního faktoru na lokální růst obyvatelstva stratifikovány následovně²⁵³ – na obce: s konečnou stanicí místní dráhy (jejich počet = 4)²⁵⁴, s průjezdovou stanicí vzdálenou od 2 do 5 km (3)²⁵⁵, s průjezdovou stanicí vzdálenou do 2 km (19)²⁵⁶, uzly 3 traťových úseků (5)²⁵⁷ a vícenásobné uzly (1)²⁵⁸, a to vždy s platností k roku 1930.

²⁵¹ Pro podrobnější popis vývoje a lokalizace železnice lze odkázat na: M. HLAVAČKA, *Dějiny dopravy: Atlas československých dějin* (mapa: Vývoj železniční sítě a vodních cest do roku 1960).

²⁵² Brtnice, Habry, Herálec, Hrotovice, Jimramov, Svratka, Velká Bíteš, Vilémov, Želetava.

²⁵³ Metodickou inspirací byla studie: J. AUERHAN, *Vliv železnice*, s. 186-191.

²⁵⁴ Humpolec (1896), Jemnice (1898), Polná (1904), Velké Meziříčí (1886) – data v závorce značí rok otevření železniční stanice.

²⁵⁵ Kamenice (1871), Počátky (1887), Žirovnice (1887).

²⁵⁶ Batelov (1887), Bystřice n. P. (1905), Černovice (1906), Golčův Jeníkov (1869), Chotěboř (1871), Jaroměřice n. R. (1871), Kamenice n. L. (1906), Ledec n. S. (1903), Luka n. J. (1871), Náměšť n. O. (1886), Nové Město n. M. (1905), Pacov (1888), Pelhřimov (1888), Příbram (1898), Telč (1896), Třebíč (1886), Třešť (1896), Žďár n. S. (1898), Žďirec n. D. (1871).

²⁵⁷ Horní Cerekev (1887), Jihlava (1871), Mor. Budějovice (1871), Okříšky (1871), Světlá n. S. (1870).

²⁵⁸ Havlíčkův Brod (1870).

Tabulka 6: Vývoj počtu obyvatel 1869–1930 41 obcí Vysočiny podle jejich postavení v rámci železniční sítě

kategorie	počet obcí	poč. obyv. v r. 1869	poč. obyv. v r. 1930	index zrůstu poč. obyv. 1869–1930 (1869=100)	% průměru růstu 41 obcí	prům. roční růst (%)
I. vícenásobný uzel	1	6 062	12 702	209,5	170,6	+1,79
II. uzly 3 trať. úseků	5	29 530	44 732	151,5	123,4	+0,84
IIa. bez Jihlavy		7 286	9 911	136,0	110,7	+0,59
IIb. Jihlava		22 244	34 821	156,5	127,4	+0,93
III. průjezd. st. do 2 km	19	62 519	73 437	117,5	95,7	+0,29
IIIa. bez Třebíče		53 414	57 351	107,4	87,5	+0,12
IIIb. Třebíč		9 105	16 086	176,7	143,9	+1,26
IV. průjezd. st. 2–5 km	3	7 874	8 411	106,8	87,0	+0,11
V. konečná st.	4	18 631	18 585	99,8	81,2	–0,003
VI. bez žel. st.	9	19 205	18 763	97,7	79,6	–0,03
Celkem	41	143 821	176 630	122,8	100,0	+0,37
VYSOČINA celkem		514 679	534 243	103,8	84,5	+0,05

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.

Vypočtená výsledná data uvedená v tabulce 6 ideálně demonstrují celkový pozitivní efekt faktoru železnice na rozvoj počtu obyvatel. Pro součet všech obcí s železnicí v dosahu max. 5 km (32 jednotek) byl vyčíslen vývojový index růstu²⁵⁹ na 126,7, zatímco pro zbývajících 9 obcí, které byly zcela bez železničního spoje, na 97,7. Pro srovnání vývojový index růstu obyvatelstva v celém kraji činil 103,8. Výrazná závislost byla zjevná především u jediného vícenásobného uzlu (5 traťových úseků) – Havlíčkova Brodu. Také kategorie uzlů 3 traťových úseků obstála s výjimkou poklesové Horní Cerekve jak ve srovnání s růstem celého kraje, tak s průměrem sledované

²⁵⁹ Výpočet indexu růstu počtu obyvatel v letech 1869 až 1930: podíl poč. obyv. v roce 1869 vynásobený x 100. Lze chápat také takto: pokud stanovíme jako výchozí datum 1869 index 100 a k roku 1930 vzroste počet obyvatel např. na 1,4-násobek oproti roku 1869, pak vývojový index za období 1869 až 1930 činí 140.

množiny obcí. Daleko méně se projevil vliv u skupiny s průjezdovou stanicí do 2 km, jejíž tempo růstu přesahovalo po odečtení populačně relativně silné a rozvojové Třebíče jen nepatrně průměrnou dynamiku růstu kraje. 8 z 19 sem řazených obcí naopak vykazovalo v období 1869–1930 absolutní pokles. Společně s obcemi s průjezdovou stanicí vzdálenou 2–5 km bychom po jisté generalizaci mohli obě kategorie označit v rámci Vysočiny za vývojově neutrální. Také přítomnost konečné železniční stanice v obci neznamenała oproti její úplné absenci větší výhodu. Poslední dvě skupiny jevily dokonce celkový absolutní úbytek obyvatelstva a jen 5 z 13 obcí vykazovalo dílčí růst.

Obecně vzato lze konstatovat, že pro obce Vysočiny nepřinášelo zavedení železnice jednoznačný pozitivní efekt. Z její přítomnosti dokázaly těžit především ty, které měly z dob protoindustrializace rozvinutou vlastní nezemědělskou výrobu, a tedy i co do celkového ekonomického systému nabídnout. Pomocí železnice prolomily svou dosavadní rozvoj svazující izolaci hlavně větší sídla: Jihlava, Třebíč, Havlíčkův Brod, Pelhřimov a Moravské Budějovice. Ukázkou jednoznačně pozitivního vlivu byly Okříšky (uzel 3 traťových úseků), které více než zdvojnásobily počet svého obyvatelstva. Na druhou stranu téže mince poukázal fakt vylidňování těch oblastí Vysočiny, které do (pomocí železnice se integrujícího socioekonomického) systému mohly přispět jen jediným, a to svou pracovní silou. Dostupnost železnice s dopadem zvýšené mobility zde především v 80. a 90. letech 19. století umožnila intenzivní vystěhovalectví mimo území kraje. Na chybějící nebo nedostatečné napojení na železniční síť doplatily do té doby rostoucí střediska Vilémov a Habry nebo postupující jihlavskou koncentrační tendencí vyčerpávaná Brtnice a Polná. Význam železnice jako katalyzátoru průmyslového rozvoje a tím i koncentrace obyvatelstva do měst od doby 2. světové války postupně slábne a v současné době je překrýván výstavbou dálnic aj. rychlostních komunikací.

5.3.2. *Analýza vlivu administrativní funkce*

Přeměna patrimoniální správy ve státem řízený administrativní systém v polovině 19. století²⁶⁰ znamenala znatelný zásah do dosavadní územní organizace.

²⁶⁰ To je důvod, proč zde studie mírně vybočuje ze svého časového vymezení a zabývá se i obdobím 1850–1869. Statistická data k roku 1850 (*Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*), a tedy i výpočty pro vývoj populace mezi těmito lety je nutné brát s rezervou, tedy jen rámcově.

Do jaké míry ovšem ovlivnila centralizace správy do několika málo touto funkcí pověřených sídel růst pracovních příležitostí a obyvatelstva? Je i pro případ území Vysočiny platná premisa pozitivního vlivu na koncentraci lidí v takto „povýšeném“ sídle? Druhou rovinu této problematiky pak představovala skutečnost postupného vytváření vnitřně strukturovaných a integrovaných mikroregionů se střediskem ve státě privilegovaném správním sídle. Rozdělení území Vysočiny od poloviny 19. století na politické (resp. i soudní) okresy a jejich více než 100 let existence stálo u zrodu i současných 15 mikroregionů – sledovaných obvodů obcí III. stupně stanovených převážně na základě vnitřních funkcí a vazeb.²⁶¹ A právě ty jsou dnes výsledkem dlouhodobého historického vývoje v industriální éře.

Od poloviny 19. století docházelo v rámci systému územní správy a administrativního vymezení regionů k řadě dílčích změn.²⁶² Stabilní historická zemská hranice protínající Vysočinu severojižním směrem nehrála pro její již pouze symbolickou úlohu (s výjimkou 1. republiky) klíčovou roli.²⁶³ Na krajské úrovni správy bylo území dnešního VÚSC Vysočina až do zrušení krajů 1868 rozděleno²⁶⁴ mezi kraje: Jihlavský (Jihlava krajským sídlem už od roku 1751), Brněnský, Znojemský, Čáslavský a Tábořský.²⁶⁵ V letech 1868 až 1948 nebyl tento stupeň správy realizován. V období 1. republiky působila zemská správa půlící Vysočinu podél zemské hranice na českou a moravskou část. Obnovení krajů v roce 1949 vyčlenilo samostatný Jihlavský kraj, k němuž ovšem nenáležela území dnešních mikroregionů Chotěboř (k Pardubickému kraji) a Bystřice n. P. (resp. i Velkobítešsko k Brněnskému kraji), naopak navíc zahrnovala Dačicko (tehdejší Dačický okres). V období 1960–2000 (do ustavení

²⁶¹ V některých případech i subjektivní přání obcí.

²⁶² Stručný přehled proměn územní správy v rámci českých zemí uvádí např.: L. JELEČEK, *Územněsprávní reformy*, s. 136–137. V obrazové formě *Atlas československých dějin*.

²⁶³ Ani pro předindustriální éru nelze konkrétně určit její vliv na mikroregionální úroveň vývoje. Naproti tomu na vyšších regionálních úrovních se jeví jako jasný omezující faktor; periferní postavení Vysočiny toho může být důkazem.

²⁶⁴ S výjimkou období 1850–1855.

²⁶⁵ Jejich územní vymezení bylo nestabilní, přesto můžeme po jisté generalizaci konstatovat, že po většinu doby spadalo území Vysočiny pod: a) Jihlavský kraj: většina plochy dnešního Jihlavska, Telčska, Žďársko, část Třebíčska, Novoměstsko, Velkomeziříčsko (Velká Bíteš k Brněnskému kraji); b) Znojemský kraj: větší část Třebíčska, Moravskobudějovicka, Náměšťsko; c) Brněnský kraj: Bystřicko; d) Čáslavský kraj: Havlíčkobrodsko, Chotěbořsko, mikroregion Světlá n. S., Humpolecko; e) Tábořský kraj: Pelhřimovsko, Pacovsko.

dnešního krajského členění) bylo opět území rozděleno, a to mezi 3 kraje: Jihomoravský, Jihočeský a Východočeský.²⁶⁶

Úroveň okresů – základních jednotek správy (stanoveny císařským nařízením z 26. 6. 1849 s platností od roku 1850) také prodělala několik proměn. Přesto se ale jejich vymezení s výjimkou let 1960–2002 (5 nepřiměřeně velkých okresů se sídlem v Jihlavě, Třebíči, Havlíčkově Brodě, Žďáru n. S. a Pelhřimově) dlouhodobě příliš nelišilo od současného mikroregionálního členění. Tento fakt dokládá už rozdělení z let 1850–1867 na 24 celků se sídlem na území dnešního kraje.²⁶⁷ Jejich administrativní centra se shodovala s dnešními obcemi II. stupně, až na tři výjimky: Jaroměřice n. R. byly součástí okresu Moravské Budějovice, Světlá n. S. součástí Ledečského okresu a namísto Golčova Jeníkova byly sídlem okresní správy Habry. Stejná situace panovala i v období 1868–1948 (lépe řečeno do 1938, protože válečná situace vnesla do správy značné změny). Vyšší administrativní úlohu hrály tzv. politické („střední“) okresy. Z původních 9 politických okresů se správním sídlem na území Vysočiny (k roku 1867) se jejich počet zvýšil na 11²⁶⁸ (k roku 1930), vlivem i rozlohou zhruba srovnatelných s dnešními obvody obcí III. stupně. Územněsprávní reforma z roku 1949 přinesla (s platností do roku 1960) dílčí posuny v administrativním členění Vysočiny. Především zvýšila a územně upravila počet okresů se sídlem na území dnešního kraje na 15 – tedy současnou hodnotu. Ze starých sídel politických okresů nepřešlo do systému let 1949–60 v podobě nového okresního centra pouze Nové Město n. M. nahrazené politicky preferovaným Žďárem n. S. (výstavby podniku Žďas). Podobně povýšily své postavení ve správní hierarchii (ze soudních okresů) sídla: Velká Bíteš, Pacov, Třešť a Bystřice

²⁶⁶ a) Pod Jihomoravský kraj náležely dnešní mikroregiony: Žďár n. S., Nové Město n. M., Bystřice n. P., Velké Meziříčí, Třebíč, Náměšť n. O., Moravské Budějovice, Jihlava, Telč; b) pod Jihočeský kraj: Pelhřimov, Humpolec, Pacov; c) pod Východočeský kraj: Havlíčkův Brod, Chotěboř, Světlá n. S.

²⁶⁷ V letech 1850–55 soudních okresů, které byly 1855–67 transformovány na politické okresy (ty existovaly již od 1850, ale v nižším počtu) – podle jejich administrativního sídla: Bystřice n. P., Habry, Havlíčkův Brod, Hrotovice, Humpolec, Chotěboř, Jemnice, Jihlava, Kamenice n. L., Ledeč n. S., Moravské Budějovice, Náměšť n. O., Nové Město n. M., Pacov, Pelhřimov, Počátky, Polná, Pelhřimov, Telč, Třebíč, Třešť, Velká Bíteš, Velké Meziříčí, Žďár n. S.

²⁶⁸ Se začleněnými soudními okresy (v závorce) to byly tyto: Havlíčkův Brod (Havlíčkův Brod, do 1910 Humpolec, od 1884 Polná), Jihlava (Jihlava, Třešť), Chotěboř (Chotěboř, Přibyslav), Polná (Polná od 1884 se stává součástí p. o. Havlíčkův Brod), Nové Město n. M. (Nové Město n. M., Bystřice n. P., Žďár n. S.), Pelhřimov (Pelhřimov, Pacov, do 1905 Kamenice n. L., Počátky), Ledeč n. S. (Ledeč n. S.), Třebíč (Třebíč, Náměšť n. O.), Velké Meziříčí (Velké Meziříčí, Velká Bíteš), od 1896 p. o. Moravské Budějovice (Moravské Budějovice, od 1905 Jemnice), od 1905 p. o. Kamenice n. L. (Kamenice n. L.) a od 1910 p. o. Humpolec (Humpolec). Další soudní okresy z území dnešního kraje Vysočina náležely pod p. o. Dačice (do 1905 Jemnice, Telč), p. o. Moravský Krumlov (Hrotovice), p. o. Znojmo (do 1896 Moravské Budějovice) a p. o. Čáslav (Habry).

n. P. Ve srovnání se současným vymezením kraje patřilo v letech 1949–60 do tehdejšího Jihlavského kraje 13 okresů, a to včetně Dačicka. Na druhou stranu spadaly okresy Velká Bíteš a Bystřice n. P. do kraje Brněnského a okres Chotěboř do Pardubického. Množina sídel dnešních obvodů obcí III. stupně se ovšem slučuje s tehdejšími okresními správními středisky jen částečně.²⁶⁹ K sídlům okresů tehdy patřily navíc Ledec n. S., Třešť, Velká Bíteš a Kamenice n. L., jejichž role je pro jim blízkou oblast dnes nahrazena centry mikroregionů Světlá n. S., Telč, Náměšť n. O. V případě okresu Kamenice n. L. došlo k jeho začlenění do dnešního Pelhřimovska. Svou funkci v současné správě obnovilo narozdíl od let 1949–60 Nové Město n. M., tehdy součást Žďárska. Velké okresy z let 1960–2002 naopak svým nízkým počtem (5) vybočovaly z dosavadního víceméně konstantního vývoje územněsprávního členění Vysočiny²⁷⁰ a jejich sídla: Jihlava, Třebíč, Havlíčkův Brod, Žďár n. S. a Pelhřimov tak mohla těžit z obzvláště privilegovaného postavení a plánovité koncentrace průmyslu i služeb. Tento statut ztratily po správních reformách 2002, s výjimkou Jihlavy, která se stala opět krajským městem.

Po překrytí mezníků správních reforem s roky pravidelného sčítání obyvatelstva došlo v číselném vyjádření vlivu postavení sídla (41 obcí) v období industrializace na jeho populační růst ke stanovení následujícího dělení: 1850–1869, 1869–1950, 1950–1961, 1961–2001. V závěrech se dále rozlišují jednotlivé stupně administrativního postavení děleny podle průměrného územního správního dosahu sídel do pěti hierarchicky sestupně seřazených kategorií: I. krajské sídlo, II. sídla „velkých“ okresů (z let 1960–2002), III. sídla „středních“ = politických okresů, IV. sídla „malých“ = pouze soudních okresů, V. sídla bez uvedené administrativní funkce.

²⁶⁹ Sídla okresů z let 1949–60: Bystřice n. P., Havlíčkův Brod, Humpolec, Chotěboř, Jihlava, Kamenice n. L., Ledec n. S., Moravské Budějovice, Pacov, Pelhřimov, Třebíč, Třešť, Velká Bíteš, Velké Meziříčí, Žďár n. S.

²⁷⁰ V roce 2002 byly tyto okresy zrušeny a v dnešním systému správy nahrazeny opět menšími a lépe realitě odpovídajícími obvody obcí III. stupně: Jihlavský okres (rozdělen na dnešní obvody obcí III. stupně se sídlem v Jihlavě a Telči), Žďárský okres (Žďár n. S., Nové Město n. M., Velké Meziříčí, Bystřice n. P.), Třebíčský okres (Třebíč, Moravské Budějovice, Náměšť n. O.), Pelhřimovský okres (Pelhřimov, Humpolec, Pacov), Havlíčkovobrodský okres (Havlíčkův Brod, Světlá n. S., Chotěboř).

Tabulka 7/a–d: Vývoj počtu obyvatel v 41 obcích Vysočiny v závislosti na jejich administrativním postavení

Část 7/a – období 1850 (1855)–1869 (1868)

kategorie	počet sídel	poč. obyv. 1850	poč. obyv. 1869	index růstu 1850–69 (1850=100)	podíl prům. tempa růstu (%)	prům. roční růst (%)
I. krajské sídlo (Jihlava)	1	18 487	22 244	120,3	115,6	+1,07
IV. sídla „malých“ okresů (bez Jihlavy)	23	83 236	85 362	102,6	98,5	+0,14
V. sídla bez admin. funkce	17	36 440	36 215	99,4	95,5	–0,03
Celkem	41	138 163	143 821	104,1	100,0	+0,21
VYSOČINA celkem		510 243 ²⁷¹	514 679	100,9	96,9	+0,05

Část 7/b – období 1869 (1868)–1950 (1948)

kategorie	počet sídel	poč. obyv. 1869	poč. obyv. 1950	index růstu 1869–1950 (1869=100)	podíl prům. tempa růstu (%)	prům. roční růst (%)
III. sídla „středních“ okresů (včetně Jihlavy)	10	62 341	96 014	154,0	129,5	+0,67
IV. sídla pouze „malých“ okresů	14	45 265	43 459	96,0	80,7	–0,05
V. sídla bez admin. funkce	17	36 215	31 585	87,2	73,4	–0,16
Celkem	41	143 821	171 058	118,9	100,0	+0,23
VYSOČINA celkem		514 679	461 486	89,7	75,4	–0,13

²⁷¹ Odhad pro trochu jinak vymezené území přebrán z práce: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, 402 s.

Část 7/c – období 1950 (1949)–1961 (1960)

kategorie	počet sídel	poč. obyv. 1950	poč. obyv. 1961	index růstu 1950–61 (1950=100)	podíl prům. tempa růstu (%)	prům. roční růst (%)
I. krajské sídlo	1	29 841	35 078	117,5	102,9	+1,59
III. sídla „středních“ okresů (bez Jihlavy)	14	84 111	97 154	115,5	101,1	+1,41
V. sídla bez admin. funkce	26	56 107	63 165	110,6	96,8	+0,96
Celkem	41	171 058	195 396	114,2	100,0	+1,29
VYSOČINA celkem		461 486	490 199	106,2	93,0	+0,56

Část 7/d – období 1961 (1960)–2001 (2002)²⁷²

kategorie	počet sídel	poč. obyv. 1961	poč. obyv. 2001	index růstu 1961–2001 (1961=100)	podíl prům. tempa růstu (%)	prům. roční růst (%)
II. sídla „velkých“ okresů	5	86 141	155 522	180,5	111,8	+2,01
V. sídla bez admin. funkce	36	109 255	159 996	146,4	90,7	+1,16
Celkem	41	196 396	315 518	161,5	100,0	+1,54
VYSOČINA celkem		490 199	519 211	105,9	65,6	+0,15

Pramen²⁷³: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.

I přes rozdíly v dynamice vývoje obyvatelstva v jednotlivých obdobích je zjevné, že pro území Vysočiny mělo v industriální éře pozitivní vliv na růst populace správně postavení obce jako: sídla kraje, „velkého“ okresu a „středního“ = politického okresu. Naopak statut centra „malého“ = soudního okresu nejevil větší rozdíl oproti vybraným obcím bez administrativní funkce. Obě dvě tyto kategorie nesly v minulosti znaky populační stagnace a v průběhu doby se nevyhnuly ani dílčí depopulaci.

Byť se jedná o jakkoli generalizovaná zjištění (při podrobnějším rozboru jednotlivých kategorií lze snadno narazit na výjimky nezapadající do celkového trendu),

²⁷² Letopočty v závorkách jsou data platnosti daného územněsprávního uspořádání, zatímco statistiky se vztahují k rokům sčítání obyvatelstva (vně závorek).

²⁷³ Výchozí tabulka s údaji za všech 41 vybraných obcí – viz příloha 8.

vstupní tezi o zvyšování tempa populačního růstu s vyšším postavením sídla v hierarchii územní správy můžeme pokládat za platnou.

5.3.3. Analýza vlivu kontinuity koncentračního procesu a hierarchie sídel

Do industriální éry nastupovalo území Vysočiny se starým po staletí vytvářeným předindustriálním sídelním systémem. Tehdejší velikostní hierarchie sídel logicky představovala vstupní stav, který se měl v nových socioekonomických poměrech změnit. Lze předpokládat, že industrializací podpořený trend urbanizace a koncentrace obyvatelstva byl obecně nejvíce patrný ve starých koncentračních lokalitách a nejlidnatějších městech. Do jaké míry se však tento stanovený předpoklad slučoval s realitou a nakolik se fenomén zvýšené dynamiky a selektivnosti vývoje prolínal s jednotlivými velikostními kategoriemi sídel?

Ke sledování dynamiky koncentrace obyvatelstva do největších sídel zde bylo ctěno pravidlo vyváženého velikostního pořadí:²⁷⁴ 1., 2.–4., 5.–12., 13.–34.²⁷⁵

Tabulka 8: Vývoj koncentrace obyvatelstva v hierarchii sídel na Vysočině

velikostní kategorie (pořadí sídel)	relativní velikosti (1. největší sídlo = index 100)						
	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
1.	100	100	100	100	100	100	100
2.–4.	94	100	101	136	133	169	172
5.–12.	158	130	108	130	136	163	166
13.–34.	253	205	166	176	153	161	162

Pramen²⁷⁶: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

²⁷⁴ Tento zavedený úzus (tzv. pravidlo velikosti a pořadí) přebrán z práce: M. HAMPL – V. GARDAVSKÝ – K. KÜHNEL, *Regionální struktura*, s. 50–51.

²⁷⁵ Jedná se o pořadí v rámci dříve avizované skupiny 41 dlouhodobě populačně nejvýznamnějších sídel Vysočiny, ale díky reprezentativnímu vymezení této množiny se výsledné sledované hodnoty liší od případného širšího vymezení jen zanedbatelně.

²⁷⁶ Východí tabulka s údaji za vybrané obce – viz příloha 8.

Uvedené hodnoty dokládají zřetelný nárůst velikostní diferenciací sídel, především pak kategorie pořadí 2.–4. na úkor kategorie 13.–34. Jednoznačnější závislost koncentrace obyvatelstva na vzrůstajícím velikostním pořadím sídel byla patrná ve fázi kapitalistické industrializace – tj. do roku 1930. Tuto tendenci narušilo období 1930–50, za něž ostatní kategorie vykazovaly nárůst indexu kvůli celkově vyššímu poklesu Jihlavy (č. 1) postižené vysídlením zdejších Němců. Fáze socialistické industrializace preferovala skrz řízenou mikroregionální koncentraci pracovních příležitostí právě střediska funkčních mikroregionů zastoupených kategoriemi 2.–4. a 5.–12. To značí, že celková pozice prvního města – Jihlavy byla soustavně od průřezu 1930 oslabována, a proto je v současné době nedostatečná.

Jiným způsobem lze proces koncentrace obyvatelstva dokumentovat pomocí tzv. vývojového indexu velikostní strukturalizace sídel.²⁷⁷

Tabulka 9: Vývoj indexu velikostní strukturalizace sídel Vysočiny – proměnlivý soubor

rok	počet sídel ve velikostní kategorii					celkem sídel nad 2000 obyvatel	index
	nad 50 000	20-49 999	10-19 999	5-9 999	2-4 999		
1869	0	1	0	5	26	32	1,25
1900	0	1	1	4	25	31	1,29
1930	0	1	2	4	27	34	1,32
1950	0	1	2	4	21	28	1,39
1970	0	2	2	9	14	27	1,70
1991	1	3	4	10	13	31	2,00
2001	1	3	4	9	14	31	1,98

Pramen²⁷⁸: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

²⁷⁷ K jeho sestavení použita metodika uvedená v práci: M. HAMPL – V. GARDAVSKÝ – K. KÜHNEL, *Regionální struktura*, s. 49. Počet sídel v kategorii nad 50 000 obyvatel vynásoben 5x, 20 000–49 999 4x, 10 000–19 999 3x, 5 000–9 999 2x a 2 000–4 999 1x a následný součet těchto hodnot vydělen celkovým počtem sídel nad 2 000 obyvatel. Výchozí tabulka pro tyto výpočty – viz příloha 8.

²⁷⁸ Výchozí tabulka s údaji za vybrané obce – viz příloha 8.

Dynamika růstu hodnoty indexu velikostní strukturalizace sídel naznačuje, že obdobím nejvyššího tempa koncentrace obyvatelstva na Vysočině bylo období socialistické industrializace (zde vymezeno 1950–1991). Tato skutečnost opět dokládá zaostalost území Vysočiny v celkovém socioekonomickém vývoji za éry kapitalistické industrializace. I přes výrazný posun, učiněný v období socialismu, zůstává i dnes míra koncentrace obyvatelstva na Vysočině na relativně nízké úrovni a v současných post-industriálních poměrech dokonce zaznamenává i dílčí pokles – tedy dekoncentraci!²⁷⁹

5.3.4. Dynamika vývoje sídelního systému Vysočiny

Propojíme-li závěry předcházejících analýz s reálným vývojem jednotlivých center, dojdeme pro *období 1869–2001* k těmto souhrnným poznatkům:²⁸⁰

- a) Největší růst vykazovala města: Žďár n. S. (kvůli socialistické industrializaci v 50. letech 20. století s celkovým zvýšením populace v letech 1869–2001 více než 6,5x), Třebíč, Pelhřimov a Havlíčkův Brod (u všech růst více než 4x). Jmenovaná města spadala jak do administrativní kategorie center „velkých“ okresů, tak podle konečného pořadí do kategorie 2.–4. největšího sídla Vysočiny, tedy do obou celkově nejvíce růstových. Svou pozici v hierarchickém systému sídel si polepšil nejvíce Žďár n. S. (z 13. na 4. místo) a Pelhřimov (z 10. na 5. místo – především na úkor blízkého Humpolce, který klesl ze 4. na 7. místo).
- b) Nadprůměrný růst, byť pro svůj mnohem vyšší počáteční základ už ne tak výrazný, zaznamenala v rámci 41 vybraných obcí²⁸¹ Jihlava (2,27x) s nejvyšším administrativním i velikostním postavením. Dále Chotěboř, Světlá n. S., Bystřice n. P., Nové Město n. M., Velké Meziříčí a Moravské Budějovice, tedy centra dnešních obvodů obcí III. stupně s velikostním pořadím kategorie 5.–12. Kromě Světlé n. S. všechna administrativně spravovala někdy v minulosti politický – „střední“ okres. Z menších obcí doplňují skupinu: Ledec n. S., Náměšť n. O., Ždírec n. D. a Okříšky. Za povšimnutí stojí i fakt, že kromě Velkého Meziříčí (do r. 1953)

²⁷⁹ Viz tabulka 14.

²⁸⁰ K jejich číselnému doložení bliže v příloze 8.

²⁸¹ V letech 1869–2001 se populace v množině 41 vybraných obcí zvýšila 2,17x, zatímco u ostatních obcí Vysočiny šlo téměř o dvojnásobný pokles! Díky populační stagnaci Vysočiny jako celku v letech 1869–2001 jsou tyto hodnoty zhruba shodné jak v absolutním, tak relativním (vzhledem k vývoji na Vysočině) vyjádření růstu.

nepostrádalo žádné z nadprůměrně růstových sídel přinejmenším průjezdovou stanicí vzdálenou do 2 km.

- c) Dlouhodobě podprůměrný, ale stále ještě růst byl patrný u některých dříve významných hospodářských center: Humpolce, Kamenice n. L., Pacova, Brtnice, Telče a Třeště. Důvod ke zpomalení jejich rozvoje lze spatřovat v geografické blízkosti významných středisek Pelhřimova a Jihlavy, které na sebe svou vyšší vývojovou dynamikou a přitažlivostí soustředily ze svého širšího okolí větší část ekonomického a populačního potenciálu. Z menších sídel by sem patřily: Přibyslav, Horní Cerekev, Žirovnice, Batelov, Luka n. J., Velká Bíteš, Hrotovice, Jaroměřice n. R. a Jemnice. U většiny z nich představovala přítomnost či blízkost železnice (s výjimkou Brtnice, Velké Bíteše a Hrotovic) faktor udržení alespoň dílčí kladné – tj. růstové bilance.
- d) Jak absolutní, tak relativní pokles (vzhledem k Vysočině jako celku) charakterizoval dlouhodobý populační vývoj za období 1869–2001 většiny malých obcí, které nikdy nepřesáhly 3 000 obyvatel: Habry, Vilémov, Černovice, Kamenice, Herálec, Jimramov, Svatka a Želetava. Z této skupiny zastávaly administrativní postavení v minulosti pouze Habry; napojení na železnici měly jen Černovice a Kamenice. Ovšem u původně větších center: Golčova Jeníkova, Počátek a Polná byly některé z obecně platných faktorů populačního růstu přítomny (železnice, správní funkce, velikost na počátku industrializace), proto musíme odpověď hledat jinde. Jedním z možných vysvětlení mohla být souhra více nepříznivých faktorů: krachu místní soukenické řemeslné výroby a pestrého národnostního složení (Židé, Němci) přes dopravní izolaci (Polná, Počátky) až po blízkost jiného silnějšího sídla (pro Počátky jím byla Žirovnice a pro Polnou Jihlava). Každopádně i jejich osud²⁸² dokládá selektivní charakter vývoje a působení mechanismů industriální éry.

Úměrně rostoucímu podílu vybraných 41 obcí na celkové populaci Vysočiny se zvyšoval i jejich podíl na obyvatelstvu uvnitř mikroregionů. Navíc tyto obce většinou určovaly, jak již bylo uvedeno, svou obecně vyšší dynamikou vývoje směr rozvoje jednotlivých spádových území. Zatímco v roce 1869 představovalo těchto 41 obcí 28 %

²⁸² Ještě v roce 1850 byla Polná s 5 971 obyvateli 3. největším centrem Vysočiny, dnes je s 4 888 na 19. místě.

populace kraje, v roce 1900 = 30 %, 1930 = 33 %, 1950 = 37 %, 1970 = 45 %, v letech 1991 a 2001 to už bylo 61 %. Ačkoli je dnes jejich podíl o něco větší než oficiální míra urbanizace (k roku 2001 žilo ve 33 městech na Vysočině 58 % obyvatel kraje), její průběh nám opět ukázal, že proces urbanizace a koncentrace obyvatelstva byly na Vysočině dílem především období socialismu. Jen pět největších měst v kraji: Jihlava, Třebíč, Havlíčkův Brod, Žďár n. S. a Pelhřimov zahrnuje v současnosti plných 30 % populace kraje. Už z tohoto důvodu si jejich vývoj v období industrializace zaslouhuje alespoň základní pozornost:

Tabulka 10: Index vývoje počtu obyvatel v pěti největších městech Vysočiny (index 100 vyjadřuje počet obyvatel k r. 1869)

město	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
Jihlava	100	126	156	134	184	233	229
Třebíč	100	153	177	210	235	428	428
Havlíčkův Brod	100	129	210	249	294	410	404
Žďár n. S.	100	95	113	122	412	626	660
Pelhřimov	100	121	167	166	239	430	427
kraj VYSOČINA	100	104	104	90	96	101	101

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl 1/1 (ČSR) a 1/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k l. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Tabulka 11: Srovnání vývoje a hierarchizace pěti největších měst Vysočiny

město	relativizovaná podílová velikost (Jihlava = 100)						
	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
Jihlava	100	100	100	100	100	100	100
Třebíč	40,9	49,5	46,2	64,0	52,4	75,9	76,5
Havlíčkův Brod	27,3	27,9	36,5	50,7	43,6	48,0	48,0
Žďár n. S.	16,6	12,6	12,0	15,1	37,3	44,7	47,9
Pelhřimov	17,6	16,8	18,7	21,7	22,9	32,4	32,7

Pramen²⁸³: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Jihlava – největší město na Vysočině si s výjimkou mezidobí 1930–1950 (vlivem vysídlení německého obyvatelstva z města) udržovala trvalý růst, avšak proti ostatním z uvedené pětice přece jen mírnější. Příchod železnice v roce 1871 zmírnil negativní důsledky úpadku zdejšího soukenictví a pomohl přeorientovat výrobu a rozšířit ji o jiné obory: potravinářský (pivovar a zpravování tabáku), textilní, obuvnický, sklářský a dřevozpracující průmysl. Postavení Jihlavy jako nejvyššího administrativního střediska přispělo k úspěšnému rozvoji služeb (bankovníctví, obchod). K nové industrializaci a rychlejšímu růstu města došlo za socialismu, kdy se prosadila i převaha strojírenství (Motorpal, Jihlavan) a metalurgie (Kovolit). Většímu rozvoji bránila její relativní geografická odlehlost, především od jádrových oblastí (Brno, Praha a další) a nedostatek blízkých energetických zdrojů. Postupem času Jihlava ztrácela v důsledku vyšší dynamiky růstu ostatních velkých měst po roce 1930 své původně jednoznačně hegemonné postavení v sídelním systému Vysočiny.²⁸⁴

Třebíč – jako první nejrychleji překonala depresi z úpadku soukenictví intenzivní specializací na kožedělnou a obuvní výrobu. V ní navázala na protoindustrializační tradice (firmy Subak, Hassek, Budischowský) a koncem 19. století se stala největším střediskem těchto odvětví v monarchii. Daleko menší

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ Viz tabulka 11.

význam měl potravinářský (nápoje), dřevozpracující a textilní průmysl. I přes dlouho přežívající dopravní izolovanost (železnice zprovozněna až v r. 1886) vykazovala ze všech pěti měst do roku 1900 největší dynamiku růstu, tato se ovšem až do roku 1970 relativně zpomalovala. Dlouhodobě výhodná a rozvoj ovlivňující se pro město ukázala blízkost jádrového Brněnska. K výraznému populačnímu růstu v „dynamickém“ období socialistické industrializace došlo až v její druhé polovině. Vlivem stavby nedaleké jaderné elektrárny Dukovany a rozšíření kapacit obuvnického (BoPo) a strojírenského (Uniplet, 1. brněnská strojírna) průmyslu v 70. a 80. letech skokově vzrostl počet obyvatel na dvojnásobek – současných téměř 40 tisíc. Nejen díky tomuto boomeru vykazovala ze všech sídel v letech 1869–2001 společně s Pelhřimovem druhé až třetí nejvyšší tempo růstu.

Havlíčkův Brod – typický příklad města těžícího ze své výhodné dopravní polohy. Tento uzel pěti železničních tratí byl v období největšího vlivu železnice na koncentraci obyvatel do 1930 (resp. 1950) dlouhodobě nejdynamičtěji se rozvíjejícím ze sledovaných pěti měst. Naproti tomu zde průmyslová výroba nikdy nedosáhla takového rozsahu a objemu jako v Jihlavě, Třebíči a později Žďáru n. S. V kapitalistické fázi industrializace převažovalo potravinářství (pivovar, lihovary a škrobárny), což byl logický důsledek polohy v centru bramborářské oblasti, textilní průmysl, sklářství a papírnictví. Převahu spotřebního průmyslu nezvrátila ani socialistická výstavba strojírenských podniků (Motorpal, Plastimat, Závody kuličkových ložisek). Relativní zaostávání za dynamikou ostatních velkých měst bylo příčinou toho, proč vychází i ve výsledném růstu populace Havlíčkův Brod stanulo mezi nimi čtvrtý (pouze před Jihlavou).

Žďár nad Sázavou – až do roku 1950 výrazně menší a nepříliš významné sídlo Vysočiny nepřesahující 5 000 obyvatel. Dříve centrum malovýrobního železářství trpělo po jeho kolapsu do konce 19. století přímou depopulací, a to v důsledku dlouhodobé geografické a dopravní izolace města. Zavedení železnice v roce 1898 tento trend sice zvrátilo, ale i tak jevil Žďár n. S. až do roku 1950 víc trend populační stagnace než růstu. Industrializace a populační vzestup v plném slova smyslu přišly v 50. letech s vybudováním největšího průmyslového podniku Vysočiny – Žďárských strojíren a sléváren (Žďas, 1951). Skokový vývoj vynesl město během dvaceti let na pozici 4. největšího sídla Vysočiny s více než trojnásobkem původního obyvatelstva. Jeho

postavení bylo od roku 1953 podtrženo existencí nejfrekventovanější moderní (elektrifikované, dvoukolejné) tratě spojující Brno s Prahou přes Havlíčkův Brod a Kolín a v letech 1960–2002 privilegovanou funkcí sídla „velkého“ okresu. Také následující populační vývoj převyšoval dynamiku ostatních sídel. Díky výjimečnému poválečnému vzestupu se Žďár zařadil svou dynamikou populačního růstu mezi všemi (nejen pěti největšími) sídly Vysočiny s přehledem na 1. místo.

Pelhřimov – vedle Žďáru n. S. (méně Havlíčkova Brodu) jedno z těch měst, kterým industrializace svými mechanismy zásadně pomohla k dnešnímu postavení. Narozdíl od Žďáru n. S. netrpěl i přes úpadek soukenické výroby depopulací, naopak vykazoval zásluhou železničního napojení na dopravní systém (1888) stálý a vyrovnaný růst. Jeho tempo se po roce 1961 urychlilo tak, že se za dvě desetiletí 1961–80 počet obyvatel v obci zdvojnásobil.²⁸⁵ Rychlejší růst byl před tímto obdobím zbrzděn podobně jako u Jihlavy relativní geografickou odlehlostí od jádrových oblastí a energetických zdrojů. Možná i to bránilo úzké specializaci průmyslové výroby, která vždy zahrnovala především odvětví lehkého průmyslu od potravinářství (nápoje, škrobárny), papírnictví, kožedělné výroby až po dřevozpracující (největší továrna na kartáče v meziválečném Československu). Větší vlnu přistěhovalců přilákala až socialistická industrializace (textilní průmysl: Modeta a strojírenství: Agrostroj). Přesto i v současnosti Pelhřimov zůstává populačně s odstupem až za výše jmenovanými.

5.3.5. *Proměny teritoriální polarizace Vysočiny*

Vliv nových mechanismů a trendů vývoje se na mikroregionální úrovni výrazně projevil na Vysočině už v prvé půli období kapitalistické industrializace. Poněvadž tato problematika již byla v obecnější rovině blíže objasňována při sledování historického vývoje teritoriální polarizace českých zemí²⁸⁶, bude zde přistoupeno k přímým a konkrétním projevům a vlivům industrializace pro jednotlivé mikroregiony a jejich postavení v systému jádro – periferie. I přesto je vhodné opět upozornit na nutnost vidět tyto změny a procesy v kontextu celkově periferního (stav) a periferizujícího se (vývoj) kraje.

²⁸⁵ Z 7 170 v roce 1970 na 14 598 v roce 1980. V této souvislosti je ale nutné připomenout, že část tohoto růstu připadá na vrub změnám územního vymezení samotné obce.

Historický vývoj *období 1869 až 1900* s sebou přinesl, byť opožděně, vybudování hlavní části železniční sítě, správní členění území na politické a soudní okresy, nástup a rozšíření tovární výroby spojené se selektivními tendencemi v rozvoji větších sídel na úkor chudnoucího venkova, urbanizaci a silnou depopulaci celých oblastí v důsledku masového vystěhovalectví. Postupný útlum ekonomických aktivit závislých na dříve hlavním hospodářském odvětvím kraje – soukenictví (chov ovcí, vlnářství a oděvnictví, příp. proslulé jihlavské kloboukářství) měl negativní dopad v prvé řadě na horské oblasti a venkov v podobě jejich postupného chudnutí a populační regrese v důsledku vystěhovalectví. Malá venkovská sídla zaměřená na zemědělskou produkci navíc v 80. letech 19. století zasáhla hluboká agrární krize. Přes vysoký přirozený přírůstek tak zaznamenala na jinak celkově stagnující Vysočině růst jen některá významnější a větší sídla při železničních tratích či v níže položených oblastech²⁸⁷, zatímco z venkova lidé masově odcházeli za prací. Za hranice kraje se stěhovali (mezi lety 1880–1910 jich takto odešlo více než 130 000 = téměř čtvrtina stavu k roku 1880!²⁸⁸), pomineme-li emigraci do zámoří (např. z Polné), ve třech hlavních směrech:²⁸⁹

1. Do Prahy – nejvíce ze severozápadu Vysočiny: Chotěbořsko, Havlíčkobrodsko, Světelsko.
2. Na Brněnsko – ze severovýchodu kraje, zvláště pak po zániku zdejšího železářství, z Bystřicka, Novoměstska, Žďárska a Velkomeziříčska.
3. Do Vídně a jejího okolí – nejsilnější proud převažující u zbytku regionu. Jeho intenzitu demonstruje fakt, že v roce 1910 žilo v tomto městě více jak 10 % všech původně na Vysočině narozených lidí (60–70 000).

Mechanický pohyb obyvatelstva představoval po celé období industrializace určující složku dynamiky populačního vývoje. Tak lze považovat i pojmy „jadernizace“ a „periferizace“ mikroregionu za přímo úměrné bilanci tohoto pohybu.

²⁸⁶ Viz kapitola 4.

²⁸⁷ Viz analýza vývoje 41 sídel na Vysočině v kapitole 5.3.1.

²⁸⁸ Údaje přebrány z práce: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 273.

²⁸⁹ Zpracováno podle: L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva* (mapa: Vystěhování do Vídně v roce 1910).

- a) Absolutní i relativní růst populace a tím jadernizaci v rámci systému osídlení Vysočiny zaznamenaly za období 1869–1900 jihovýchodní oblasti kraje: Třebíčsko, Náměšťsko, Moravskobudějovicko s nižší střední nadmořskou výškou, dále Jihlavsko a Humpolecko. Na Moravskobudějovicku šlo o zásluhu racionalizace a částečné intenzifikace zemědělství s napojením na Vídeň. Blízkost brněnského růstového jádra a frekventované železniční trati pomohla i industrializaci Třebíčska a Náměšťska. Tahounem rozvoje na Třebíčsku, Jihlavsku a Humpolecku byla jednoznačně jejich silná růstová centra, zatímco většina jejich okolních venkovských oblastí se degradovala do role pasivního zdroje pracovní síly.
- b) Celková stagnace počtu obyvatel spojená se statisticky zanedbatelným relativním poklesem se projevila v mikroregionech Havlíčkův Brod, Světlá n. S., Telč a Velké Meziříčí, což lze připsat rovnoměrnému působení jak pozitivních (zavedení železnice), tak negativních (úpadek textilní výroby) faktorů. Vysoká porodnost byla i zde vyvažována silným emigračním odlivem.
- c) Mírná depopulace a slabá periferizace²⁹⁰ byla v mezidobí 1869–1930 charakteristická jednak pro severovýchodní pás: Chotěbořsko, Žďársko, Novoměstsko a Bystřicko, jednak pro úplný západ kraje: Pacovsko a Pelhřimovsko. Příčiny toho měly vesměs společné jmenovatele: přetrvávající dopravní izolaci, zanedbatelný průmysl a neexistenci většího sídla nad 5 000 obyvatel, které by svým potenciálem rozvoje dokázalo přilákat a v regionu udržet větší část lidí opouštějících masově jeho venkov.²⁹¹

Výsledkem těchto posunů v hierarchické organizaci osídlení kraje byla *k roku 1900* mezi jednotlivými mikroregiony proti 1869 zřetelná proměna tohoto systému.²⁹² V nastávajícím členění bylo opět vycházeno z poměru průměrných hustot zalidnění mikroregionů ku průměru celého kraje (77,1 obyv./km²):

- a) Silně jádrové postavení si udrželo a prohloubilo Jihlavsko (98,9 obyv./km²) a přechodně zaujalo i Humpolecko (95,8 obyv./km²). Jejich sídelní centra Jihlava

²⁹⁰ Silná periferizace se při statisticky určených intervalech pro toto označení (záporná odchylka od průměru dynamiky přesahující 10 %) nevyskytuje.

²⁹¹ Fluktuaci obyvatelstva pro jednotlivá dílčí období sledoval (bez vymezení mikroregionálních jednotek) pro Moravu J. MRKOS, *Hospodářská dynamika*.

²⁹² Viz příloha 11.

a Humpolec koncentrovala už tehdy zhruba 30 % obyvatel mikroregionu, což dokládá jejich hegemonní postavení.

- b) Za spíše jádrové můžeme označit Havlíčkobrodsko a dosud jádrové Chotěbořsko, jinak okraje širšího zázemí Polabí, které bylo populačně silného už v dobách předindustriální éry. Především Havlíčkův Brod měl již tehdy klíčové postavení v rámci železniční sítě monarchie, a tak o jeho přirozené integraci do celkového socioekonomického systému nebylo pochyb.
- c) Nejvíce se proměnilo složení skupiny se středovým postavením. Na jedné straně sem přibýlo dříve spíše jádrové Světelsko a Novoměstsko a na straně druhé rostoucí Třebíčsko. Včetně Pelhřimovska se jejich hustota zalidnění blížila krajskému průměru (73–79 obyv./km²).
- d) Lehce periferní označení si od roku 1869 podrželo Moravskobudějovicko, Velkomeziříčsko, Žďársko a navíc se k nim po dílčí periferizaci nově přiřadilo Pacovsko a Bystřicko. Vesměs území ležící na okrajích Vysočiny, která doplácela na nedostatečné železniční spojení (kromě Moravských Budějovic) a absenci silného růstového integračního centra. Jejich hlavní sídla navíc jevila stagnační až depopulační ráz (opět s výjimkou růstového města Moravské Budějovice).
- e) K dříve jedinému čistě perifernímu Náměšťsku (60,8 obyv./km²) přibýlo Telčsko (60,9 obyv./km²), aby u tohoto označení svého stavu vytrvalo až dodnes. Naopak Náměšťsko, které zaznamenalo za uplynulých 30 let po Třebíčsku druhý největší populační růst, úspěšně snížilo dosavadní odstup (ze 70 na 78,9 % průměrné hustoty zalidnění kraje). Rovněž jeho podíl na celkové populaci Vysočiny vzrostl z 2,2 na 2,5 %. To vše bylo dílem vhodné geografické polohy a dopravní spjatosti s Brněnskem.

Pro následující třicetiletí 1900–1930 se rozdíl v dynamice populačního vývoje mezi mikroregiony postupně snížily.²⁹³ Trendy a mechanismy nastartované v 2. polovině 19. století si i v tomto druhém období kapitalistické fáze industrializace udržovaly v působení svou kontinuitu a setrvačnost. Pokračoval selektivní růst vybraných hlavních správních center: Jihlavy, Havlíčkova Brodu, Třebíče, Pelhřimova a několika menších jako Moravských Budějovic, Náměště n. O., Okříšky, Luk n. J. a

²⁹³ Viz graf 1.

Herálce na úkor jejich širšího venkovského zázemí, především sídel do 1 000 obyvatel. Průmysl byl stále lokalizován a koncentrován převážně do míst podél hlavních železničních tratí: Vídeň – Moravské Budějovice – Jihlava – Havlíčkův Brod – Kolín a Brno – Třebíč – Jihlava, jejichž okolí přirozeně vykazovalo i populační vzestup. Trend masového vylidňování některých venkovských oblastí poklesl vlivem rozšíření pěstování brambor (s navazujícím škrobárenstvím a lihovarnictvím) a ustavení hranic s Rakouskem – bariéry volné migrace do Vídně. Nadále pokračovala fluktuace pracovní síly za hranice kraje pokračovala a díky ní můžeme populační vývoj po srovnání počtu obyvatel 1900 a 1930 za celý kraj označit jako celkovou stagnaci²⁹⁴ (průměrná hustota zalidnění setrvala na 77,1 obyv./km²).

- a) Kladná bilance populačního vývoje mikroregionů: Havlíčkův Brod, Jihlava, Třebíč a Náměšť n. O. představovala i posílení jejich pozice v hierarchii systému osídlení Vysočiny. Příčinu jejich dlouhodobého vzestupu můžeme opět hledat v relativně vysokém rozvojovém potenciálu místních center a zároveň třech největších měst kraje: Jihlavy, Třebíče a Havlíčkova Brodu, která představovala katalyzátor progresu. Zároveň naskýkala možnost uplatnění lidem odcházejícím z venkova. Prorůstově se u nich nadále projevovala výhoda železničního a hospodářského napojení na jádrové Brno a nově na zmíněný rozvoj bramborářství a škrobárenství (Havlíčkův Brod). Ve stejné době začala osa podél tratí Brno – Třebíč – Jihlava – Havlíčkův Brod hrát roli jakési „páteře“ celého socioekonomického systému Vysočiny.
- b) Celkově stagnační tendenci ve vývoji obyvatelstva kopírovaly mikroregiony: Pelhřimov, Žďár n. S. a Moravské Budějovice.
- c) Především kvůli přetrvávajícímu silnému vystěhovalectví za hranice kraje se zařadily se území Chotěbořska, Světelska, Telčska, Humpolecka, Pacovka, Novoměstska, Bystřicka a Velkomeziříčska mezi depopulační. Tato skupina zahrnující téměř 40 % plochy kraje nebyla ani přímou součástí zmiňované hlavní „páteře“ rozvoje, ani žádné z jejich významnějších sídel nesdílelo tempo růstu center mikroregionů dvou předcházejících kategorií. I v tomto případě jejich relativní dopravní izolovanost a malá velikost sídel (nad 5 000 měly jen Velké Meziříčí a Humpolec) dokazovaly platnost závěrů z analytických podkapitol 5.3.1. a 5.3.3.

²⁹⁴ Údaje o relativních populačních změnách za jednotlivé mikroregiony jsou uvedeny v příloze 10.

Kvůli stejnému charakteru změn celé kapitalistické fáze industrializace došlo k jejich hlavním dopadům především ještě v 19. století, a tak vývoj do roku 1930 nepřinesl oproti uvedené stratifikaci mikroregionů v minulém průřezu větší změny. Složení i jeho důvody zůstaly u jednotlivých hierarchických kategorií postavení, až na čtyři výjimky, stejné.²⁹⁵

1. Dříve jádrové Humpolecko kleslo do skupiny spíše jádrových, zatímco Jihlavsko (zůstalo jediným zjevně jádrovým mikroregionem) si své postavení posílilo, když překročilo jako první hranici průměrné hustoty zalidnění 100 obyv./km² (k 1930 = 103,8 obyv./km², což činilo 134,8 % průměrného zalidnění Vysočiny). K silně depopulačnímu vývoji na venkově se přidalo i samotné město Humpolec, které bylo díky svému zaměření na textilní výrobu²⁹⁶ těžce postiženo za 1. světové války a následné krize spotřebního průmyslu.
- 2.+3. K slabě periferním se po úbytku populace následkem přetrvávající relativní dopravní izolace (jen málo frekventované tratě) zařadilo nově Pelhřimovsko a Novoměstsko.
4. Naopak dlouhodobá růstová tendence vynesla do téže skupiny Náměšťsko, jehož podíl na populaci celého kraje se opět zvýšil, a to za 30 let z 2,5 na 2,8 %.

²⁹⁵ Namísto opakování lze odkázat na výše uvedený stav k roku 1900.

²⁹⁶ Proslulá byla zejména hrubá sukna „Humpoláky“ (odtud pochází slangové označení „humpolácký“ pro cokoliv hrubého, příp. nemotorného – pozn. autora A.N.).

Tabulka 12: Vývoj hustoty zalidnění mikroregionů Vysočiny (vztaženo ke krajskému průměru)²⁹⁷

mikroregion	hustota zalidnění vztažená ke krajskému průměru (hustota zalidnění kraje Vysočiny k danému datu = index 100)						
	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
Havl. Brod	111,1	108,3	114,4	121,8	115,1	109,3	108,5
Chotěboř	126,0	116,1	108,6	105,4	100,4	90,3	90,5
Světlá n. S.	106,0	102,1	98,3	96,1	95,0	98,1	95,9
Jihlava	121,0	128,3	134,8	128,5	134,1	137,6	139,5
Telč	80,6	79,0	76,8	74,5	71,2	63,3	63,3
Pelhřimov	99,3	95,5	93,6	86,2	76,4	74,9	73,7
Humpolec	119,5	123,2	109,3	100,0	108,4	100,8	99,1
Pacov	103,5	93,4	82,9	76,1	69,1	60,9	53,4
Žďár n. S.	89,2	84,2	83,9	81,4	108,3	122,7	126,5
Nové Město n. M.	111,7	102,1	93,6	93,7	91,2	89,1	88,7
Bystřice n. P.	98,0	91,1	84,6	84,4	92,2	85,4	82,0
Velké Meziříčí	93,3	91,2	88,5	95,5	92,4	92,2	94,0
Třebíč	82,2	95,3	102,7	112,3	107,6	120,5	121,7
Náměšť n. O.	70,0	78,9	86,5	92,8	97,9	85,6	85,1
Mor. Budějovice	80,6	82,2	83,8	86,8	84,2	79,1	78,7
kraj VYSOČINA	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Jakési intermezzo oddělující kapitalistickou fází industrializace od fáze socialistické představovalo období 1930–1950. Hospodářské, politické a populační změny, které tehdy proběhly, připravily i na Vysočině půdu pro nástup nového režimu. Tyto historické změny nebyly ani tolik výsledkem přirozeně působících ekonomických

²⁹⁷ Na základě těchto relativizovaných hodnot hustoty zalidnění byly mikroregiony řazeny do jednotlivých kategorií postavení následovně: a) jádrové = nad 120 %; b) spíše jádrové = 105 až 119,9 %; c) průměrné (neutrální/středové) = 95 až 104,9 %; d) spíše periferní = 80 až 94,9 %; e) periferní = pod 80 %.

mechanismů, jako spíš umělého politického zásahu do dosavadního systému osídlení. V důsledku hospodářské krize počátku 30. let, válečných ztrát (Židé), poválečného vystěhování místních Němců (35 000) a odchodu části českého obyvatelstva do pohraničí klesla populace na území dnešního kraje Vysočina o 72 757 (13,6 %) na 461 486 (66,6 obyv./km²). Navzdory výjimečné situaci postihla celková depopulace mikroregiony relativně rovnoměrně.²⁹⁸ Statistické stanovení indexu změny²⁹⁹ ukázalo, že u žádné ze skupiny jednotek neproběhl vzhledem k ostatním vývoj, který by bylo možné označit za silnou jadernizaci či silnou periferizaci postavení v rámci teritoriální polarizace socioekonomického systému kraje.

- a) Nejmenší pokles zalidnění, a tedy lehký vzestup byl pozorovatelný u Havlíčkobrodsko a na jihovýchodě ležícího Velkomeziříčska, Třebíčska, Náměšťska a Moravskobudějovicka. Jejich městská centra si udržela kontinuální růst a poněkud tak dokázala kompenzovat nucené vystěhování místního židovského (Třebíč, Velké Meziříčí) a německého obyvatelstva (z okolí Havlíčkova dříve Německého Brodu).
- b) Stagnace postavení vlivem úbytku populace kopírujícího zhruba krajský průměr (pokles o 13,6 %) byla zřetelná na severovýchodě, u Novoměstsko a Bystřicka. Rovněž jejich rostoucí sídla vyvažovala alespoň zčásti výše uvedené příčiny úbytku.
- c) Narozdíl od těchto dvou kategorií došlo na více než polovině kraje k relativnímu poklesu postavení – částečné periferizaci. V případě Jihlavska s početně nejvyšší ztrátou v období 1930–50 (16 815 lidí) šlo téměř výlučně o vysídlené německé obyvatelstvo. Ztráty ostatních oblastí: Chotěbořsko, Světelska, Telčsko, Pelhřimovsko, Humpolecko, Pacovsko a Žďársko se pohybovaly proti sčítání 1930 mezi 15,6 až 21,0 % a byly způsobeny hlavně odchodem lidí do pohraničí. Z Vysočiny směřovaly proudy vystěhovalců především na Karlovarsko, Chebsko, na sever Čech a na blízké Znojensko. Poměrně vysoká ochota domácího, hlavně venkovského obyvatelstva opustit své domovy byla politicky všemožně podporována (součást tzv. druhé pozemkové reformy) a navíc zapadala do dlouholetého procesu vylidňování malých sídel.

²⁹⁸ Tuto skutečnost dokládá i graf 1 s relativně nižší hodnotou dynamiky změny postavení mikroregionů v rámci Vysočiny pro období 1930–1950.

Z důvodů odlišného charakteru změn, které pracovaly víceméně nezávisle na dosavadních trendech industrializace, nedošlo za období 1930–50 k výraznější polarizaci mikroregionálního hierarchického systému Vysočiny. Naopak populační postavení jádrového Jihlavska se mírně oslabilo.

- a) Hierarchickou pozici jádra udrželo *k roku 1950* Jihlavsko, a to i přes dílčí ztrátu podílu na celkovém obyvatelstvu kraje z 17,9 na 17,1 %. Toto postavení sdílelo přechodně i Havlíčkovobrodsko. Průměrnou hustotu zalidnění kraje 66,6 obyv./km² převyšovaly oba mikroregiony zhruba o čtvrtinu (85,6 a 81,1 obyv./km²). Hospodářský a dopravní význam obou silných městských center navíc daleko převyšoval jejich populační váhu: Havlíčkův Brod koncentroval 30 % a Jihlava 38 % obyvatel svého mikroregionu.
- b) K proměně postavení došlo ve skupině spíše jádrových území. Oproti roku 1930 přesáhlo z původního složení jediné Chotěbořsko opět statistickou hranici zalidnění 105 % průměru kraje. K němu se nově přidalo díky vyšší dynamice růstu Třebíčsko. Stalo se tak především zásluhou progresivního centra (v samotném městě Třebíči bylo soustředěno 30 % obyvatelstva regionu), které mohlo za industrializace úspěšně uplatnit své přednosti: původní velikost, správní funkci, železniční napojení na Brno a Jihlavu. V tomto spojení je dobré připomenout, že se tato oblast ještě před zahájením industrializačního procesu řadila ke spíše periferním.
- c) Střední hodnoty hustoty zalidnění (63–67 obyv./km²) kopírovalo a tím situovalo své zařazení na pomyslný střed hierarchické osy polarizace jádro – periferie Světelsko, Velkomeziříčsko a po poklesu o 21 % vlivem odchodu značné části zdejších obyvatel do pohraničí i Humpolecko.
- d) Nejpočetnější kategorie, kategorie spíše periferií nedostála ve svém složení od roku 1930 větších proměn. Nadále jej sdílelo Pelhřimovsko, Žďársko, Novoměstsko, Bystřicko, Náměšťsko a Moravskobudějovicko. Z původní skupiny vztažené k průřezu 1900 se oddělilo pouze poklesnuvší Pacovsko s druhou nejvyšší relativní depopulací (pokles o 20,7 %) a Velkomeziříčsko, které se posunulo přechodně k průměru. Přes růstovou tendenci postrádala s výjimkou populačně stagnujícího města Pelhřimova dosud jejich hlavní centra výhradní postavení v rámci svých

²⁹⁹ Viz příloha 10.

mikroregionů.³⁰⁰ Podíl centra na nich se pohyboval kolem pouhých 12,2–18,2 % obyvatelstva, a tím u nich chyběl potenciál pro hlubší vnitřní integraci.

e) Níže se v systému nacházelo jen zjevně periferní Pacovsko a Telčsko. Jejich hustota zalidnění kolem 50 obyv./km² odpovídala asi 75 % průměru kraje. Převážně chudý venkovský charakter a okrajová poloha zapříčinily poválečný odchod mnoha lidí do pohraničí. Tyto skutečnosti stály po celou 2. polovinu 20. století za soustavnou depopulaci a poklesem podílu na celkovém obyvatelstvu kraje, tedy za další periferizaci.

V této situaci a do tohoto systému rozložení obyvatelstva a pracovní síly přišla nová fáze industrializace, nyní s rozhodujícím podílem státem řízených subjektů a centrálně plánovaných zásahů ve vývoji Vysočiny, fáze socialistické industrializace. Byť neodpovídala dosavadní kontinuitě vývoje kapitalistické industrializace, navazovala ve své podstatě v kvantitativní podobě na jí započaté tendence a procesy. Urbanizace, selektivní koncentrace obyvatelstva do několika vybraných středisek, růst zaměstnanosti v průmyslu i teritoriální polarizace mezi jednotlivými mikroregiony pokračovaly ještě vyšším tempem. Zatímco v roce 1950 činil podíl hustoty zalidnění nejvíce periferního Pacovska 58 % úrovně jádrového Jihlavska, na konci celého období v roce 1991 již klesl tento podíl na pouhých 44 %. Zmíněný projev rychle rostoucí polarizace jen ukazuje, že všeobecně uváděný nivelizační charakter socialistických koncepcí územního rozvoje pro sledovanou mikroregionální úroveň neplatil. Celé období socialismu, zvláště jeho první část, se vyznačovalo zvýšenou intenzitou mikroregionální diferenciací.³⁰¹ Po sto letech populační stagnace kraje v důsledku silného vystěhovalectví přišla čtyři desetiletí populačního růstu a zvyšování hustoty zalidnění (1950 = 66,6 obyv./km², 1970 = 71,5 obyv./km², 1991 = 75,2 obyv./km²). Přesto se však nepodařilo dosáhnout poválečné úrovně, resp. maxima k roku 1910 (78,8 obyv./km²). Bývalý proud masového odchodu obyvatel z kraje byl z velké části transformován do mikroregionální migrace pracovní síly uvnitř kraje, případně uvnitř mikroregionů. Za toto pozitivum vděčila Vysočina i několika výjimečným státním investičním, výstavbě Žďárských strojíren a sléváren (Žďas, výroba spuštěna 1951) a jaderné

³⁰⁰ Toto výhradní postavení měla ještě ve svých mikroregionech města: Jihlava, Havlíčkův Brod a Třebíč.

³⁰¹ Viz graf 1.

elektrárny v Dukovanech (stavba započata 1974 a do provozu uvedena 1985–87). Se specifickou výjimkou Dukovan a několika vodních děl (Dalešice 1978) se většina budovatelských projektů týkala těžkého průmyslu, který bylo pro jeho náročnost na koncentraci pracovní síly možné lokalizovat jen do větších center. Proto nejvíce narostla sídla nad 2 000 obyvatel, zvláště pak nad 5 000 obyvatel: Žďár n. S. (1950–1991 vzrostl 5,1x), Bystřice n. P. (3,4x), Světlá n. S. (3,2x), Pelhřimov (2,6x), Ledce n. S. (2,4x), Nové Město n. M. (2,4x), Velká Bíteš (2,3x), Náměšť n. O. (2,2x), Třebíč (2,1x), Humpolec (2,0x), Velké Meziříčí (1,9x), Moravské Budějovice (1,9x), Jihlava (1,7x), Havlíčkův Brod (1,6x), s výjimkou Velké Bíteše a Ledče n. S. sídla obvodů obcí III. stupně. V případě Jihlavy se mírně negativně projevilo odebrání statutu krajského města po roce 1960.

Prvních 20 let socialistické industrializace 1950–1970 se projevilo na dynamice jednotlivých mikroregionů ve srovnání s krajským průměrem následovně:

- a) Výstavba průmyslového komplexu Žďas spojená s masovým příchodem nové pracovní síly stála za skokovou jadernizací Žďárska. Počet obyvatel na jeho území vzrostl za stejnou dobu o více než 10 000, tedy o plných 43 %! Tato skutečnost sice silně narušila dosavadní kontinuitu historického vývoje oblasti, ale zároveň ji vytrhla ze starého spíše periferního postavení a vynesla mezi jádra kraje.
- b) Mírnou jadernizací můžeme pozorovat u Jihlavska, Humpolecka, Bystřicka a Náměšťska, do jejichž růstových center byly rovněž situovány nové výrobní kapacity.³⁰²
- c) Na zbývajících 2/3 území se projevilo podprůměrné tempo populačního růstu, tedy dílčí periferizace mikroregionů Havlíčkův Brod, Chotěboř, Světlá n. S., Telč, Nové Město n. M., Velké Meziříčí, Třebíč, Moravské Budějovice, Pacov a Pelhřimov. U posledních dvou jmenovaných šlo dokonce o přímou depopulaci, z nich především na Pelhřimovsku můžeme celkový posun označit jako silnou periferizaci. Příčiny relativního sestupu není možné vysvětlovat jako doposud – z pohledu obecně platných zákonitostí socioekonomického vývoje. Lokalizace nových ekonomických aktivit a nepřímo (zčásti i přímo formou bytové výstavby) i změny v koncentraci obyvatelstva podléhaly centrálnímu plánování, tedy rozhodnutí státu. Zjednodušeně,

³⁰² Konkrétně textilní podnik Bytex v Náměšti n. O., Humpolecké strojírny, strojírenské a hutní podniky Motorpal, Jihlavan a Tesla v Jihlavě a oděvní podnik Kras Bystřice n. P.

leč ne zcela přesně³⁰³: rozhodnutí v jejich výraznější prospěch nepadlo! Navzdory tomu se jejich centra, především ta okresní, rozvíjela poměrně rychle.

Výsledkem těchto posunů v teritoriální polarizaci Vysočiny bylo rozšiřování disparit mezi oběma póly a změna v postavení téměř poloviny sledovaných jednotek k roku 1970 oproti 1950.

- a) Výrazně jádrové postavení si jako jediné ve srovnání s poválečným stavem udrželo a posílilo Jihlavsko, které tak vyrovnalo svůj předválečný podíl na populaci kraje (17,9 %). Rostoucí hustotou zalidnění 95,9 obyv./km² se drželo s odstupem nad krajským průměrem (ten činil 71,5 obyv./km²). I samotné město Jihlava si upevnilo, především jako sídlo kraje v období 1949–60, své hierarchické postavení a samotný podíl města na populaci mikroregionu tvořil v roce 1970 plných 40 %. Populační růst krajského města tak určoval i celkovou vývojovou dynamiku svého mikroregionu.
- b) Spíše jádrový status lze přisoudit čtyřem dalším oblastem s vysokým podílem silného jádra na jejich populaci (33–44 %): Třebíčsku, dříve silně jádrovému Havlíčkobrodsku, nově Žďársku a Humpolecku. S výjimkou města Humpolce byly už v této době jejich hlavní centra po Jihlavě největšími průmyslovými městy kraje, a tím pádem i jejich celkový hospodářský význam odpovídal postavení mikroregionů v socioekonomickém systému. K tomu můžeme přičíst navíc i faktor dobré dopravní integrace³⁰⁴ (opět kromě Humpolce).
- c) Střední postavení v hierarchickém systému lze připsat mikroregionům: Světlá n. S., Chotěboř a přechodně i Náměšť n. O. Zatímco na Náměšťsku šlo o výsledek dlouhodobého, ale nyní končícího růstu, na Světelsku a Chotěbořsku o klasický důsledek periferizace. Nemůžeme zapomenout, že právě oba mikroregiony severu kraje patřily ještě na začátku industrializace mezi nejlidnatější a z tohoto pohledu jádrové.
- d) Dříve nejčastěji zastoupená kategorie „lehce“ periferních území se postupně začala na Vysočině v důsledku polarizace stratifikovat. První část, u které nebyl relativní propad tak výrazný, tvořily na moravské straně: Novoměstsko, Bystřicko,

³⁰³ Především v 50. letech byly uskutečněny některé projekty industrializace Velkomeziříčska (strojírenství), Moravskobudějovicka (strojírenství, dřevařství), Světlé n. S. (strojírenství), Havlíčkobrodská (strojírenství, textilní průmysl) nebo Pelhřimovska (strojírenství, textilní průmysl).

³⁰⁴ Žďársko roku 1953 překonalo pomocí otevření hlavní železniční trati na Brno svou dosavadní izolaci.

Velkomeziříčsko a Moravskobudějovicko. Jejich hlavní centra postupně posilovala svůj růstový průmyslový charakter, čímž úspěšně nabourávala místní tradičně venkovský ráz. S výjimkou Moravských Budějovic u nich hrála jistou pozitivní úlohu blízkost a dopravní dostupnost jádrového Brna a i to stálo za udržením semiperiferní pozice.

- e) Druhá část dříve slabě periferních mikroregionů umocnila silný propad původního postavení i absolutním poklesem populace. Jako zjevně periferní bylo proto k roku 1970 shledáno Telčsko, Pacovsko a Pelhřimovsko, kde celkovou bilanci nezvrátilo ani progresivně se rozvíjející město Pelhřimov. Jedná se o jihozápad Vysočiny, který dodnes tradičně trpí nedostatečným napojením do systému a značnou geografickou odlehlostí od významných okolních růstových jader (Brna, Prahy, Plzně, Polabí, Českých Budějovic). Více se uplatnit v socialistické fázi industrializace jim bránila nejen nevýhodná geografická poloha, ale i přetrvávající venkovský charakter této řídké zalidněné oblasti (49–55 obyv./km²), proto zůstávají dodnes silně periferní.

Přes mírně slábnoucí dynamiku populačních změn si Vysočina jako celek udržela růstový trend i ve druhé fázi socialistické industrializace. Podobně zůstávaly v platnosti stávající trendy a podmíněnosti selektivního vývoje. Proto došlo i mezi léty 1970–1991 k několika významným posunům v obou směrech polarizace.

- a) V silné jadernizaci pokračovalo, i když už ne skokově, Žďársko. Na přítomnost průmyslového gigantu Žďas se postupně „nabalovaly“ další ekonomické aktivity, což se projevilo příchodem pracovní síly původem i z jiných oblastí, než ze samotného Žďárska. Podobným investičním projektem velkého rozsahu vedoucím k výrazné koncentraci obyvatelstva se stala pro Třebíčsko jaderná elektrárna Dukovany. Značný proud nových zaměstnanců (s převahou vyššího vzdělání) a jejich rodinných příslušníků směřoval hlavně do samotného města Třebíče.³⁰⁵ To byl podnět pro opětovné umocnění dynamiky růstu města, které zvýšilo za léta 1970 až 1991 počet zdejších obyvatel téměř dvojnásobně!
- b) Slabší jadernizace v rámci hierarchického systému Vysočiny proběhla v případě Jihlavska a Světelska, kde celkové tempo růstu udávala progresivně se rozvíjející sídla nad 2 000 obyvatel. Za pozornost stojí neobvyklý vzestup města Světlá n. S.

³⁰⁵ Také autorova rodina se stana součástí této vlny.

(počet obyvatel se zvýšil 2,5x), které můžeme po intenzivní industrializaci nazvat vpravdě „sklářským gigantem“. Zmíněné sídlo přerostlo svého dosud významnějšího konkurenta Ledec n. S., aby následně oficiálně zaujalo její bývalé postavení mikroregionálního střediska.

- c) Selektivní charakter územního růstu dokládá skutečnost, že u více než 2/3 mikroregionů (11) došlo k relativnímu poklesu jejich postavení a u více než poloviny (8) ještě navíc k přímé depopulaci. Jako lehkou periferizaci můžeme hodnotit vývoj let 1970–1991 na Havlíčkobrodsku, Pelhřimovsku, Humpolecku, Novoměstsku, Bystřicku, Velkomeziříčsku a Moravskobudějovicku. Pouze u Velkomeziříčska, Novoměstska a Pelhřimovska nešlo o depopulaci. U většiny jmenovaných se tak dělo v kontinuálním spojení s tendencemi první části socialistické industrializace, a tedy i ze stejných příčin. Jen v případě Bystřicka a Humpolecka mohl být pokles způsoben splněním industrializačních záměrů již v průběhu 50. a 60. let.
- d) Rys silné jadernizace se plně projevil na Chotěbořsku, Náměštsku, Telčsku a Pacovsku přímým úbytkem obyvatelstva od 5,5 do 7,5 %. Zvláště pak na Telčsku a Pacovsku se jednalo o doklad celkové rostoucí polarizace v kraji, navíc už jejich výchozí postavení bylo silně periferní a izolované. Naopak pro Náměštsko a Chotěbořsko připadá jako přijatelné vysvětlení existenční přitažlivost nedalekých růstových měst Žďáru n. S. a Třebíče.

K roku 1991, který byl stanoven jako symbolické hraniční datum oddělující dozrívající industriální éru s převahou kvantitativních forem vývoje od postupující éry post-industriální s kvalitativní povahou změn. Za výsledek uzavírající celou industriální fázi socioekonomického vývoje můžeme proto považovat takto polarizovaný systém kraje:

- a) Jádra byla tvořena mikroregiony, jejichž ekonomickou a populační váhu představovala především jejich hlavní městská centra: tradičně Jihlava, nově Třebíč a Žďár n. S. Výhradní postavení těchto sídel s podílem 52–54 % na obyvatelstvu svých regionů činilo z jejich území funkční, vnitřně konsolidované a centralizované jednotky. Zároveň jejich regionální význam značně přesahoval vymezení jejich

dnešních obvodů obcí III. stupně.³⁰⁶ Celkový součet podílů těchto tří rozhodujících jednotek na obyvatelstvu kraje by tvořil více než 40 %. Jádrové postavení lze doložit také jejich vysoce nadprůměrnými hodnotami hustoty zalidnění nad 90 obyv./km², v případě Jihlavska dokonce 103,5 obyv./km².

- b) Kategorie lehce jádrových mikroregionů se zúžila na samotné Havlíčkovobrodsko, které se regionálním významem, populační vahou a nadprůměrnou hustotou zalidnění (82,2 obyv./km²) blížilo předcházejícím třem jádrům. Dohromady by všechny čtyři celky při 41 % plochy daly podíl 51 % populace kraje.³⁰⁷ Jejich celkový význam byl v této době navíc podepřen administrativní funkcí center „velkých“ okresů z let 1960-2002.
- c) Do pomyslného středu na ose jádro – periferie přiřadila průměrná hustota zalidnění 73–76 obyv./km² Světelsko a Humpolecko. Obě leží v severozápadní části kraje značně zalidněné již z dob před nástupem industrializace. Právě tato kontinuita má za následek, že se jejich území, byť nijak pozitivně nezasažené selektivním vývojem, nenacházelo hlouběji – mezi periferními oblastmi.
- d) Takovou vstupní výhodu většinou nemělo dnes spíše periferní Náměšťsko, Velkomeziříčsko, Bystřicko, Novoměstsko a Chotěbořsko.³⁰⁸ Jen mírně podprůměrná hustota zalidnění (64–70 obyv./km²) a patrná integrační spjatost s celorepublikovým jádrem – Brněnskem (Chotěbořsko má podobný vztah k Havlíčkovu Brodu) opravňuje jmenované spojovat s označením „semiperiferie“.
- e) Kategorii silná periferie pak lze užít ve spojení s mikroregiony jihozápadu: Telčskem, Pelhřimovskem a Pacovskem. Projevy „okrajového charakteru“ jsou u nich i v současnosti patrné ve slabé integraci do socioekonomického systému Česka, v relativní izolaci a konečně i v nízké hustotě zalidnění (od 43,8 po 55,3 obyv./km²) na úrovni asi 53–74 % krajského průměru. U jediného Pelhřimovska se svým silným městským centrem by snad bylo ještě možné hledat některé jiné než čistě periferní rysy, ovšem u obou zbývajících by snaha o jejich nalezení byla marná. Pozice nejperifernějšího ze všech 15 sledovaných celků pevně

³⁰⁶ Tuto problematiku zpracovali (včetně mapové přílohy) pro rok 1991: M. HAMPL – J. MÜLLER, *Komplexní organizace*, s. 53-90. Jejich výsledky jsou uvedeny v tabulce 3. Pro rok 2001 se totožnou problematikou zabýval: M. HAMPL, *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*, Praha, PFF UK 2005, 147 s. + příl. mapa.

³⁰⁷ Oproti ostatním krajům byla takto vyjádřená mikroregionální koncentrace obyvatelstva výrazně nižší!

náležela (a náleží) Pacovsku, pomyslné „oběti“ polarizačních tendencí socioekonomického historického vývoje industriální éry.

Tato zmíněná hierarchizace sledovaných územních jednotek přetrvává po kvantitativní stránce i do současnosti.

5.4. Post-industriální éra vývoje – nástin

Změna společenských a ekonomických poměrů v důsledku geopolitického obratu roku 1989 přinesla s sebou nástup nového vývojově vyššího stupně – post-industriální éry. Dříve dominantní extenzivní formy vývoje a pro ně typické kvantitativní projevy jsou postupně nahrazovány formami intenzivními, které lze pozorovat v kontextu kvalitativních přeměn. Samotné kvantitativní posuny, na jejichž historické analýze je studie založena, jsou jen minimální. Rozumějme tomu tak, že sledování změn v hustotě zalidnění poněkud ztrácí schopnost vypovídat o faktických proměnách postavení regionů v systému teritoriální polarizace jádro – periferie. Nízká míra dynamiky populačního vývoje do jisté míry kontrastuje s rostoucí dynamikou ekonomických změn. Obnovení přirozené koncentrace ekonomických aktivit na jedné a nedostatečná flexibilita a fluktuace pracovní síly na straně druhé vytváří velké rozdíly v exponovanosti investicemi vyhledávaných míst (pro Vysočinu je to například Jihlava nebo okolí dálnice D1) a periferních venkovských oblastí. Tímto zapříčiněný růst územních disparit se ale zatím v samotných změnách systému osídlení příliš neprojevuje. Naopak z hlediska intenzity změn v podání socioekonomické transformace, poklesu výrobního a nárůstu nevýrobního sektoru v rámci ekonomických aktivit či proměny lokalizačních a koncentračních mechanismů se *období 90. let 20. století až dodnes* profiluje jako silně dynamické. Jako výraznou proto můžeme hodnotit i probíhající kvalitativní polarizaci jednotlivých mikroregionů. Z tohoto důvodu by bylo vhodné, byť tím dojde k lehké odchylce od původně vytčené linie hodnocení na základě kvantitativních změn, alespoň zběžně přihlédnout k této rovině. Vezmeme-li jako barometr kvalitativní periferizace faktor nezaměstnanosti³⁰⁹ (možné je sledovat

³⁰⁸ Novoměstsko a Chotěbořsko tvoří výjimku, neboť jejich hustota zalidnění 1869 činila 83,0 a 93,6 obyvatel na km².

³⁰⁹ Podle míry nezaměstnanosti v mikroregionech k 1. 11. 2001 uvedené na internetové adrese: www.kr-vysocina.cz.

i vzdělanostní strukturu, zastoupení terciéru, průměrné platy, investice na 1 obyvatele, podíl venkovského obyvatelstva, HDP na 1 obyvatele atd.), dojdeme k závěru, že nejvíce problémové oblasti regionu – „kvalitativní“ periferie jsou v současnosti situovány v jihovýchodní části kraje: Moravskobudějovicko, Třebíčsko, Náměšťsko. Na opačném pólu s minimální nezaměstnaností se nachází navzdory svému řídkému zalidnění Pelhřimovsko a Pacovsko. Už to je důkaz, že kvalitativní změny probíhají v současné době nezávisle na kvantitativních jevech, jakým je hustota zalidnění.

Kdybychom se i přes tuto skutečnost rozhodli sledovat vývoj polarizace stejným způsobem jako doposud, došli bychom pro statistikou vymezené desetiletí 1991–2001 k následujícím závěrům:

- a) Jako populačně mírně růstový lze hodnotit vývoj Žďárska. V tomto jediném případě měl relativně největší růst podílu na populaci kraje z 8,2 na 8,5 % i podobu reálného růstu – mírnou jadernizaci. Dále Velkomeziříčsko, Třebíčsko, Chotěbořsko a Jihlavsko, u nichž nedošlo od roku 1991 k poklesu počtu obyvatel.
- b) Přímý úbytek obyvatel u ostatních mikroregionů můžeme s výjimkou Světelska, Pacovska a Bystřicka kategorizovat v důsledku celkově mírně záporné bilance kraje jako stagnaci. U třech jmenovaných způsobila ale jejich výraznější depopulace reálný pokles v hierarchickém systému osídlení – mírnou periferizaci.

Tyto minimální rozdíly v kvantitativně vyjádřené dynamice rozvoje nepřinesly proti roku 1991 žádné posuny uvnitř stávající územní polarizace systému osídlení Vysočiny, a proto lze pro přehled vztahený k současnosti odkázat na stav uvedený právě k tomuto staršímu datu. Také do budoucna můžeme předpokládat populační stagnaci, resp. mírnou depopulaci Vysočina a nízkou kvantitativní dynamiku vývoje mikroregionální diferenciace kraje. Příliš vysoká se nejeví pravděpodobnost přílivu opravdu významných investic mimo stávající koncentrační střediska (např. v Jihlavě továrna Bosch), která mohou těžit z posilující se úlohy řídicích a kvartérních aktivit. Naopak novou šancí pro mnohé mikroregiony by se mohl stát důraz na rozvoj služeb a zvláště pak cestovního ruchu v dosud „neobjevených“ ekologicky zachovalých nebo památkově výjimečných oblastech a jejich povýšení na nadregionální, ba i mezinárodní úroveň.³¹⁰ Rezervy v rozvoji by bylo možné také najít v lepším využití relativně

³¹⁰ Například památky chráněné programem UNESCO – Telč, Třebíč a Zelená Hora u Žďáru n. S., dnes vyhledávané židovské památky, Žďárské vrchy nebo přírodně zachovalá povodí řady zdejších řek.

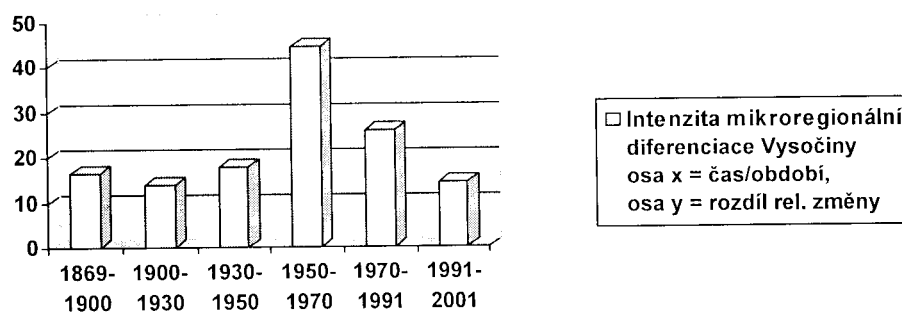
výhodné tranzitní polohy: (dálnice D1 a silnice I. třídy E59 po její přestavbě na rychlostní směr Jihlava – Moravské Budějovice – Znojmo s napojením na Vídeň opět nabývá na významu), jako příležitosti pro vznik podnikatelských zón.³¹¹

5.5. Shrnutí

Uvedená hodnocení historického vývoje teritoriální polarizace na příkladovém území kraje Vysočina opravňují k několika souhrnným generalizacím a závěrům.

V první řadě můžeme pozorovat na základě míry relativní změny počtu obyvatel³¹² rozdíly v dynamice vývoje mezi 15 mikroregiony Vysočiny. Navíc se tyto rozdíly pro různá časová období značně liší, z čehož lze vysledovat nejen intenzitu mikroregionální diference, ale i celkovou dynamiku populačního vývoje mikroregionů Vysočiny (viz graf 1).

Graf 1: Intenzita mikroregionální diference (dynamika populačního vývoje mikroregionů) Vysočiny³¹³

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

³¹¹ V této souvislosti se jeví potenciální možnost rozvoje pro Jihlavsko, Velkomeziříčsko, Moravskobudějovicko a Humpolecko.

³¹² Poměr změny počtu obyvatel daného území za dané období (např. počet obyvatel území 1869/počet obyvatel území 1900) ku změně počtu obyvatel kraje za dané období (např. počet obyvatel kraje 1869/počet obyvatel kraje 1900).

³¹³ Intenzita mikroregionální změny je dána normalizovaným (na stejnou jednotku času, v mém případě 20 let) rozdílem relativní změny počtu obyvatel u nejvíce se jadernizujícího a nejvíce se periferizujícího mikroregionu v daném období.

Tento graf vizuálně demonstruje již v kapitole 5.3.5. uváděné tvrzení o nejvyšší intenzitě (resp. dynamice) teritoriální polarizace uvnitř Vysočiny pro období socialistické industrializace.

Jiným trendem platným především pro druhou polovinu 20. století byla *rostoucí míra teritoriální polarizace* v důsledku převládajícího selektivního charakteru rozvoje. Zajímavé v tomto případě může být srovnání jejího průběhu a míry na mikroregionální (na Vysočině mezi 15 obvody obcí III. stupně) a mezoregionální úrovni (mezi územím 14 VÚSC Česka).

Tabulka 13: Srovnání polarizace mikroregionů Vysočiny s polarizací krajů Česka³¹⁴

rok	mikroregiony Vysočiny					kraje ČR bez Prahy				
	a) s max. hustotou zalidnění	obyv. /km ²	b) s min. hustotou zalidnění	obyv. /km ²	míra polarizace ³¹⁵	A) s max. hustotou zalidnění	obyv. /km ²	B) s min. hustotou zalidnění	obyv. /km ²	míra polarizace
1869	CHO	93,6	NOS	52,0	55,5	LBK	146,5	JHČ	67,9	46,3
1900	JIH	98,9	NOS	60,8	61,5	ULK	179,5	JHČ	73,2	40,8
1930	JIH	103,8	TEL	59,2	57,0	ULK	209,1	JHČ	71,5	34,2
1950	JIH	85,6	TEL	49,6	57,9	MSK	155,1	JHČ	54,8	35,3
1970	JIH	95,9	PAC	49,4	51,5	MSK	208,4	JHČ	57,4	27,5
1991	JIH	103,5	PAC	45,8	44,3	MSK	228,3	JHČ	62,0	27,2
2001	JIH	104,6	PAC	43,8	41,9	MSK	227,9	JHČ	62,1	27,2

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*. Díl 1/1 (ČSR) a 1/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680-1184 s.; *Sčítání lidu, domu a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Již na první pohled je zřejmé, že takto vyjádřená míra polarizace mezi kraji daleko převyšuje míru teritoriální polarizaci uvnitř Vysočiny. V tomto vývoji byly

³¹⁴ Zkratky v tabulce: CHO – Chotěboř, JIH – Jihlava, NOS – Náměšť n. O., TEL – Telč, PAC – Pacov; LBK – Liberecký kraj, ULK – Ústecký kraj, MSK – Moravskoslezský kraj, JHČ – Jihočeský kraj.

³¹⁵ Podíl b/a vynásobený 100 (pro kraje ČR – podíl A/B vynásobený 100); vyjadřuje podíl hustoty zalidnění populačně nejvíce periferního mikroregionu (kraje) na hustotě zalidnění populačně nejvíce jádrového mikroregionu (kraje): „čím nižší podíl, tím vyšší polarizace“.

patrné protichůdné tendence v období do roku 1900 (prohlubování rozdílů mezi kraji kontra probíhající nivelizace uvnitř Vysočiny) a po roce 1970 (stagnace postavení mezi kraji a polarizace postavení mikroregionů na Vysočině). V obou případech pak období 1930–1950 mělo mírně nivelizační charakter, důvodem k tomu byl odsun německého obyvatelstva.

Za obecně platný bývá považován určující vliv industrializace na *koncentraci obyvatelstva* do měst a jádrových regionů. O koncentraci do měst – urbanizaci nemůže být pro případ Vysočiny pochyb a tento trend byl již blíže rozebírán, ovšem v samotné mikroregionální rovině tvořil příkladový kraj jakousi výjimku.³¹⁶ Oproti většině ostatních krajů neprodělala obecně nízká míra mikroregionální koncentrace za celé statistické období (od 1869) výraznějších proměn. Kapitalistická fáze industrializace s sebou přinesla navzdory předpokladům mírnou dekoncentraci na mikroregionální úrovni, aby následná socialistická fáze industrializace opět míru koncentrace prostřednictvím opačné tendence přiblížila výchozí hodnotě (39,28...39,68).

*Tabulka 14: Vývoj koncentrace obyvatelstva Vysočiny – mikroregionální úroveň*³¹⁷

rok	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
územní podíl mikroregionů s „koncentrovanou polovinou“ všeho obyv. kraje	39,28	39,82	43,06	42,49	42,47	40,08	39,68

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k l. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Zajímavě vychází i zřejmá změna jádrových a periferních oblastí v průběhu industriální éry. Více než kontinuální a dlouhodobá koncentrace populace a ekonomických aktivit do několika jádrových mikroregionů byla pro území Vysočiny typická spíše změna složení koncentračních jádrových mikroregionů. Zatímco na začátku tohoto období vykazovaly nejnižší hodnoty hustoty zalidnění oblasti jihu: Náměšťsko, Telčsko, Moravskobudějovicko a Třebíčsko, v současné době se sem řadí

³¹⁶ Viz tabulka 14.

spíše jihozápad kraje: Pacovsko, Telčsko a Pelhřimovsko. Původní jednolitě území s nejvyšší mírou zalidnění – severozápadní a střední Vysočina: Chotěbořsko, Jihlavsko, Humpolecko, Havlíčkobrodsko, Světelsko, resp. i Novoměstsko vystřídaly pro dnešní stav mikroregiony čtyř nyní největších měst – jader: Jihlava, Třebíč, Žďár n. S. a Havlíčkův Brod.

Na závěr lze na základě znalosti výše uvedených historických trendů rozřadit sledované mikroregiony Vysočiny do *čtyř základních typů* podle charakteru jejich dlouhodobého vývoje: typ růstový, stabilizovaný, „nová“ periferie, „klasická“ periferie.³¹⁸ V kontextu celého území Česka by většina jejich většina pravděpodobně spadala pod označení „klasické“ – dlouhodobé periferie, podobně jako kraj Vysočina coby celek. Ovšem zajímavějších výsledků můžeme dosáhnout, pokud bychom jmenované kategorie vztáhly (v relativizované podobě) na pouhý rámeček kraje.

³¹⁷ Neboli: „čím větší územní podíl, tím menší koncentrace obyvatelstva v kraji“. Mikroregion, jímž „koncentrovaná polovina“ prochází byl odpovídajícím poměrem rozdělen tak, aby jeho část doplňovala onen díl potřebný k uzavření „koncentrované poloviny“.

³¹⁸ Jedná se o obecně užívanou typologizaci vývoje regionů. Podrobněji k aplikaci této metody: M. HAMPL, *Diferenciace a zvraty*, s. 178-179.

Tabulka 15/a,b: Typologie mikroregionů Vysočiny podle vývoje rozmístění obyvatelstva 1869–2001

Část 15/a – podíl na populaci kraje (v %)

Typ – mikroregion	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
I. Růstový typ							
Jihlava	16,1	17,1	17,9	17,1	17,9	18,5	18,6
Třebíč	9,9	11,5	12,4	13,6	13,0	14,6	14,7
Žďár n. Sázavou	6,0	5,6	5,6	5,4	7,3	8,2	8,5
II. Stabilizovaný typ							
Havlíčkův Brod	10,2	9,9	10,4	11,1	10,5	10,0	9,9
Velké Meziříčí	7,4	7,2	7,0	7,5	7,3	7,3	7,4
Světlá n. Sázavou	4,4	4,3	4,1	4,0	4,0	4,1	4,0
Humpolec	3,9	4,1	3,6	3,3	3,5	3,3	3,3
III. Typ „nové“ periferie							
Pelhřimov	11,9	11,4	11,1	10,3	9,1	8,9	8,8
Bystřice n. Perštejnem	5,6	5,2	4,8	4,8	5,3	4,9	4,7
Chotěboř	6,0	5,5	5,2	5,0	4,8	4,3	4,3
Nové Město n. Moravě	4,7	4,3	4,0	4,0	3,9	3,7	3,7
Pacov	3,5	3,2	2,9	2,6	2,3	2,1	2,0
IV. Typ „klasické“ periferie							
Moravské Budějovice	4,8	4,9	5,0	5,2	5,0	4,7	4,7
Telč	3,4	3,3	3,2	3,1	3,0	2,7	2,7
Náměšť n. Oslavou	2,2	2,5	2,8	3,0	3,1	2,7	2,7
VYSOČINA	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Část 15/b – hustota zalidnění mikroregionů (obyv./km²)

Typ – mikroregion	1869	1900	1930	1950	1970	1991	2001
I. Růstový typ							
Jihlava	89,9	98,9	103,8	85,6	95,9	103,5	104,6
Třebíč	61,1	73,5	79,2	74,8	76,9	90,6	91,3
Žďár n. Sázavou	66,3	64,9	64,7	54,2	77,4	92,3	94,9
II. Stabilizovaný typ							
Havlíčkův Brod	82,6	83,5	88,2	81,1	82,3	82,2	81,4
Velké Meziříčí	69,3	70,3	68,2	63,6	66,1	69,4	70,5
Světlá n. Sázavou	78,7	78,7	75,8	64,0	67,9	73,8	71,9
Humpolec	88,8	95,0	84,3	66,6	77,5	75,8	74,3
III. Typ „nové“ periferie							
Pelhřimov	73,8	73,6	72,2	57,4	54,6	56,3	55,3
Bystřice n. Perštejnem	72,8	70,2	65,2	56,2	65,9	64,2	61,5
Chotěboř	93,6	89,5	83,7	70,2	71,8	67,9	67,9
Nové Město n. Moravě	83,0	78,7	72,2	62,4	65,2	67,0	66,5
Pacov	76,9	72,0	63,9	50,7	49,4	45,8	43,8
IV. Typ „klasické“ periferie							
Moravské Budějovice	59,9	63,4	64,6	57,9	60,2	59,5	59,0
Telč	59,9	60,9	59,2	49,6	50,9	47,6	47,5
Náměšť n. Oslavou	52,0	60,8	66,7	61,8	70,0	64,4	63,8
VYSOČINA	74,3	77,1	77,1	66,6	71,5	75,2	75,0

Pramen: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680-1184 s.; *Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR*. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

I. Právě největším městům v kraji – Jihlavě, Třebíči a Žďáru n. S., prakticky hlavním „tahounům“ veškerého rozvoje v industriálním období, vděčí jejich mikroregiony za svůj dlouhodobě růstový charakter.

II. Stabilizovaný typ představují tři severozápadní mikroregiony: Havlíčkův Brod, Světlá n. S., Humpolec a na moravské části Velké Meziříčí. S relativně stabilní

a nikdy výrazně podprůměrnou hustotou zalidnění si víceméně udržely svůj podíl na populaci kraje.

III. Pojmem „nové“ periferie můžeme označit Pelhřimovsko, Bystřicko, Chotěbořsko, Novoměstsko a Pacovsko. Ještě na začátku industrializace odpovídala jejich hustota zalidnění přinejmenším krajskému průměru a pozice některých z nich v hierarchickém systému osídlení (Chotěbořsko, Novoměstsko) patřila mezi jádrové nebo spíše jádrové, avšak jejich dlouhodobý propad je zařadil k dnešním periferiím kraje.

IV. Jako typ „klasické“ periferie nepřesáhly mikroregiony: Moravské Budějovice, Telč a Náměšť n. O. nikdy za dobu své moderní existence (od 1869) krajský průměr hustoty zalidnění a kontinuálně si tak udržují postavení tradičních periferií.

ZÁVĚR

Hlavním cílem práce byla analýza, interpretace a pokus o rekonstrukci historického vývoje teritoriální polarizace českých zemí jako výsledku komplexních socioekonomických proměn. V rámci této problematiky pak konkrétněji a podrobněji přistupuje k příkladu kraje Vysočina, dějinným aspektům jeho perifernosti a vnitřní diferenciaci. Bylo úkolem pomocí analýzy dlouhodobého populačního vývoje nalézt a objasnit kořeny dnešní polarity jádra a periferie. Na obou zkoumaných úrovních, jak vnější (mezi kraji), tak vnitřní (uvnitř sledovaného kraje), bylo záměrem hledat a následně identifikovat základní vývojové determinanty stavu i populačně-prostorové dynamiky s důrazem na jejich časovou proměnlivost a variabilitu. V tomto se výzkum opíral o reprezentativní historické průřezy stavu populace. Na základě jejich rozboru a vzájemné komparace jednotlivých územních jednotek došlo za pomoci statistických metod k pokusu konstruovat dobovou teritoriální hierarchii sídelního, potažmo i hospodářského systému včetně stanovení jednotlivých kategorií polarizace: jádro – periferie. Obdobným způsobem bylo postupováno i v otázce historického vývoje a v jeho rámci užití pojmů: jadernizace – periferizace. Největší prostor byl přirozeně vymezen industriální éře, jež měla hlavní podíl na formování současné reality. Tento důraz se ukázal jako oprávněný, což potvrzují i provedená hodnocení.

Předindustriální éra, kterou můžeme chápat jako „adaptivní osvojování přírodní krajiny lidskou populací spojené s omezeným zpětným ofenzivním působením“³¹⁹, stála u zrodu rané formy regionální organizace. Pro naše území ji lze vymezit do 1. poloviny 19. století a až na její samý závěr je charakterizována poměrně nízkou dynamikou rozvoje s převahou kvantitativních – extenzivních přeměn, vysokou stabilitou trendů, slabou intenzitou využití zdrojů, difúzí obyvatelstva a pomalejším populačním přírůstkem, jenž byl často narušován demografickými krizemi. V tomto období převládala determinující role přírodních faktorů a existovala ve větší míře než dnes jakási přímá úměra mezi nadmořskou výškou (resp. úrodností půdy, geografickou polohou, vodními a surovinovými zdroji) a rozložením obyvatelstva. Jejich míra podmíněnosti se spolu s negativním (periferním) efektem sice po celou dobu držela

na vysoké úrovni, nelze ovšem přehlédnout jistý sestupný trend. Z tohoto důvodu bychom mohli v předindustriálním období v silně generalizovaném pojetí polarizace pozorovat mezi kraji převahu nivelizačních procesů. Jejich výsledek – relativně nejméně polarizovaný stav lze spatřovat v době od třicetileté války po začátek industrializace českých zemí (zač. 19. století). Toto období, jež nazýváme protoindustrializací, s sebou ovšem přineslo řadu změn. Již tehdy se začal rýsovat rozdíl mezi vývojem geograficky vymezené severní a jižní poloviny českých zemí. Zatímco na „Severu“ brzy zapustily své kořeny intenzivní způsoby výroby (manufaktury a následně továrny) a (proto)kapitalistické podnikání, „Jih“ zůstával převážně zemědělský, chudý, a nízkou produktivitou práce. S progresivitou převážně horských a podhorských oblastí držela zpočátku sledovaná Vysočina krok a můžeme tak hovořit o vzestupné tendenci (jadernizaci) kraje. Původní charakterový handicap (vyšší průměrná nadmořská výška a hraniční poloha mezi Čechami a Moravou³²⁰) předurčující oblast jako marginální byl postupně stírán. Byť kraj nikdy nedosáhl průměrných hodnot zalidnění Česka, jeho relativní postavení a hospodářský význam se v rámci českých zemí na konci celé této éry jeví jako historicky nejprázdnější. Podobně i postupná tehdejší nivelizace na nižší – mikroregionální úrovni Vysočiny měla svůj základ v její relativní vnitřní homogenitě přírodních faktorů.

Industriální éra vývoje, zvláště pak její nejdynamičtější fáze – již zmiňovaná komplexní revoluce moderní doby, znamenala v celkovém rozsahu základní proměnu společnosti a hospodářství v českých zemí (a koneckonců i světa) a jejich teritoriální polarizace. Došlo k zintenzivnění vazeb uvnitř socioekonomického systému a vůbec k vytvoření jeho moderní integrované podoby. Kapitalistický způsob výroby zasáhl postupně všechny sféry ekonomické aktivity lidí, zvýšil celkový objem produkce, intenzitu výroby a podstatně rozšířil možnosti pracovního uplatnění. Stal se i u nás katalyzátorem demografické revoluce, urbanizace a koncentrace obyvatelstva. V tomto smyslu lze hodnotit vývoj industriálního období jako jakousi kvantitativní – extenzivní expanzi s dominancí selektivních tendencí a konečně v jejich důsledku pak narůstající teritoriální polarizací. Z tradiční podmíněnosti populačního vývoje přírodními faktory

³¹⁹ Citováno z: M. HAMPL, *Diferenciace a zvraty*, s. 185.

³²⁰ Viz hypotéza 4 a 5 v Úvodu.

nabylo na významu rozložení přírodních zdrojů (především uhlí a voda), naopak ostatní ustoupily poněkud do pozadí. Vůdčí roli přebraly z tohoto důvodu v procesu koncentrace obyvatelstva sociálněekonomické podněty: dopravní poloha (železnice), exponovanost vůči formujícím se metropolitním areálům, v menší míře i státní politika (v hospodářské a územněsprávní oblasti), geopolitická situace nebo tzv. faktor mentalit (konzervativnost). Těmito faktory podmíněný vývoj vedl k postupnému propadu „Jihu“ českých zemí, tedy i Vysočiny, v rámci polarizujícího se hierarchického systému. Projevem toho zde bylo celkové zaostávání v rozvoji a populační stagnace. Zmíněnou bipolarizaci vývoje odstartovala v tomto období prve industrializace v textilní výrobě, kterou od 70. let. 19. století nahradily svou intenzitou koncentračních projevů jiné obory výroby (především strojírenství, hutnictví, těžba uhlí a potravinářství). Zvýšená dynamika populačního vývoje byla z pohledu polarizace území z větší části zajišťována již mechanickým pohybem – migrací. Tento jev měl za následek značnou depopulaci, a tedy i další prohlubování perifernosti „Jihu“ (především dnešního Jihočeského kraje a Vysočiny) včetně emigrace za hranice českých zemí (emigrační spádovost k Vídni) vrcholící koncem 19. a začátkem 20. století. Do popředí se v procesu koncentrace dostala nejdůležitější průmyslová centra, která víceméně přetrvala ve svém jádrovém postavení až dodnes. Geopolitický předěl rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku samostatného Československa v roce 1918 ve svých důsledcích nebývale posílil centrální postavení Prahy na úkor Vídne. Odstartoval navíc posilování postavení moravských krajů, a to kvůli jejich strategické poloze mezi Čechami a Slovenskem a ukončení odlivu pracovních sil do Vídne. Po celé období existence 1. republiky tak nadále přetrvávala vysoká dynamika socioekonomického vývoje a dominance růstově polarizačních tendencí vedoucích ke zvyšování koncentrace obyvatelstva a ekonomických aktivit v rámci sídelní struktury. Stejně tak se období politických otřesů a populačních přesunů 1938–1948 znamenající dosud nejintenzivnější zásah do kontinuity osídlení českých zemí vyznačovalo rostoucí polarizací mezi kraji: početní rozšíření skupiny periferních krajů na jedné a další posílení významu Prahy na straně druhé. Proměnu v mechanismech, méně však v trendech teritoriální polarizace ukázalo následné období 1948–1989. Ve své podstatě představovalo jednak poslední fázi industriální éry, jednak ji navzdory trendům hospodářství rozvinutého kapitalistického světa nepřiměřeně prodlužovalo. Tímto oddalováním vstupu do nové – post-industriální

etapy ekonomického vývoje došlo k jistým deformativním projevům. V rámci územní polarizace vykazovala první fáze období socialismu (50. a 60. léta) poměrně vysokou míru vývojové dynamiky. Za tím stála především realizace plánů socialistické industrializace, která se projevila v silném přesunu pracovní síly do vybraných strategických průmyslových jader (Ostravsko, Brno, Pomoraví) a později v rámci nivelizačních koncepcí do mikroregionálních – okresních center. Vnitřní migrace se tehdy od doby svého dějinného vrcholu v 2. polovině 40. let i v letech 50. udržovala na relativně vysoké úrovni. Od těchto roků postupně slábla a rozmístění obyvatelstva mezi kraji se tak pozvolna stalo stabilizované až statické. Tento jev dokládá postupné utlumování extenzivního trendu vývoje socioekonomického systému. V 70. a 80. letech pak převládaly mezi kraji spíše nivelizační tendence nad makrokoncentračními. Tempo růstu už tehdy měla střední a menší města vyšší než tradiční koncentrační centra, s výjimkou Prahy. Zajímavý byl po celou druhou polovinu 20. století nadprůměrný populační i hospodářský růst všech moravských krajů oproti těm českým. Na konci období socialismu – v 80. letech již nešlo kvůli zanedbatelné míře vývojové dynamiky na úrovni dnešních krajů pozorovat jakoukoli polarizaci v systému osídlení krajů (opět s výjimkou Prahy). Na úrovni mikroregionů Vysočiny se celkově zvýšená dynamika a intenzita změn projevila až v socialistické fázi industrializace, a právě zde můžeme pozorovat odlišnosti mezi krajskou a mikroregionální úrovní. V tomto případě odkryla statistická analýza i některá vývojová specifika Vysočiny (např. na mikroregionální bázi trend téměř nulové koncentrace obyvatelstva), případně zachytila proměny v samotné dynamice zdejšího populačního vývoje.

Pro dosud poslední nastupující *post-industriální éru* se ukázala metoda kvantitativního vyjádření populačního vývoje jako nevhodná a nereprezentativní. Příčinou toho je současná proměna dosud převládajících extenzivních forem vývoje na formy intenzivní, které lze pozorovat v rozměru kvalitativních přeměn, ovšem samotné kvantitativní posuvy jsou jen minimální. Tím pádem pozbývá platnost i vstupní premisa I („V minulosti nejlépe postavení oblasti demonstrovala míra/hustota jejího zalidnění“), z níž bylo doposud možné konstruktivně vycházet ve výzkumu změn teritoriální polarizace. To znemožňuje i smysluplné použití faktoru obyvatelstva pro sledování polarizačních trendů. Rostoucí úroveň dynamiky hospodářského a

společenského vývoje do jisté míry kontrastuje s přetrvávající nízkou mírou dynamiky populačního vývoje. Tato dichotomie vytváří velké rozdíly mezi hospodářsky úspěšnými, progresivními a preferovanými místy (Praha a jiná velká města) a zaostávajícími venkovskými nebo problémovými regiony. V samotných změnách rozložení obyvatelstva se obnovena dominance selektivních tendencí a územní polarizace výrazně neprojevila, a stále tak převládá dosavadní stabilita.

Komplexně vzato však učiněné závěry víceméně potvrdily relevanci v Úvodu práce stanovených počátečních hypotéz. Platnost hypotéz 4 („Hornaté a výše položené oblasti jsou historicky předurčeny být periferií, nikoliv jádrem.“) a 5 („Hraniční poloha území včetně hranice mezi Čechami a Moravou a značná vzdálenost od hlavních jader znemožňovala jeho vzestup.“) se projevila pro území Vysočiny více než u většiny „domácích“ příkladů (např. dříve hustě zalidněné Liberecko a Karlovarsko), i když, jak se ukázalo, je vhodnější vztahovat je na předindustriální období. Především pro industriální éru vývoje můžeme bez výhrad potvrdit hypotézu 2 („Územní rozmístění a koncentrace obyvatelstva závisí na jeho ekonomických aktivitách a příležitostech obživy.“). Stejně tak pro toto období vyšly jako adekvátní předpoklady 6 („Území se vyvíjí rychleji, je-li dopravně napojeno na metropolitní areály a je-li postavení jeho centra podepřeno územněsprávní funkcí.“) a 3 („V rámci vývoje území se projevuje jistá míra kontinuity, setrvačnosti a kumulativnosti.“), ovšem tyto jsou, nejen v případě kraje Vysočina, lépe pozorovatelné na úrovni mikroregionů. V podmínkách předindustriálního, ale hlavně post-industriálního vývoje však hypotéza 3 přestává být pravidlem, a to z důvodu buď vyššího rizika demografických krizí (předindustriální), nebo odlišných mechanismů rozvoje (post-industriální). Poslední z úvodních hypotéz – 7 („Tržní systém kapitalistického hospodářství vede k růstu přirozené teritoriální polarizace, zatímco státem řízené socialistické hospodářství vykazuje prvky nivelizace.“), již svou formulací vztažená až na dobu od počátků uplatňování politické ekonomie (na našem území od 18. století: kámeralismus), se projevila na různých regionálních úrovních odlišně. Proto by mělo dojít k jejímu přehodnocení jak pro vnější – mezi kraji (protažení trendu rostoucí polarizace až do 60. let 20. století a od této doby, spíše než nivelizace, kategorizovat pojmem stagnace), tak pro vnitřní – mikroregionální vývoj Vysočiny (zde začíná mírná

polarizace až počátkem 20. století, přičemž období socialismu tento proces zintenzívnilo), který však kvůli relativně vysoké homogenitě kraje tvoří spíše výjimku.

Jak je patrné, netkvěl cíl práce v komplexním hodnocení veškerých aspektů historického vývoje teritoriální polarizace v českých zemích, což by pochopitelně daleko přesáhlo možný rozměr této práce, a ani by neměl být takto chápán. Přesto je záběr této studie poměrně široký, a to z toho důvodu, že právě zvolená analýza populačního vývoje nejen „skýtá možnost“ provázání s hospodářskými a sociálními rozměry územní polarizace, ale „přímo nutně k tomu vyzývá“. Vzhledem k omezenosti datové základny pro kvantitativní analýzy lze konstatovat, že zvolený způsob zpracování problematiky prostřednictvím hodnocení teritoriálního vývoje obyvatelstva se ukázal dostatečně adekvátní především pro sledování koncentračních procesů, polarizace prostoru, selektivních tendencí a mechanismů regionálního rozvoje, zvláště pak míry vlivu jednotlivých faktorů. Přesto, že výsledné generalizace a závěry nemůžeme považovat za definitivní a neměnné, je oprávněné se domnívat, že by tento přístup historické vědy opírající se o statistické a zčásti exaktní metody mohl přispět k výzkumu formování vzájemných vztahů a interakce společnosti a prostředí, respektive ke studiu současných procesů a možností regionálního rozvoje.

I přes tento dílčí příspěvek nadále zůstává studium dlouhodobých proměn teritoriální polarizace s regionálním zaměřením oblastí zdaleka vědecky „nevytěženou“, především pak pro starší období vývoje. Lze očekávat, že by mohlo se světovým trendem environmentalizace a interdisciplinarizace historie dojít i v českém prostředí k důkladnějšímu pronikání do této problematiky.

SEZNAM LITERARURY A PRAMENŮ

- Eduard ALBERT, *Ekonomika moravského zemědělství v druhé polovině 19. století*, Díl I a II, Praha, Československé zemědělské muzeum 1970, 214 + 215–497 s.
- Jan AUERHAN, *Vliv železnice na hustotu a vzrůst obyvatelstva okresních měst a ostatních obcí v Čechách v letech 1869–1930*, *Statistický obzor* 15, 1934, s. 186–191.
- Oliver BAŠOVSKÝ – Josef MLÁDEK, *Geografia obyvateľ'stva a sídiel*, Bratislava, Universita Komenského 1989, 233 s.
- Pavel BĚLINA a kol., *Dějiny zemí Koruny české II*, Praha, Paseka 1992, 308 s.
- Jiří BLAŽEK – David UHLÍŘ, *Teorie regionálního rozvoje*, Praha, Universita Karlova 2002, 212 s.
- Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 59–87.
- Václav BŮŽEK, *Regionální dějiny v České republice. Stav a perspektivy bádání s důrazem na raný novověk*. In: *Sborník VIII. sjezd českých historiků*, ed. Jiří Pešek, Praha, Skriptorium 2000, s. 33–47.
- Rondo CAMERON, *Stručné ekonomické dějiny světa*, Praha, Victoria Publishing 1996, 475 s.
- Zdeněk ČERMÁK, *Transformační procesy a migrační vývoj v České republice*. In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PŘF UK 1996, s. 179–197.
- Pavel ČERVINKA, *Vybrané aspekty územní diferenciacie necentrálních oblastí ČSR z hlediska studia problematiky zaostávání*. *Disertační práce*, Praha, PŘF UK 1989, 154 s. + 15 s. příloh.
- Petr ČORNEJ a kol., *Dějiny zemí Koruny české I*, Praha, Paseka 1992, 302 s.
- František DVORSKÝ, *Hrotovský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1916, 336 s.
- František DVORSKÝ, *Náměštský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1908, 342 s.
- František DVORSKÝ, *Třebický okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1906, 439 s.

- Josef EHMER, *Tramping Artisans in Nineteen-Century Vienna*. In: Migration, Mobility and Modernization, ed. D. J. Siddle, Liverpool, Liverpool University Press 2000, s. 164–185.
- Josef EHMER, *Worlds of mobility: migration patterns of Viennese artisans in the eighteenth century*. In: The Artisan and the European Town, 1500–1900, ed. Geoffrey Crossick, Aldershot, Scolar Press 1997, s. 172–199.
- Zdeněk FIALA, *Předhusitské Čechy 1310–1419*, Praha, Svoboda 1968, 390 s.
- Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha, Mladá fronta 1998, 399 s.
- Monika GLETTLER, *Böhmisches Wien*, Wien, Herold 1985, 128 s.
- Monika GLETTLER, *Die wiener Tschechen um 1900*. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt, München – Wien, Oldenbourg 1972, 628 s.
- Peter HAGGET, *Geography. A modern synthesis*, New York, Harper&Row Publishers 1983, s. 144–148, 158–165.
- Martin HAMPL, *Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?* Geografie – Sborník ČGS 108/1, 2003, s. 173–190.
- Martin HAMPL, *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*, Praha, PřF UK 2005, 147 s. + mapa.
- Martin HAMPL, *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*, Praha, PřF UK 1998, 110 s.
- Martin HAMPL, *Regionální vývoj v období transformace*. In: Martin Hampl a kol., Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie, Praha, PřF UK 2001, s. 17–41.
- Martin HAMPL, *Vývoj systému osídlení v České republice*. In: Martin Hampl a kol., Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice, Praha, PřF UK 1996, s. 35–52.
- Martin HAMPL a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PřF UK 1996, 396 s.
- Martin HAMPL a kol., *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*, Praha, PřF UK 2001, 328 s.
- Martin HAMPL – Václav GARDAVSKÝ – Karel KÜHNL, *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*, Praha, Universita Karlova 1987, 256 s.

- Martin HAMPL – Jan MÜLLER, *Komplexní organizace systému osídlení*. In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, Praha, PřF UK 1996, s. 53–90.
- Martin HAMPL – Zdeněk PAVLÍK, *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje*. Výzkumná zpráva, Praha, PřF UK 1976, 290 s.
- Gerd HARDACH, *Die Kriegswirtschaft 1914–1918*. In: *Historium* 1, Wien 2001, s. 32–36.
- Vlastislav HÄUFLER, *Changes in the Geographical Distribution of Population in Czechoslovakia*, Praha, Academia 1966, 128 s. + 10 map v přílohách.
- Tomáš HAVLÍČEK – Pavel CHROMÝ, *Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*, *Geografie – Sborník ČGS* 106/1, 2001, s. 1–11.
- Milan HLAVAČKA, *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha, Academia 1990, 179 s.
- Pavla HORSKÁ, *K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích ve druhé polovině 19. století*. In: *Demografie* 7, Praha 1965, s. 344–351.
- Miroslav HROCH a kol., *Úvod do studia dějepisu IV. Metody historikovy práce*, Praha 1983, 118 s.
- David CHANG (ed.), *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*, Taipei, National Taiwan University 1994, 308 s.
- Pavel CHROMÝ, *Historical-Geographical and Cultural-Geographical Reseach of the Development in Border, Marginal and Peripheral Regions in Czechia*. In: *Theoretical and Methodological Aspects of Geographical Space at the Turn of the Century*, ed. Adam Kowalczyk, Warszawa, Warsaw University 2003, s. 187–192.
- Pavel CHROMÝ, *Výzvy pro českou historickou geografii*, *Historická geografie* 31, 2001, s. 87–108.
- Pavel CHROMÝ – Vít JANČÁK, *Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizace prostoru*, *Životné prostredie* 34/2, 2005, s. 106–108.
- Pavel CHROMÝ – Leoš JELEČEK, *Tři alternativní koncepce historické geografie v Česku*, *Historická geografie* 33, s. 327–345.

- Pavel CHROMÝ – Miroslav MARADA, *Kraj Vysočina*, Geografické rozhledy 11/2, 2001–2002, s. 46–47.
- Josef JANÁČEK, *Doba Předbělohorská I/1*, Praha, Academia 1968, 284 s.
- Vít JANČÁK, *Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 26–35.
- Vít JANČÁK, *Vysočina, aneb jazykové „rozvodí“*, Geografické rozhledy 11/2, 2001–2002, s. 48–49.
- Leoš JELEČEK, *Environmentální dějiny a česká historiografie a historická geografie*. In: Sborník VIII. sjezd českých historiků, ed. Jiří Pešek, Praha, Skriptorium 2000, s. 306–326.
- Leoš JELEČEK, *Komplexní revoluce moderní doby, průmyslová a zemědělská revoluce: definice, nástin periodizace, fázové posuny a geografické aspekty v Česku*. Studijní příručka k výběrové přednášce „Obecná historická geografie“, Praha, PřF UK 2002, 25 s.
- Leoš JELEČEK, *Územněsprávní reformy v Česku v letech 1848–2000*, Geografické rozhledy 9/5, 1999–2000, s. 136–137.
- Leoš JELEČEK – Pavel CHROMÝ, *Vývoj českého státu v pojmech a datech*, Geografické rozhledy 7/2, 1997–1998, s. 43–45.
- Milan JEŘÁBEK a kol., *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?*, Praha, Academia 2004, 296 s.
- Zdeněk JINDRA – František SVÁTEK – Jiří ŠTAIF, *Úvod do studia hospodářských a sociálních dějin*. Svazek 1, Praha, Karolinum 1997, 161 s.
- Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.
- Jan KABRDA, *Faktory ovlivňující vývoj využití ploch v kraji Vysočina od poloviny 19. století*. Diplomová práce. Praha, PřF UK 2003, 111 s. + 27 s. příloh.
- Karel KAPLAN, *Československo v letech 1945–1948*, Praha, SPN 1991, 153 s.
- Karel KAPLAN, *Československo v letech 1948–1953*, Praha, SPN 1991, 149 s.
- Karel KAPLAN, *Československo v letech 1953–1966*, Praha, SPN 1992, 146 s.
- Jaroslav KAŠPAR, *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*, Praha, FF UK 1990, s. 19–36.
- Karel KELLER, *Třebíč – dějiny města v datech*, Třebíč, Privemont 1997.

- Ludvík KOPAČKA, *Strukturální změny ekonomiky se zvláštním zřetelem k průmyslu*.
In: Martin Hampl a kol., *Geografická organizace společností a transformační procesy v České republice*, Praha, PpF UK 1996, s. 219–237.
- Jaromír KORČÁK, *Regionální základy Československa (jeho kmenové oblasti)*, Praha, Orbis 1938, 170 s.
- Libor KRAJÍČEK, *Geografické podmínky průmyslové výroby Jihlavského kraje*.
Diplomová práce, Praha, PpF UK 1959, 115 s.
- Augustýn KRATOCHVÍL, *Velkomeziříčský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1997, 472 s.
- Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích*, Praha, MZ ČR 1992.
- Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v českých zemích*. Díl II (1900–1918), Praha, MZ ČR 1995, 247 s.
- Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl I–V, Praha, Libri 1996–2002, 874 + 938 + 952 + 941 + 671 s.
- Robert KVAČEK a kol., *Dějiny Československa II (1648–1918)*, Praha, SPN 1990, 564 s.
- Vlastislav LACINA, *Zlatá léta československého hospodářství (1918–1929)*, Praha, HÚ AVČR 2000, 254 s. + 16 s. obr. příloh.
- Vlastislav LACINA – Lubomír SLEZÁK, *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*, Praha, HÚ AVČR 1994, 155 s.
- Zdeněk LÁZNIČKA, *Moravská města*, Brno 1948, 151 s.
- Walter LEIMGRUBER, *From highlands and high-latitude zones to marginal regions*.
In: *Perceptions of Marginality – Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, eds. Heikki Jussila – Walter Leimgruber – Roser Majoral, Aldershot 1998, s. 27–34.
- Walter LEIMGRUBER, *Marginality and Marginal Regions: Problems of Distribution*.
In: *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*, ed. David Chang, Taipei, National Taiwan University 1994, s. 1–18.
- František MAINUŠ, *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*, Ostrava, Krajské nakladatelství 1959, 245 s.
- František MAINUŠ, *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*, Praha, SPN 1960, 245 s.

- Miroslav MARADA, *Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy*, Geografie – Sborník ČGS 106/1, 2001, s. 12–23.
- Jaroslav MAREŠ, *Průmyslové regiony ČSR*, Praha, Academia 1980, 82 s.
- Eduard MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství po třicetileté válce*, AUC – Philosophica et Historica 3, studia Historica 8, 1970, s. 9–80.
- Josef MRKOS, *Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva let 1790–1930*, Brno, Zemský studijní a plánovací ústav 1948, 72 s.
- Jiří MUSIL, *Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení*. In: Územní plánování a urbanismus 15/2, 1988, s. 67–72.
- Jiří MUSIL – Lenka VELÍŠKOVÁ, *Vývoj hierarchie českých měst*. Příspěvek k otázce rovnoměrného a nerovnoměrného vývoje měst. In: Sborník Otázky urbanizace, 1976, s. 79–90.
- Aleš NOVÁČEK, *Analýza vlivu vybraných faktorů na vývoj sídelního systému Vysočiny od roku 1869*, Vlastivědný sborník Vysočiny 15, 2006 (v tisku).
- Aleš NOVÁČEK, *Dlouhodobé vývojové trendy polarizace prostoru v Česku v zrcadle populačního vývoje*, Historická geografie 33, 2005, s. 367–396.
- Aleš NOVÁČEK, *Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciací kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje*. Diplomová práce, Praha, PřF UK 2004, 122 s. + 16 s. příloh.
- Aleš NOVÁČEK, *Historický vývoj teritoriální polarizace systému osídlení v kraji Vysočina*, Západní Morava 10, 2006 (v tisku).
- Aleš NOVÁČEK, *Odhalení procesu periferizace na případě vývoje obyvatelstva ve spojitosti s ekonomickými faktory v moravské části kraje Vysočina*. Seminární práce, Praha, PřF UK 2002, 12 s.
- Aleš NOVÁČEK, *Směrování k pozemkové reformě za 1. světové války*. Seminární práce, Praha, FF UK 2001, 41 s.
- Aleš NOVÁČEK, *Vývojové trendy polarizace prostoru v Česku*. In: Problémy periferních oblastí, ed. Marie Novotná, Praha, PřF UK 2005, s. 25–35.
- Jan PARGAČ – Miloš TOMANDL, *Živý prostor a jeho subjektivizace u nositelů lokálního a regionálního vědomí*, AUC – Philosophica et Historica 3, studia Ethnographica 10, 1997, s. 57–70.

- Alois Josef PÁTEK, *Jihlavský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1901, 248 s.
- Zdeněk PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základ demografie*, Praha, Academia 1986, 736 s.
- Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny Československa I (do r. 1648)*, Praha, SPN 1990, 684 s.
- Blahoslava PINTOROVÁ, *Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa)*, Slezský sborník 73, 1975 s. 12–20.
- Josef POLIŠENSKÝ, *Obecné problémy dějin českého vystěhovalectví do Ameriky 1848–1914*, Praha, Universita Karlova 1992, 56 s.
- Josef POLIŠENSKÝ, *Třicetiletá válka a český národ*, Praha, Naše vojsko 1960, 235 s.
- Václav PRŮCHA, *Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století*, Praha, Svoboda 1974, 530 s.
- Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce v českých zemích*, Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1960, 168 s. + 32 s. obr. příloh.
- Jaroslav PURŠ, *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha, Academia 1973.
- Reinhold REITH, *Arbeitsmigration und Gruppenkultur deutscher Handwerksgesellen im 18. und frühen 19. Jahrhundert*, Scripta Mercaturae 23, Heft 1/2, Wien 1989, s. 1–35.
- Reinhold REITH, *Arbeitsmigration und Technologietransfer in der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Die Gesellenwanderung aus der Sicht der Kommerzienkoncesse*, Blätter für Technikgeschichte 56, Wien 1994, s. 9–33.
- Zdeněk RYŠAVÝ, *Dlouhodobé tendence vývoje osídlení v Československu*, Praha, VÚVA 1989, 38 s.
- Zdeněk RYŠAVÝ – Václav LINK, *Vliv polohy měst v sídelní síti českých zemí na jejich vývoj*. In: *Sborník Otázky urbanizace*, 1976, s. 91–128.
- Peter SCOTT, *Development Issues in Marginal Regions*. In: *Perceptions of Marginality – Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, eds. Heikki Jussilla – Walter Leimgruber – Roser Majoral, Aldershot 1998, s. 7–24.

- Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha, HÚ AVČR 2002, 279 s.
- Jindřich SCHULZ, *Vývoj československé hranice do 15. století*, *Historická geografie* 4, 1970, s. 52–81.
- R. B. SINGH – Roser MAJORAL (eds.), *Development Issues in Marginal Regions*, Calcutta, Oxford + IBH Publishing 1996, 320 s.
- Tomáš STANĚK, *Vysídlení Němců z Československa*, Ostrava, Amosium Servis 1992, 111 s.
- Annemarie STEIDL, *Regionale Zuwanderungsräume Wiener Handwerker im 18. und 19. Jahrhundert*. In: IMIS – Beiträge, sešit 18, Osnabrück, Universität Osnabrück 2001, s. 107–122.
- Jiří STOCKMANN, *Vliv periferní a příhraniční polohy na rozvoj mikroregionu (příklad Moravské Kopanice)*. Diplomová práce, Praha, PřF UK 2003, 119 s. + 25 s. příloh.
- Josef František SVOBODA, *Novoměstský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1948, 720 s.
- Josef František SVOBODA, *Žďárský okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1937, 356 s.
- Rudolf ŠTIKA, *Srovnání krajů Česka*. *Geografické rozhledy* 13/1, 2003–2004, s. 18–19.
- Jan TENORA, *Bystřický okres*. In: *Vlastivěda Moravská II (Místopis)*, Brno 1907, 272 s.
- Lucie TVARŮŽKOVÁ, *Místopis českého blahobytu*, *Týden* 39, 2002, s. 32–37.
- Martin VAŠÁK – Hana VAŠÁKOVÁ, *Vývoj vybraných moravskoslezských měst v letech 1781–1880*. Diplomová práce, Praha, PřF UK 1994, 159 s. + 72 s. příloh.
- Sigrid WADAUER, *Der Gebrauch der Fremde – Wanderschaft in der Autobiographik von Handwerken*. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften (ÖZG)* 9, Heft 2, Wien 1998, s. 159–187.
- Gerald WOOD, *Die Wiederkehr der Region und ihre Hintergründe*. In: *Beiträge zur historischen Sozialkunde 2 – Region und regionale Identität*, Wien, Tusche 1997, s. 51–55.

Radovan ZEJDA, *Jaderná elektrárna Dukovany a okolí*, Třebíč, Arca JiMfa 1994,
216 s.

Karel ZEMAN, *Vliv hranic na příhraniční území na příkladu Jindřichohradecka*.
Diplomová práce, Praha, PŘF UK 2001, 150 s. + 50 s. příloh.

Kartografické prameny a statistické zdroje

Atlas československých dějin, Praha, ÚSGK a IIÚ ČSAV 1965, 45 mapových listů +
17 s. textu + 39 s. rejstřík.

Atlas ČSSR, Praha, Geografický a kartografický podnik 1984, 50 s. map + 12 s. rejstřík.

Atlas ČSSR, Praha, ÚSGK a ČSAV 1966, 58 mapových listů + 9 s. rejstřík.

Atlas obyvatelstva ČSSR, Praha, ÚSGK 1962, 25 mapových listů + 91 s. textu, tabulek
a grafů.

Ivan BIČÍK a kol., *LUCC okresů Vysočiny 1845, 1948, 1990, 2000*. In: Databáze
z výzkumného projektu GA ČR č. 205-98-1184 „LUCC: Vývoj, souvislosti,
perspektivy“, Praha, PŘF UK 2001.

Československý vojenský atlas, Praha, Naše vojsko 1965, 376 s.

Demografická příručka, Praha, FSÚ 1982.

Generální mapa země Moravskoslezské s okresním a soudním rozdělením 1:200 000,
Brno, Vojenský zeměpisný ústav 1948.

GIS model středních nadmořských výšek. Interní databáze LUCC PŘF UK, Praha,
PŘF UK 2004.

Malý lexikon obcí ČR 2001, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.

Mapový lexikon obcí ČSSR (podle správního rozdělení 1. února 1967) - 1:200 000,
Praha, Kartografické nakladatelství 1968.

Města České republiky v retrospektivě, Praha, ČSÚ 1996, 364 s.

Obyvatelstvo, volby: Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2002. In: *Demografie*
40, svazek 4, 2003, 295 s. + grafy.

Okresy České republiky v roce 1991, Praha, ČSÚ 1992, 145 s.

Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR),
Praha, FSÚ 1978, 679 + 680-1184 s.

Sčítání lidu, domů a bytů 1991 – Obyvatelstvo, domy, byty a domácnosti. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, FSÚ 1992, každý svazek 205 s.

Sčítání lidu, domů a bytů 3. 3. 1991. Praha, ČSÚ 1994, 473 s.

Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001 – Základní informace o obcích ČR. Okresy HB, JI, PE, TR, ZR, Praha, ČSÚ 2003, 497 + 501 + 497 + 711 + 803 s.

Statistický lexikon obcí České republiky 1992. Praha, ČSÚ 1994, 895 s.

Statistický lexikon obcí ČSSR 1982. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.

Internetové odkazy

Internetová prezentace kraje Vysočina (PRK -- Program rozvoje kraje, mapy, statistiky)

- <http://www.kr-vysocina.cz>

Mapový server kraje Vysočina

- <http://www.twist.kr-vysocina.cz/tms>

Statistická data za kraj Vysočina

- <http://www.czso.cz/kraje/ji>

SEZNAM TABULEK A GRAFŮ V TEXTU

Tabulka 1: Střední nadmořské výšky krajů Česka

Tabulka 2: Vystěhovalectví z českých zemí k r. 1910

Tabulka 3: Sociálněgeografická regionalizace Vysočiny (1991)

Tabulka 4: Současná hierarchie středisek a regionů kraje Vysočina na základě jejich administrativního vymezení a funkce (počet obyvatel k roku 2001)

Tabulka 5: Střední nadmořské výšky mikroregionů Vysočiny

Tabulka 6: Vývoj počtu obyvatel 1869--1930 41 obcí Vysočiny podle jejich postavení v rámci železniční sítě

Tabulka 7/a--d: Vývoj počtu obyvatel v 41 obcích Vysočiny v závislosti na jejich administrativním postavení

Tabulka 8: Vývoj koncentrace obyvatelstva v hierarchii sídel na Vysočině

Tabulka 9: Vývoj indexu velikostní strukturalizace sídel Vysočiny – proměnlivý soubor

Tabulka 10: Index vývoje počtu obyvatel v pěti největších městech Vysočiny (index 100 vyjadřuje počet obyvatel k r. 1869)

Tabulka 11: Srovnání vývoje a hierarchizace pěti největších měst Vysočiny

Tabulka 12: Vývoj hustoty zalidnění mikroregionů Vysočiny (vztaženo ke krajskému průměru)

Graf 1: Intenzita mikroregionální diferenciace (dynamika populačního vývoje mikroregionů) Vysočiny

Tabulka 13: Srovnání polarizace mikroregionů Vysočiny s polarizací krajů Česka

Tabulka 14: Vývoj koncentrace obyvatelstva Vysočiny – mikroregionální úroveň

Tabulka 15/a,b: Typologie mikroregionů Vysočiny podle vývoje rozmístění obyvatelstva 1869--2001

SEZNAM PŘÍLOH

- Příloha 1/a,b: Vývoj obyvatelstva na území dnešních krajů (1790–2001)
- Příloha 2: Kategorizace teritoriální polarizace českých zemí (14 krajů)
- Příloha 3: Podíl krajů na populaci území českých zemí 1790–2001 (v %)
- Příloha 4: Vývoj hustoty zalidnění území dnešních krajů 1764–2001 (v obyv. na km²)
- Příloha 5: Vývoj hustoty zalidnění území dnešních krajů 1790–2001 (index vztažený k dobovému průměru hustoty zalidnění českých zemí)
- Příloha 6: Vývoj hustoty zalidnění pěti vybraných krajů 1790–2001 (viz tabulka přílohy 5)
- Příloha 7: Vývoj teritoriální polarizace českých zemí (dnešní kraje bez Prahy)
- Příloha 8/a,b: Vývoj počtu obyvatel ve vybraných obcích kraje Vysočina
- Příloha 9/a,b: Vývoj administrativní funkce vybraných sídel (obcí) a jejich postavení v rámci železniční sítě
- Příloha 10: Vývoj obyvatelstva na území mikroregionů kraje Vysočina (1869–2001)
- Příloha 11: Kategorizace teritoriální polarizace kraje Vysočina – 15 mikroregionů (1869–2001)
- Příloha 12: Kraje Česka (14 VÚSC)
- Příloha 13: Mikroregiony kraje Vysočina (15 obvodů obcí III. stupně)

PŘÍLOHY

Příloha 1/a: Vývoj obyvatelstva na území dnešních krajů (1790–2001)

kraj	katast. výměra (v km ²)***	1790**	r. i. z.* 1790– 1850**	1850**	r. i. z. 1850**– 1869	1869	r. i. z. 1869– 1880	1880	r. i. z. 1880– 1890	1890	r. i. z. 1890– 1900	1900	r. i. z. 1900– 1910	1910	r. i. z. 1910– 1921	1921
<i>Hl. m. Praha</i>	289	77544	1,030	118405	1,868	252364	1,200	329471	1,195	414964	1,191	534594	1,113	640000	1,101	700014
<i>Středočeský</i>	11209	443355	1,066	700670	1,246	996179	0,990	1073182	0,987	1116812	0,967	1167797	0,972	1220465	0,996	1207405
<i>Jihočeský</i>	10050	515356	0,953	728204	0,821	682430	0,972	721983	0,940	715652	0,950	735186	0,952	752781	0,986	737038
<i>Plzeňský</i>	7558	288911	0,989	423488	1,154	557621	0,996	604326	0,969	617036	0,974	650197	0,987	690357	1,019	698906
<i>Karlovarský</i>	3315	156227	1,155	267415	1,056	322265	1,020	357731	1,007	379776	1,050	431391	1,030	477730	0,964	457163
<i>Ústecký</i>	5335	388739	0,920	530449	1,028	622371	1,071	724949	1,059	809177	1,094	957842	1,026	1056431	0,988	1036513
<i>Liberecký</i>	3174	227751	1,168	394522	1,033	465104	0,964	488008	0,994	511136	0,976	539802	0,985	571992	0,917	520814
<i>Královéhradecký</i>	4759	335437	1,069	531879	0,958	581238	0,977	617817	0,973	633558	0,950	650787	0,884	618602	1,040	638844
<i>Pardubický</i>	4519	266395	0,993	392052	1,087	486227	0,962	508728	0,966	518094	0,944	528830	0,969	551164	0,972	531909
<i>Vysočina</i>	6932	340000	1,012	510243	0,885	515301	0,950	532770	0,948	532526	0,928	534429	0,951	546494	0,998	541782
<i>Jihomoravský</i>	6986	471745	0,984	688032	0,840	659424	1,002	718972	1,024	776004	1,001	840476	1,025	926642	1,044	961141
<i>Zlínský</i>	3965	200011	0,927	275018	1,002	314475	0,997	341037	0,991	356315	0,983	379005	0,989	403122	1,012	404985
<i>Olomoucký</i>	5132	393630	0,925	539862	0,851	524174	0,994	566875	0,991	591831	0,964	616775	0,980	650211	1,002	646982
<i>Moravskoslezský</i>	5640	340423	0,985	497348	1,019	578063	1,011	635583	1,034	692640	1,075	805545	1,050	909905	1,025	925995
území dnešní ČR	78863	4468062	1	6624318	1	7557236	1	8221432	1	8665521	1	9372656	1	10078896	1	10009491

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.

*relativní index změny (r. i. z.) vyjadřuje rychlost růstu/poklesu populace kraje vzhledem k celkové změně počtu obyvatelstva na území ČR – způsob konstrukce viz kapitola 2

**vztaheno k mírně územně odlišným jednotkám konstruovaným na základě údajů uvedených v L. Kárníkovou

***rozloha se vztahuje k součtu jednotlivých okresů z let 1960–2001

Příloha 1/b: Vývoj obyvatelstva na území dnešních krajů (1790–2001)

kraj	katastrální výměra (v km ²)***	1921	r. i. z.* 1921– 1930	1930	r. i. z. 1930– 1950	1950	r. i. z. 1950– 1961	1961	r. i. z. 1961– 1970	1970	r. i. z. 1970– 1980	1980	r. i. z. 1980– 1991	1991	r. i. z. 1991– 2001	2001
<i>Hl. m. Praha</i>	289	700014	1,204	899097	1,334	999682	0,997	1071937	0,983	1079526	1,044	1182186	1,026	1214174	0,964	1160118
<i>Středočeský</i>	11209	1207405	0,991	1275749	1,075	1143181	0,978	1203363	0,966	1190814	0,921	1151265	0,966	1112882	1,019	1123931
<i>Jihočeský</i>	10050	737038	0,915	718798	0,919	550663	0,968	573491	0,982	577342	1,012	613171	1,015	622889	1,012	624568
<i>Plzeňský</i>	7558	698906	0,952	709471	0,893	528239	0,967	549797	0,977	550448	0,983	567930	0,982	558307	0,994	549600
<i>Karlovarský</i>	3315	457163	1,030	501942	0,584	244344	1,061	278879	1,043	298110	0,997	311995	0,967	301985	1,015	303714
<i>Ústecký</i>	5335	1036513	1,009	1115510	0,790	734600	0,990	782754	0,993	796762	0,996	832525	0,989	824461	1,003	819450
<i>Liberecký</i>	3174	520814	1,007	559065	0,801	373112	0,951	381742	0,976	381626	1,027	411209	1,033	425120	1,015	427396
<i>Královéhradecký</i>	4759	638844	0,961	654763	0,974	531533	0,946	540838	0,975	540337	0,990	561385	0,984	552809	1,003	549329
<i>Pardubický</i>	4519	531909	0,961	544849	0,987	448382	1,002	483254	0,987	488766	0,999	512573	0,991	508718	1,006	507176
<i>Vysočina</i>	6932	541782	0,920	531669	1,042	461813	0,987	490199	0,986	495252	0,994	516823	1,007	521068	1,004	518315
<i>Jihomoravský</i>	6986	961141	1,010	1034817	1,124	969035	1,010	1053414	0,997	1076071	1,004	1134038	1,001	1136832	0,998	1124493
<i>Zlínský</i>	3965	404985	1,011	436599	1,315	478465	1,035	532676	1,009	550465	1,024	591334	1,008	596903	1,005	594060
<i>Olomoucký</i>	5132	646982	0,991	683883	0,979	558208	0,987	592641	0,999	606866	1,005	639951	0,996	638246	1,010	638374
<i>Moravskoslezský</i>	5640	925995	1,020	1007279	1,042	874845	1,101	1036546	1,107	1175311	1,026	1265542	1,017	1287821	0,992	1265912
území dnešní ČR	78863	10009491	1	10673491	1	8896102	1	9571531	1	9807696	1	10291927	1	10302215	1	10206436

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.

*relativní index změny (r. i. z.) vyjadřuje rychlost růstu/poklesu populace kraje vzhledem k celkové změně počtu obyvatelstva na území ČR – způsob konstrukce viz kapitola 2

***rozloha se vztahuje k součtu jednotlivých okresů z let 1960–2001

Příloha 2: Kategorizace teritoriální polarizace českých zemí (14 krajů)

kraj	11. stol.	12.-14. stol.	14./15. stol.	15. 16. stol.	kol. 1600	1600-1650	kol. 1650	1650-1764	kol. 1764	1764-1790	kol. 1790	1790-1850	kol. 1850	1850-1869	1869	1869-1880	1880	1880-1890	1890	1890-1900	1900	1900-1910	1910	1910-1921	1921	1921-1930	1930	1930-1950	1950	1950-1961	1961	1961-1970	1970	1970-1980	1980	1980-1991	1991	1991-2001	2001	
PHA	1	1	1	3	1	5	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	4	1	2	1	2	1	2	1	4	1
STČ	1	4	2	3	2	5	4	2	4	3	4	2	4	2	4	3	4	4	4	4	4	4	4	3	4	3	4	2	4	4	4	4	4	5	4	4	4	2	4	
JHČ	4	2	3	3	3	3	3	4	4	5	4	4	5	3	5	4	5	5	5	5	5	4	5	4	5	5	5	4	5	4	5	4	5	2	5	2	5	2	5	
PLK	4	2	3	3	3	2	3	4	4	4	4	4	4	3	4	3	4	4	5	4	5	4	5	2	5	4	5	5	5	4	5	4	5	4	5	4	5	3	5	
KVK	5	2	4	2	3	2	3	4	4	3	4	2	2	3	3	2	3	3	3	1	2	2	2	4	2	2	2	5	5	1	5	2	5	3	5	4	5	2	5	
ULK	2	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	4	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2	1	4	1	3	1	5	2	3	2	3	2	3	2	4	2	3	2	
LBK	5	3	5	2	3	1	2	2	1	2	1	2	1	3	1	4	1	3	1	4	1	4	1	5	1	3	1	5	3	4	3	4	3	2	3	2	3	2	3	
HKK	3	3	3	2	2	2	2	2	1	2	1	2	1	3	1	4	2	4	2	5	2	5	2	4	2	4	3	4	3	5	4	4	4	4	3	4	4	4	3	4
PAK	3	4	4	2	3	2	3	2	2	2	2	3	2	3	2	4	2	4	3	5	3	4	3	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4	4	3	4	3	4	3	4
VYS	5	1	4	3	4	2	3	4	4	3	4	3	4	4	4	4	5	5	5	5	5	4	5	4	5	5	5	2	5	4	5	4	5	3	5	3	5	3	5	
JHM	1	3	1	3	1	5	3	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	2	3	2	2	3	2	1	2	2	2	3	2	3	2	3	2	3	2	
OLK	2	3	2	3	2	4	3	2	2	2	2	4	2	3	2	3	2	3	3	4	3	4	3	3	3	3	3	4	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
ZLK	3	3	3	2	3	4	4	2	3	3	3	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4	4	4	2	4	2	4	1	2	2	2	3	2	2	2	3	2	3	2	
MSK	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	3	2	3	2	2	2	2	1	2	1	1	1	2	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	3	1

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha, Mladá fronta, 399 s.

Vysvětlení: a) Proložení dobové postavení regionu v rámci polarizace systému osídlení Česka: **1** –jádrové, **2** –spíše jádrové, **3** –středové (neutrální), **4** –spíše periferní, **5** –periferní.

b) Kurzívou dobová dynamika: **1** –silná jadernizace, **2** –slabá jadernizace, **3** –stagnace, **4** –slabá periferizace, **5** –silná periferizace.

Metodické vymezení kategorií viz kapitola 2.

Příloha 3: Podíl krajů na populaci českých zemí 1790–2001 (v %)

kraj	1790*	1850*	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
<i>Hl. m. Praha</i>	(1,7)	(1,8)	3,3	4,0	4,8	5,7	6,3	7,0	8,4	11,2	11,2	11,0	11,5	11,8	11,4
<i>Středočeský</i>	(10,0)	(10,6)	13,2	13,1	12,9	12,5	12,1	12,1	12,0	12,9	12,6	12,1	11,2	10,8	11,0
<i>Jihočeský</i>	(11,6)	(11,0)	9,0	8,8	8,3	7,8	7,5	7,4	6,7	6,2	6,0	5,9	6,0	6,0	6,1
<i>Plzeňský</i>	(6,5)	(6,4)	7,4	7,4	7,1	6,9	6,8	7,0	6,6	5,9	5,7	5,6	5,5	5,4	5,4
<i>Karlovarský</i>	(3,5)	(4,0)	4,3	4,4	4,4	4,6	4,7	4,6	4,7	2,7	2,9	3,0	3,0	2,9	3,0
<i>Ústecký</i>	(8,7)	(8,0)	8,2	8,8	9,3	10,2	10,5	10,4	10,5	8,3	8,2	8,1	8,1	8,0	8,0
<i>Liberecký</i>	(5,1)	(6,0)	6,2	5,9	5,9	5,8	5,7	5,2	5,2	4,2	4,0	3,9	4,0	4,1	4,2
<i>Královéhradecký</i>	(7,5)	(8,0)	7,7	7,5	7,3	6,9	6,8	6,4	6,1	6,0	5,7	5,5	5,5	5,4	5,4
<i>Pardubický</i>	(6,0)	(6,0)	6,4	6,2	6,0	5,6	5,5	5,3	5,1	5,0	5,0	5,0	5,0	4,9	5,0
<i>Vysočina</i>	(7,6)	(7,7)	6,8	6,5	6,1	5,7	5,4	5,4	5,0	5,2	5,1	5,0	5,0	5,1	5,1
<i>Jihomoravský</i>	(10,6)	(10,4)	8,7	8,7	9,0	9,0	9,5	9,6	9,7	10,9	11,0	11,0	11,0	11,0	11,0
<i>Zlínský</i>	(4,5)	(4,2)	4,2	4,1	4,1	4,0	4,0	4,0	4,1	5,4	5,6	5,6	5,7	5,8	5,8
<i>Olomoucký</i>	(8,9)	(8,1)	6,9	6,9	6,8	6,6	6,5	6,5	6,4	6,3	6,2	6,2	6,2	6,2	6,3
<i>Moravskoslezský</i>	(7,7)	(7,5)	7,6	7,7	8,0	8,6	9,0	9,3	9,4	9,8	10,8	11,9	12,3	12,5	12,4

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.

*Údaje za roky 1790 a 1850 jsou autorovy odhady na základě dat uvedených v práci L. Kárníkové.

Příloha 4: Vývoj hustoty zalidnění území dnešních krajů 1764–2001 (v obyv. na km²)

kraj	1764*	1790*	1850*	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
<i>Praha hl. m.</i>	(189,0)	(268,3)	(409,7)	873,2	1140,0	1435,9	1849,8	2214,5	2422,2	3111,1	3459,1	3709,1	3735,4	4090,6	4201,3	2338,9
<i>Středočeský</i>	(30,0)	(42,6)	(67,3)	88,9	95,7	99,6	104,2	108,9	107,7	113,8	102,0	107,4	106,2	102,7	99,3	102,0
<i>Jihočeský</i>	(29,0)	(42,6)	(60,2)	67,9	71,8	71,2	73,2	74,9	73,3	71,5	54,8	57,1	57,4	61,0	62,0	62,1
<i>Plzeňský</i>	(30,0)	(45,7)	(67,0)	73,8	80,0	81,6	86,0	91,3	92,5	93,9	69,9	72,7	72,8	75,1	73,9	72,7
<i>Karlovarský</i>	(32,0)	(51,5)	(87,7)	97,2	107,9	114,6	130,1	144,1	137,9	151,4	73,7	84,1	89,9	94,1	91,1	91,6
<i>Ústecký</i>	(45,0)	(69,5)	(94,9)	116,7	135,9	151,7	179,5	198,0	194,3	209,1	137,7	146,7	149,3	156,0	154,5	153,6
<i>Liberecký</i>	(50,0)	(72,8)	(126,1)	146,5	153,8	161,0	170,1	180,2	164,1	176,1	117,6	120,3	120,2	129,6	133,9	135,1
<i>Královéhradecký</i>	(48,0)	(69,5)	(110,2)	122,1	129,8	133,1	136,7	143,2	134,2	137,6	111,7	113,6	113,5	118,0	116,2	115,5
<i>Pardubický</i>	(45,0)	(66,7)	(98,2)	107,6	112,6	114,6	117,0	122,0	117,7	120,6	99,2	106,9	108,2	113,4	112,6	112,2
<i>Vysočina</i>	(30,0)	(48,4)	(72,7)	74,3	76,9	76,8	77,1	78,8	78,2	76,7	66,6	70,7	71,4	74,6	75,2	74,8
<i>Jihomoravský</i>	(40,0)	(55,2)	(80,5)	94,4	102,9	111,1	120,3	132,6	137,6	148,1	138,7	150,8	154,0	162,3	162,7	159,1
<i>Zlínský</i>	(35,0)	(53,9)	(74,2)	79,3	86,0	89,9	95,6	101,6	102,1	110,1	120,7	134,3	138,8	149,1	150,5	149,9
<i>Olomoucký</i>	(45,0)	(66,6)	(91,3)	102,1	110,5	115,3	120,2	126,7	126,1	133,3	108,8	115,5	118,3	124,7	124,4	124,2
<i>Moravskoslezský</i>	(45,0)	(62,0)	(90,7)	102,5	112,7	122,8	142,8	161,3	164,2	178,6	155,1	183,6	208,4	224,4	228,3	227,9
<i>území dnešní ČR</i>	37,4	56,3	83,5	95,8	104,2	109,9	118,8	127,8	126,9	135,3	112,8	121,4	124,4	130,5	130,6	129,4

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.

*Údaje za roky 1764, 1790 a 1850 jsou autorovy odhady na základě dat uvedených v L. Kárníkové.

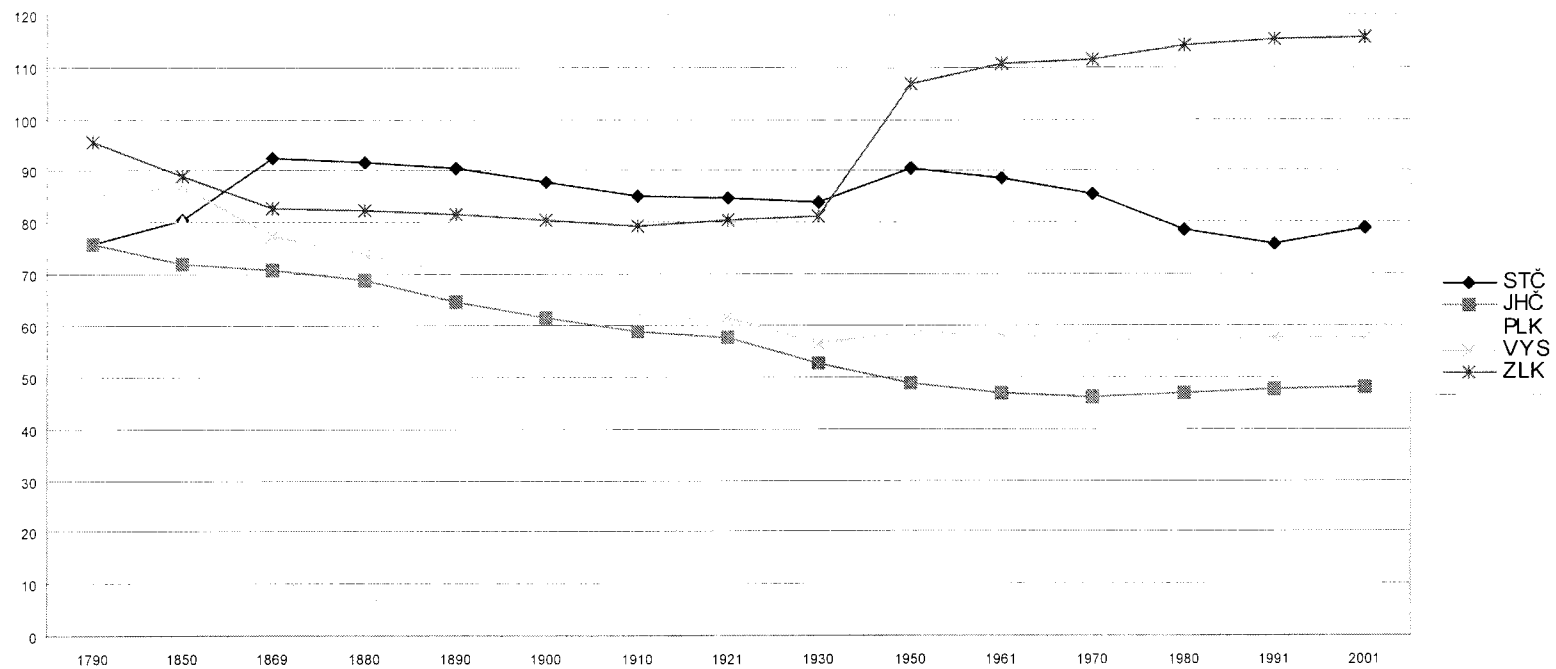
Příloha 5: Vývoj hustoty zalidnění území dnešních krajů 1790–2001 (index vztažený k dobovému průměru hustoty zalidnění českých zemí)

kraj	1790*	1850*	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
<i>Hl. m. Praha</i>	(476,0)	(490,7)	911,5	1094,0	1306,6	1557,1	1732,8	1908,7	2299,4	3066,6	3055,3	3002,7	3134,6	3216,9	1807,5
<i>Středočeský</i>	(75,7)	(80,7)	92,8	91,8	90,6	87,7	85,2	84,9	84,1	90,4	88,6	85,4	78,8	76,0	78,8
<i>Jihočeský</i>	(75,7)	(72,1)	70,9	68,9	64,8	61,6	58,9	57,8	52,8	48,6	47,0	46,1	46,7	47,5	48,0
<i>Plzeňský</i>	(81,2)	(80,2)	77,0	76,8	74,2	72,4	71,4	72,9	69,4	62,0	59,9	58,5	57,5	56,6	56,2
<i>Karlovarský</i>	(91,5)	(105,0)	101,5	103,6	104,3	109,4	112,8	108,7	111,9	65,3	69,3	72,3	72,1	69,8	70,8
<i>Ústecký</i>	(123,4)	(113,7)	121,8	130,4	138,0	151,1	154,9	153,1	154,5	122,1	120,8	120,0	119,5	118,3	118,7
<i>Liberecký</i>	(129,3)	(151,0)	152,9	147,6	146,5	143,2	141,0	129,3	130,2	104,3	99,1	96,6	99,3	102,5	104,4
<i>Královéhradecký</i>	(123,4)	(132,0)	127,5	124,6	121,1	115,1	112,1	105,8	101,7	99,0	93,6	91,2	90,4	89,0	89,3
<i>Pardubický</i>	(118,5)	(117,6)	112,3	108,1	104,3	98,5	95,5	92,8	89,1	87,9	88,1	87,0	86,9	86,2	86,7
<i>Vysočina</i>	(85,0)	(87,1)	77,6	73,8	69,9	64,9	61,7	61,6	56,7	59,0	58,2	57,4	57,2	57,6	57,8
<i>Jihomoravský</i>	(98,0)	(96,4)	98,5	98,8	101,1	101,3	103,8	108,4	109,5	123,0	124,2	123,8	124,4	124,6	123,0
<i>Zlínský</i>	(95,7)	(88,9)	82,8	82,5	81,8	80,5	79,5	80,5	81,4	107,0	110,6	111,6	114,3	115,2	115,8
<i>Olomoucký</i>	(118,3)	(109,3)	106,6	106,0	104,9	101,2	98,7	99,4	98,5	96,5	95,1	95,1	95,6	95,3	96,0
<i>Moravskoslezský</i>	(110,1)	(108,6)	107,0	108,2	111,7	120,2	126,2	129,4	132,0	137,5	151,2	167,5	172,0	174,8	176,1
<i>území dnešní ČR</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.

*Údaje za roky 1790 a 1850 jsou autorovy odhady na základě dat uvedených v L. Kárníkové.

Příloha 6: Vývoj hustoty zalidnění pěti vybraných krajů 1790–2001 (viz tabulka přílohy 5)

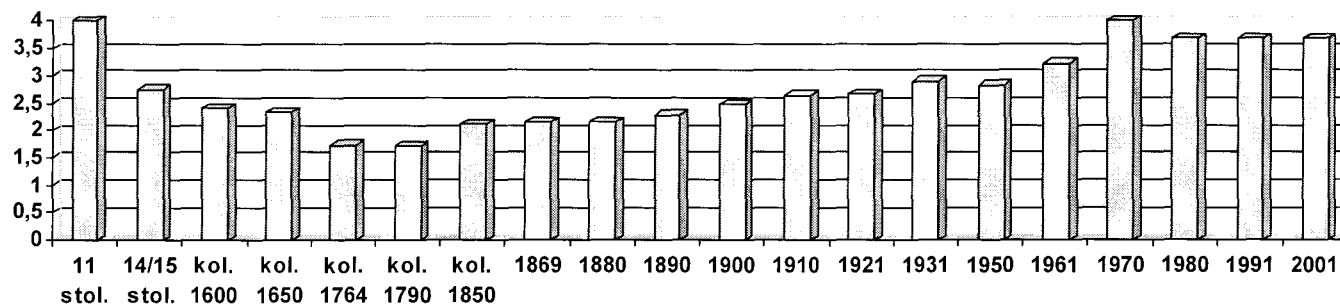
Pramen: Viz příloha 5.

Osa x = čas, osa y = index vztažený k dobovému průměru zalidnění českých zemí (= 100)

Příloha 7: Vývoj teritoriální polarizace českých zemí (dnešní kraje bez Prahy)

	11. stol.*	14/15. stol.*	kol. 1600*	kol. 1650*	kol. 1764*	kol. 1790*	kol. 1850*	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
kraj max. obyv./km ²	JHM 20	JHM 55	JHM 60	? 35	LBK 50	LBK 73	LBK 126	LBK 146	LBK 154	LBK 161	ULK 180	ULK 198	ULK 194	ULK 209	MSK 155	MSK 184	MSK 228	MSK 224	MSK 228	MSK 228
kraj min. obyv./km ²	VYS 5	LIB 20	VYS 15	? 9	JHČ 29	JHČ 43	JHČ 60	JHČ 68	JHČ 72	JHČ 71	JHČ 73	JHČ 75	JHČ 73	JHČ 72	JHČ 55	JHČ 57	JHČ 57	JHČ 61	JHČ 62	JHČ 62
území ČR (obyv./km ²)	13	30	33	22	37	57	85	96	104	110	119	128	127	135	113	121	124	130	131	129
polarizace**	4,00	2,75	2,40	2,33	1,72	1,70	2,10	2,15	2,14	2,27	2,47	2,64	2,66	2,90	2,82	3,23	4,00	3,67	3,68	3,68

□ polarizace
osa x = čas,
osa y = míra polarizace

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl I, Praha, FSÚ 1984, 1011 s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha, HÚ ČSAV 1965, 402 s.; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha, Mladá fronta, 399 s.

*pro období do 1850 se jedná o odhady autora na základě jmenovaných zdrojů

**polarizace zde vyjadřuje podíl dobové hustoty zalidnění nejvíce (max.) a nejméně (min.) zalidněného kraje (= x-násobný rozdíl: „čím vyšší rozdíl, tím vyšší polarizace na mezikrajské úrovni“)

Příloha 8/a: Vývoj počtu obyvatel ve vybraných obcích kraje Vysočina

obec	mikror.	1869	r.r.* 1869-1900	1900	r.r. 1900-30	1930	r.r. 1930-50	1950	r.r. 1950-70	1970	r.r. 1950-91	1991	r.r. 1991-2001	2001/02	r.r. 1869-2001
<i>HAVL. BROD</i>	HB	6062	1,99	7837	1,48	12702	1,06	15122	0,97	17804	1,04	24872	0,98	24481	1,86
<i>Gojčův Jeníkov</i>	HB	4261	0,82	3757	0,85	3516	0,74	2930	0,81	2881	0,71	2746	0,95	2612	0,28
<i>Habry</i>	HB	2039	0,80	1772	0,71	1385	0,74	1149	0,76	1061	0,92	1317	0,99	1298	0,29
<i>Chotěboř</i>	CH	4261	0,97	4455	0,99	4835	0,94	5115	1,08	6715	1,03	9352	1,06	9925	1,07
<i>Ledeč n. S.</i>	SV	2293	0,94	2322	1,03	2623	0,92	2700	1,44	4717	1,03	6540	0,94	6169	1,24
<i>Přibyslav</i>	HB	2433	1,00	2627	0,80	2288	0,96	2452	0,96	2866	1,04	4028	0,99	3991	0,75
<i>Světlá n. S.</i>	SV	2326	1,07	2699	0,93	2742	0,77	2379	1,04	2996	1,88	7583	0,96	7245	1,43
<i>Vilémov</i>	CH	2598	0,75	2109	0,90	2081	0,68	1580	0,75	1442	0,59	1138	0,95	1077	0,19
<i>Žďelec n- D.</i>	CH	1068	1,15	1330	0,85	1237	0,86	1187	1,26	1818	1,14	2792	1,00	2790	1,20
<i>PELHŘIMOV</i>	PE	3909	1,12	4727	1,26	6511	0,89	6475	1,19	9360	1,33	16792	0,99	16688	1,96
<i>Černovice</i>	PE	2491	0,90	2425	0,80	2133	0,79	1878	0,70	1599	0,88	1901	0,98	1858	0,34
<i>Horní Cerekev</i>	PE	1759	0,95	1813	0,85	1684	0,80	1506	0,79	1440	0,97	1877	0,99	1851	0,48
<i>Humpolec</i>	HU	5742	1,04	6475	0,79	5599	0,89	5566	1,16	7824	1,07	11250	0,98	10979	0,88
<i>Kamenice n. L.</i>	PE	3351	0,84	3034	0,83	2755	0,91	2820	0,88	3026	1,03	4202	1,01	4235	0,58
<i>Pacov</i>	PA	2920	0,93	2923	0,84	2673	0,93	2800	1,12	3819	1,01	5201	1,01	5273	0,83
<i>Počátky</i>	PE	3832	0,96	3972	0,81	3518	0,75	2961	0,78	2822	0,75	2856	0,97	2762	0,33
<i>Žirovnice</i>	PE	2141	1,16	2681	1,03	3012	0,73	2458	0,87	2599	0,89	3127	0,98	3067	0,66
<i>JIHLAVA</i>	JI	22244	1,17	28090	1,13	34821	0,76	29841	1,13	40839	0,94	51831	0,98	50958	1,05
<i>Batelov</i>	JI	2066	0,90	2003	0,84	1848	0,68	1413	0,96	1641	1,08	2383	1,00	2395	0,53
<i>Brtnice</i>	JI	3371	0,91	3299	0,78	2835	0,66	2087	0,78	1978	1,35	3592	1,02	3663	0,50
<i>Kamenice</i>	JI	1901	0,97	1991	0,86	1881	0,78	1653	0,77	1545	0,92	1924	0,92	1777	0,43
<i>Luka n. J.</i>	JI	1347	1,24	1802	1,15	2274	0,83	2125	0,89	2290	0,76	2335	1,06	2477	0,85
<i>Polná</i>	JI	5195	0,89	5013	0,75	4101	0,77	3559	0,91	3939	0,88	4691	1,04	4888	0,43
<i>Teleč</i>	TE	4556	0,94	4618	0,84	4270	0,87	4181	1,04	5285	0,85	6049	1,01	6086	0,61
<i>Třešť</i>	JI	3856	1,15	4773	0,96	5012	0,82	4605	0,90	5053	0,87	5948	1,00	5961	0,71

Příloha 8/b: Vývoj počtu obyvatel ve vybraných obcích kraje Vysočina

obec	mikror.	1869	r.r.* 1869–1900	1900	r.r. 1900–30	1930	r.r. 1930–50	1950	r.r. 1950–70	1970	r.r. 1950–91	1991	r.r. 1991–2001	2001/02	r.r. 1869–2001
ŽDÁR n.S.	ZR	3703	0,88	3529	1,08	4177	0,96	4511	2,78	15247	1,13	23191	1,05	24434	3,03
Bystřice n. P.	BP	3455	0,82	3070	0,76	2550	0,95	2705	1,98	6497	1,06	9304	0,98	9141	1,22
Herálec	ZR	1763	0,95	1814	1,23	2448	0,49	1334	0,81	1319	0,71	1257	1,00	1259	0,33
Jimramov	NM	2233	0,96	2328	0,87	2216	0,69	1723	0,78	1628	0,59	1290	0,94	1216	0,25
N. Město n. M.	NM	3258	0,91	3205	0,93	3261	1,18	4303	1,26	6578	1,18	10426	1,01	10516	1,48
Svratka	ZR	1762	0,97	1839	1,06	2126	0,64	1516	0,87	1612	0,67	1451	1,10	1595	0,42
Velká Bíteš	VM	2410	0,87	2275	0,85	2106	0,87	2054	1,11	2771	1,25	4652	1,05	4901	0,94
Vel. Mez.	VM	5308	0,91	5236	0,98	5632	0,98	6178	1,01	7574	1,13	11518	1,03	11869	1,03
TŘEBÍČ	TR	9105	1,41	13906	1,06	16086	1,06	19093	0,92	21405	1,36	39316	0,99	38961	1,97
Hrotovice	TR	962	1,19	1239	1,11	1500	0,79	1332	0,86	1398	0,84	1581	1,14	1808	0,86
Jaroměřice n. R.	TR	2410	1,14	2967	0,99	3208	0,79	2854	0,87	3009	1,05	4258	0,97	4120	0,79
Jemnice	MB	2386	1,13	2913	1,02	3253	0,88	3225	0,90	3515	1,10	5234	0,82	4313	0,83
Mor. Buděj.	MB	2550	1,27	3492	1,08	4129	0,94	4367	1,05	5570	1,08	8084	0,99	8035	1,45
Náměšť n. O.	NO	1776	0,89	1699	1,17	2180	0,97	2359	1,44	4123	0,92	5115	1,03	5264	1,36
Okříšky	TR	651	1,37	961	1,29	1356	0,86	1313	1,16	1845	0,83	2053	0,99	2029	1,43
Želetava	MB	2067	0,97	2170	0,87	2066	0,71	1649	0,80	1606	0,71	1545	1,00	1551	0,35
součet 41 vybraných obcí		143821	1,04	161190	1,00	176630	0,86	171058	1,07	223056	1,05	316602	1,00	315518	1,01
ostatní obce		370858	0,93	372688	0,88	357613	0,72	290428	0,77	271929	0,56	204466	1,00	203693	0,25
VYSOČINA celkem		514679	0,96	533878	0,91	534243	0,77	461486	0,88	494985	0,78	521068	1,00	519211	0,46
podíl 41 vybraných obcí na celku		27,94		30,19		33,06		37,07		45,06		60,76		60,77	

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.

*r.r.– relativní růst vztažený k celkové změně počtu obyvatelstva kraje

Příloha 9/a: Vývoj administrativní funkce vybraných sídel (obcí) a jejich postavení v rámci železniční sítě

obec - sídlo	mikror.	1850-69		1869-80		1880-90		1890-00		1900-10		1910-21		1921-30		1930-50		1950-61		1961-70		1970-80		1980-91		1991-01		od 2001		
		A*	B**	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	
HAVL. BROD	HB	4	6	3	2	3	2	3	1	3	1	3	1	3	1	3	1	3	1	2	1	2	1	2	1	2	1	3	1	
Gojčův Jeníkov	HB	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	
Habry	HB	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
Chotěboř	CH	4	6	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Ledeč n. S.	SV	4	6	3	6	3	6	3	6	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	
Přibyslav	HB	4	6	4	6	4	6	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	
Světlá n. S.	SV	5	6	5	3	5	3	5	3	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	3	2	
Vilémov	CH	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
Ždírec n- D.	CH	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	
PELHŘIMOV	PE	4	6	3	6	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2	3	2	3	2	3	3	3	
Černovice	PE	5	6	5	6	5	6	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	
Horní Cerekev	PE	5	6	5	6	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	
Humpolec	HU	4	6	4	6	4	6	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	3	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3	5	
Kamenice n. L.	PE	4	6	4	6	4	6	4	6	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	
Pacov	PA	4	6	4	6	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Počátky	PE	4	6	4	6	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	4	4	
Žirovnice	PE	5	6	5	6	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	
JIHLAVA	JI	1	6	1	3	1	2	1	2	1	2	1	2	3	2	3	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	2
Batelov	JI	5	6	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	
Brtnice	JI	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
Kamenice	JI	5	6	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	
Luka n. J.	JI	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	
Polná	JI	4	6	3	6	4	6	4	6	4	5	4	5	4	5	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	6	4	6
Telč	TE	4	6	4	6	4	6	4	5	4	3	4	3	4	3	4	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Třešť	JI	4	6	4	6	4	6	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	

Příloha 9/b: Vývoj administrativní funkce vybraných sídel (obcí) a jejich postavení v rámci železniční sítě

obec - sídlo	mikror.	1850-69		1869-80		1880-90		1890-00		1900-10		1910-21		1921-30		1930-50		1950-61		1961-70		1970-80		1980-91		1991-01		od 2001		
		A*	B**	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	
ŽDÁR n.S.	ZR	4	6	4	6	4	6	4	5	4	3	4	3	4	3	4	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	2
Bystřice n. P.	BP	4	6	4	6	4	6	4	6	4	3	4	3	4	3	4	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Herálec	ZR	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
Jimramov	NM	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
N. Město n. M.	NM	4	6	3	6	3	6	3	6	3	3	3	3	3	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Svratka	ZR	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	
Velká Býteš	VM	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	3	6	5	6	5	6	5	6	5	6	4	6	
Vel. Mez.	VM	4	6	3	6	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3
TŘEBÍČ	TR	4	6	3	6	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2	3	2	3	2	3	3	3	
Hrotovice	TR	4	6	4	6	4	4	4	6	4	6	4	6	4	6	4	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	4	6	
Jaroměřice n. R.	TR	5	6	5	3	5	6	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	4	3	
Jemnice	MB	4	6	4	6	4	4	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	5	
Mor. Buděj.	MB	4	6	4	3	4	4	3	2	3	2	3	2	3	2	3	2	3	2	5	2	5	2	5	2	5	2	3	2	
Náměšť n. O.	NO	4	6	4	6	4	4	4	3	4	3	4	3	4	3	4	3	5	3	5	3	5	3	5	3	5	3	3	3	
Okříšky	TR	5	6	5	3	5	6	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	5	2	
Želetava	MB	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	5	6	

Pramen: *Atlas československých dějin*, Praha, ÚSGK a HÚ ČSAV 1965, 45 mapových listů + 17 s. textu + 39 s. rejstřík.; *Mapový lexikon obcí ČSSR (podle správního rozdělení 1. února 1967) – 1:200 000*, Praha, Kartografické nakladatelství 1968.; www.kr-vysocina.cz; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách na Moravě a ve Slezsku*. Díl I-V, Praha, Libri 1996–2002, 874 + 938 + 952 + 941 + 671 s.

A*–stupně administrativní funkce: 1 = sídlo kraje, 2 = sídlo “velkých“ okresů, 3 = sídlo “středních“ okresů (politické, resp. III. stupně), 4 = sídlo „malých“ okresů (soudní, resp. II. stupně), 5 = sídlo bez administrativní funkce

B**–kategorie postavení v rámci železniční sítě: 1 = vícenásobný žel. uzel, 2 = žel. uzel 3 traťových úseků, 3 = průjezdní žel. stanice vzdálená do 2 km od sídla, 4 = průjezdní žel. stanice 2–5 km od sídla, 5 = konečná žel. stanice, 6 = sídlo bez žel. stanice

Příloha 10: Vývoj obyvatelstva na území mikroregionů kraje Vysočina (1869–2001)

obvody obcí III. stupně	katastrální výměra (v km ²)	1869	r. i. z.* 1869–1900	1900	r. i. z. 1900–1930	1930	r. i. z. 1930–1950	1950	r. i. z. 1950–1970	1970	r. i. z. 1970–1991	1991	r. i. z. 1991–2001	2001	r. i. z. 1869–2001
<i>HAVL. BROD</i>	632	52 227	0,974	52 761	1,056	55 742	1,064	51 247	0,946	51 995	0,949	51 945	0,994	51 443	0,976
<i>Chotěboř</i>	329	30 799	0,921	29 435	0,935	27 537	0,971	23 091	0,954	23 637	0,898	22 333	1,004	22 347	0,719
<i>Světlá n. S.</i>	290	22 829	0,964	22 825	0,963	21 993	0,977	18 560	0,989	19 681	1,034	21 414	0,977	20 848	0,905
<i>JIHLAVA</i>	922	82 874	1,061	91 184	1,049	95 746	0,954	78 931	1,045	88 442	1,036	96 442	1,004	96 444	1,154
<i>Telč</i>	291	17 428	0,980	17 713	0,972	17 231	0,969	14 423	0,958	14 826	0,888	13 862	1,000	13 814	0,786
<i>PELHŘIMOV</i>	827	61 026	0,962	60 879	0,981	59 740	0,920	47 488	0,887	45 174	0,979	46 567	0,986	45 745	0,743
<i>Humpolec</i>	228	20 237	1,032	21 657	0,887	19 222	0,915	15 191	1,084	17 659	0,930	17 292	0,984	16 950	0,830
<i>Pacov</i>	235	18 068	0,903	16 919	0,888	15 028	0,918	11 919	0,909	11 617	0,879	10 755	0,960	10 289	0,564
<i>ŽDÁR N. S.</i>	464	30 785	0,942	30 092	0,997	30 012	0,970	25 138	1,332	35 922	1,133	42 841	1,031	44 025	1,418
<i>Nové Město n. M.</i>	293	24 322	0,914	23 051	0,917	21 149	1,001	18 288	0,973	19 095	0,976	19 625	0,996	19 478	0,794
<i>Bystřice n. P.</i>	396	28 813	0,930	27 796	0,928	25 809	0,998	22 251	1,093	26 087	0,925	25 405	0,962	24 358	0,838
<i>Velké Meziříčí</i>	545	37 794	0,977	38 311	0,969	37 153	1,080	34 645	0,969	36 004	0,998	37 834	1,019	38 424	1,008
<i>TŘEBÍČ</i>	838	51 192	1,159	61 556	1,078	66 403	1,093	62 709	0,958	64 446	1,119	75 914	1,011	76 511	1,482
<i>Náměšť n. O.</i>	221	11 493	1,128	13 445	1,095	14 737	1,072	13 652	1,056	15 460	0,874	14 223	0,995	14 099	1,216
<i>Mor. Budějovice</i>	414	24 792	1,021	26 254	1,018	26 741	1,037	23 953	0,971	24 940	0,938	24 616	0,996	24 436	0,977
KRAJ VYSOČINA	6 925	514 679	1	533 878	1	534 243	1	461 486	1	494 985	1	521 068	1	519 211	1

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.

*relativní index změny (r. i. z.) vyjadřuje rychlost růstu/poklesu populace kraje vzhledem k celkové změně počtu obyvatelstva na území kraje Vysočiny – způsob konstrukce viz kapitola 2.

Příloha 11: Kategorizace teritoriální polarizace kraje Vysočina – 15 mikroregionů (1869–2001)

obvody obcí III. stupně	1869	1869–1900	1900	1900–1930	1930	1930–1950	1950	1950–1970	1970	1970–1991	1991	1991–2001	2001
HAVLÍČKŮV BROD	2	4	2	2	2	2	1	4	2	4	2	3	2
Chotěboř	1	4	2	4	2	4	2	4	3	5	4	3	4
Světlá n. S.	2	4	3	4	3	4	3	3	3	2	3	4	3
JIHLAVA	1	2	1	2	1	4	1	2	1	2	1	3	1
Telč	4	4	5	4	5	4	5	4	5	5	5	3	5
PELHŘIMOV	3	4	3	3	4	4	4	5	5	4	5	3	5
Humpolec	2	2	1	5	2	4	3	2	2	4	3	3	3
Pacov	3	4	4	5	4	4	5	4	5	5	5	4	5
ŽDÁR N. S.	4	4	4	3	4	4	4	1	2	1	1	2	1
Nové Město n. M.	2	4	3	4	4	3	4	4	4	4	4	3	4
Bystřice n. P.	3	4	4	4	4	3	4	2	4	4	4	4	4
Velké Meziříčí	4	4	4	4	4	2	3	4	4	3	4	3	4
TŘEBÍČ	4	1	3	2	3	2	2	4	2	1	1	3	1
Náměšť n. O.	5	1	5	2	4	2	4	2	3	5	4	3	4
Moravské Budějovice	4	2	4	3	4	2	4	4	4	4	5	3	5

Pramen: *Retrospektivní lexikon obyvatelstva ČSSR 1850–1970*. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR), Praha, FSÚ 1978, 679 + 680–1184s.; *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, Praha, ČSÚ, 895 s.; *Malý lexikon obcí ČR 2001*, Praha, ČSÚ 2002, 236 s.

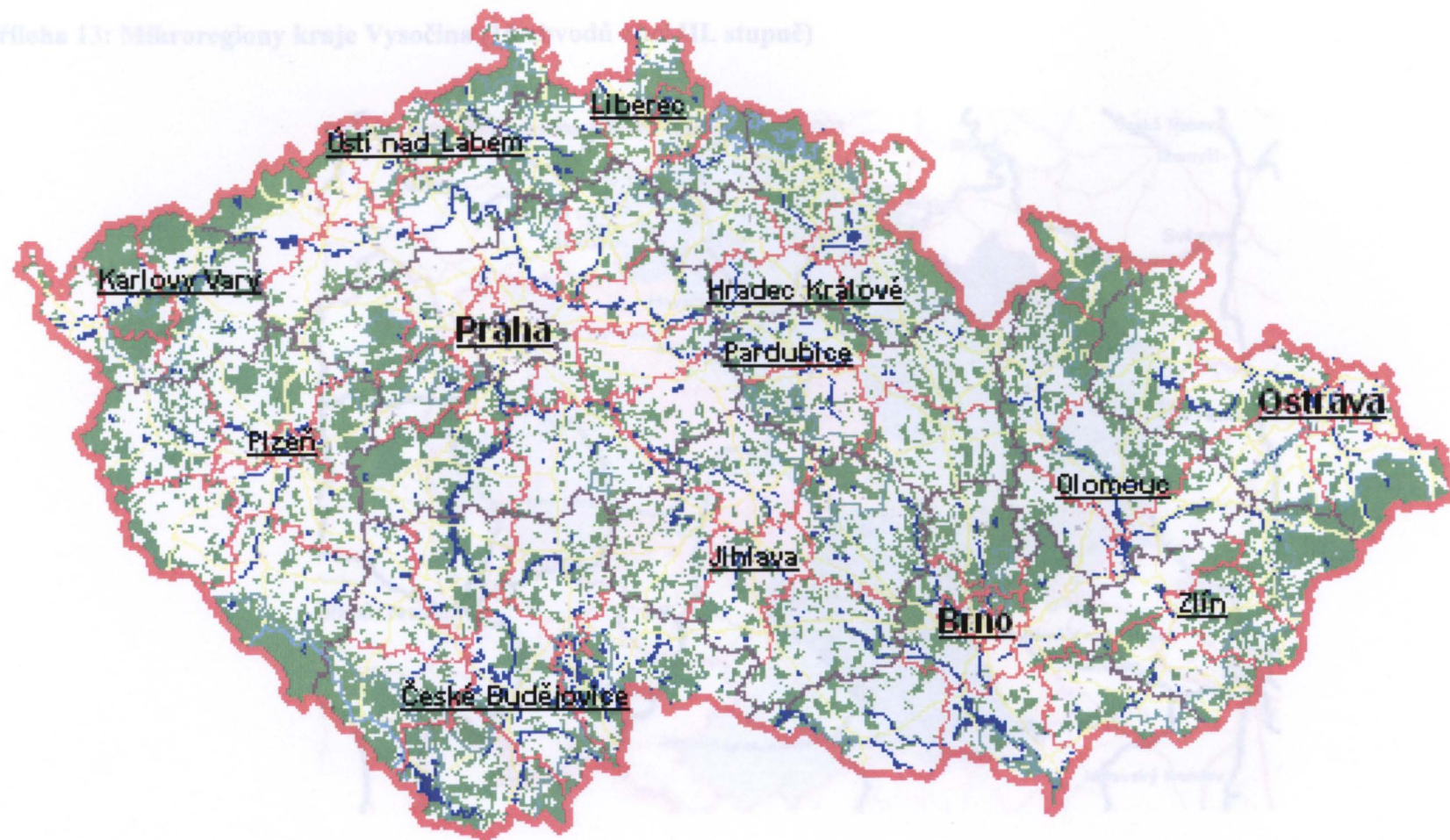
Vysvětlení: a) Proložení dobové postavení regionu v rámci polarizace systému osídlení Česka: **1** –jádrové, **2** –spíše jádrové, **3** –středové (neutrální), **4** –spíše periferní, **5** –periferní.

b) Kurzívou dobová dynamika: **1** –silná jadernizace, **2** –slabá jadernizace, **3** –stagnace, **4** –slabá periferizace, **5** –silná periferizace.

Metodické vymezení kategorií viz kapitola 2.

Příloha 12: Kraje Česka (14 VÚSC)

Příloha 13: Mikroregiony kraje Vysočina (podle 2. stupně)

Pramen: <http://twist.kr-vysocina.cz/2ms>

Pramen: <http://www.kr-vysocina.cz>

Měřítko = cca 1:1 000 000

Měřítko = cca 1:2 220 000

